

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S

GANARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART I.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879.

11 ay -
(Part 1-2)

SANSKRIT TEXT SOCIETY.

श्रीवर्धमानविरचितः स्वकीयवृत्तिसहितो

गणरत्नमहोदधिः ॥

VARDHAMĀNA'S GAṆARATNAMAHODADHI,

WITH THE AUTHOR'S COMMENTARY.

862.

EDITED, WITH CRITICAL NOTES AND INDICES,

BY

JULIUS EGGELING, PH.D.

PROFESSOR OF SANSKRIT AND COMPARATIVE PHILOLOGY IN THE UNIVERSITY OF EDINBURGH.

PART I.

LONDON:

TRÜBNER & CO., 57 AND 59, LUDGATE HILL.

PRINTED FOR THE SANSKRIT TEXT SOCIETY

BY STEPHEN AUSTIN AND SONS, HERTFORD.

1879.

Sa 4V
Var/Egg

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

Acc. No. 862

J. 22-1-59

S. a. 4v / var / Egg.

MEINEM HOCHVEREHRTEN LEHRER

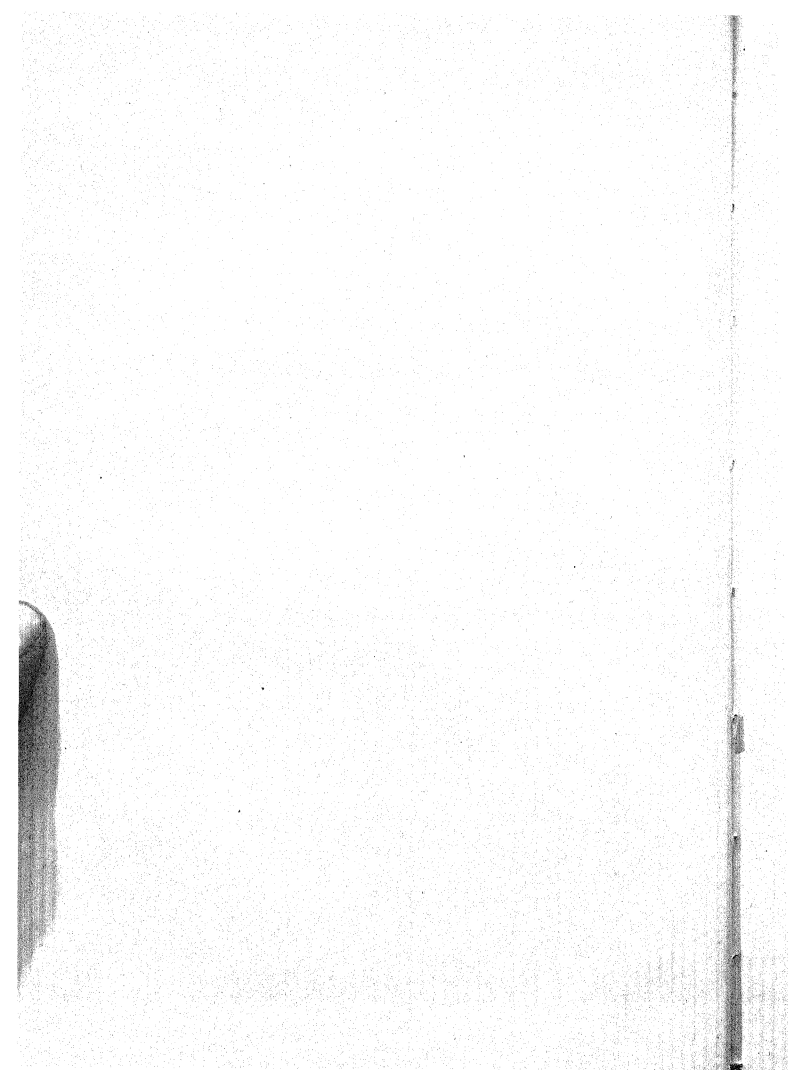
ADOLF FRIEDRICH STENZLER,

ZU SEINEM EHRENTAGE, 12. SEPTEMBER 1879,

IN DANKBARER ERINNERUNG

ZUGEEIGNET.

MEHARCHAND MUNSHIRAM

PREFACE TO PART I.

THE present edition of the *Gaṇaratnamahodadhī* is based on a collation of the following Manuscripts, all of which are written in the Devanāgarī character :

- A. An old MS. belonging to the Royal Asiatic Society and consisting of 178 palm-leaves. In the colophon it is dated *Samvat 1151 virodhisamvatsare kṛttikavadi 5 budhe*. This date is probably intended for *Śaka* 1151 = A.D. 1229, which, according to Brown's Tables, coincides with *Virodhin* in the Brihaspati cycle. This MS. is on the whole well written, and belongs to the same class of *Pothis* as those discovered by Dr. Bühler in the Jain Library at Jesalmer, dated from about A.D. 1140 to 1340. Unfortunately it does not contain the text and commentary complete, a large portion (ślokas 159-369, comprising about three-sevenths of the work) having been omitted. A photograph of two pages of this MS. is given in Part I. of Professor Wright's Oriental Series of the Palæographical Society.
- B. A paper MS. belonging to the Bombay Government and consisting of 73 leaves, the fourth of which is wanting. This MS., which contains both the text and the commentary, is well written, and dated *Samvat* 1666 = A.D. 1609.
- C. A modern MS., on European paper, belonging to the Bombay Government; copied, not very carefully, by two different hands. Only a few leaves at the beginning have been revised by a third hand. It consists of 138 leaves, the first of which is wanting. There are numerous *lacunae* throughout the MS. From many characteristic coincidences of reading it would appear that the original MS. from which this was copied, was probably derived from the same MS. as B.
- D. India Office MS. 949, b, written towards the end of the last, or at the beginning of the present, century, and consisting of 121 leaves. A few

leaves at the end, it seems, were lost; a different hand having supplied the defect on foll. 118-121 by a commentary made up for the purpose. This copy was apparently derived from a good, though perhaps badly written, MS. It contains a somewhat shorter recension of the commentary than that of the other MSS.; fewer meanings being often assigned to the *gana* words, and numerous examples and explanatory passages being wanting in it. The present copy, however, is extremely incorrect; and some different hand having, moreover, revised it throughout, without assistance from other MSS., its readings are now but too often hopelessly corrupt.

- E. India Office MS. 949, a. It consists of 30 leaves and contains only the text of the *ganas*. Dated *Samvat* 1863 = A.D. 1806.
- F. This MS. was kindly obtained for me by Dr. Bühler from a Brahman of Bhūj in Kachchh. It is of about the same age as B., and consists of 107 paper leaves, containing the whole of the text and commentary.

As regards the mutual relations of these Manuscripts—apart from those peculiarities of D. already alluded to—there is an unmistakable connexion between B. C. and F. on the one hand, and between A. D. (and E.) on the other; not so marked, however, as to constitute two different recensions of the work. Although in most cases in which the two classes of Manuscripts differ, the readings exhibited by the latter class seem to me preferable, it has not been possible—owing to the defectiveness of A. and the corrupt state of D.—to allow to this class that influence in the constituting of the text throughout the work which might otherwise have been assigned to it. According to an *Āryā* stanza,¹ given at the end of the work by A. and F., the authenticity of which I see no reason to suspect, Vardhamāna composed his work in *Samvat* 1197, corresponding to A.D. 1140: the date of the oldest of these MSS. (A.) would therefore be as close to that of the *codex archetypus*, and to the time when the author lived, as one could wish. Nevertheless, the interval had been sufficiently long for numerous mistakes to have crept into the text by the time the manuscript was written.

¹ सप्तमवत्यधिकेष्टिकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

Of the three MSS. of the other class, F. has more in common with A. and D. than the other two; and it happens in not a few cases that D. and F. coincide in giving some valuable reading or passage, where all the other Manuscripts differ.

When I first undertook to edit this work, only three of the above Manuscripts were accessible to European scholars, viz., A. and D., and the text MS. E. They had been for many years in the hands of the late Professor Goldstücker, who was the first, in his "Pāṇini; his Place in Sanskrit Literature," to point out the great importance of the work for lexicographic purposes. His account of these MSS. led me to assume that a tolerably correct edition of the work might be possible¹; and on being asked to take Goldstücker's place as Editor to the Sanskrit Text Society, it appeared to me that I could do no better service to Sanskrit scholars than to prepare for the Society an edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇas, together with the best text of the commentary that I might be able to extract from the two available MSS. I soon found, however, that Goldstücker had taken far too favourable a view of the task. Although the Royal Asiatic Society MS. (A.) belongs, no doubt, to the better class of Sanskrit MSS., Goldstücker had entirely forgotten to state that it is defective by nearly one-half of the work, for which portion my manuscript materials would consequently have been limited to the India Office MS. (D.), than which a more hopelessly incorrect MS. has never passed through my hands.

Under these circumstances, even a tolerably satisfactory edition of Vardhamāna's metrical version of the Gaṇapāṭha would have been

¹ "The MSS. in question are no doubt open to correction, as, indeed, every Sanskrit MS. in existence is; but I hold that at all events the ancient copy of the R.A.S. will, in spite of its inaccuracies, be ranked by every one conversant with MSS. amongst the best Sanskrit MSS. in existence. And having considered it incumbent on me to study this book carefully, I have no hesitation in maintaining that even a tolerable Sanskrit scholar would be able to make a perfectly good edition of at least the text of this work, with the aid of these five copies of the text (viz., each of the two MSS. of the commentary representing, in G.'s opinion, two copies of the text—Ed.), the two copies of the commentary, and, as a matter of course, with the aid that may be got from Pāṇini and his commentaries."—Goldstücker, *op. cit.*, p. 178.

attended with considerable difficulties, the more so as there are not a few omissions in D. also; and as the chief, if not the sole, importance of the work lies in the commentary, not in the metrical arrangement of the Gaṇas, I should have had to abandon the work, had not my friend Dr. Bühler come to my assistance with his wonted kindness and disinterestedness. He drew my attention to the modern Bombay copy C., and somewhat later to the MS. B., purchased by him in the meantime for the Bombay Government; and he, moreover, obtained for me the loan of MS. F. from its owner, a Brahman in Bhūj. When it is borne in mind that Goldstücker, with his extensive connexions in India, for many years exerted himself in vain to procure at least one other manuscript of Vardhamāna's commentary on his Gaṇapāṭha, this work may be taken as an admirable example of the great services which Dr. Bühler, by his unwearied exertions in exploring the manuscript collections in Western India, has rendered to Sanskrit scholarship.

Even with my manuscript apparatus thus fortunately increased, the task of editing has been by no means an easy one, and numerous difficulties have had to be left for future solution; many more, however, would have remained unsolved, and many quotations unidentified, if it had not been for the warm interest taken in the work, and the invaluable assistance rendered me throughout its progress, in revising the proof-sheets, by so many disinterested friends and fellow-workers, viz., Professors Aufrecht, Stenzler, Weber, Roth, Haas, Pischel, Kielhorn, and, last not least, Dr. v. Böhtlingk. I am also indebted to my friend Dr. Rost for kindly drawing my attention to, and placing at my disposal, some works connected with the Gaṇas, especially the Gaṇaratnāvalī of Bhaṭṭa Yajñeṣvara, recently published at Baroda, which, as will be seen from the footnotes of the last five sheets of the present part, has been of considerable service to me. Indeed, it was only after I became acquainted with this work, which is largely based on Vardhamāna's commentary, that it occurred to me that continual reference to the various readings

of the accessible Gaṇapāṭhas might add to the usefulness of the present work. The completion of Paṇḍit Bāla Śāstrin's edition of the Kāṣikā Vṛitti was of course a most welcome event to me; although, owing to the somewhat insufficient state of the editor's materials, especially in regard to the text of the Gaṇas, I have found it necessary, along with the printed edition, continually to consult the two MSS. at my disposal, viz., MS. Ind. Off. 2440-1 (a) and a MS. of the Asiatic Society of Bengal (β), in which the fourth and eighth *adhyāyas* are wanting. At the end of the present edition I intend to give, besides a complete index to the work, an alphabetical list of the Gaṇas, in which the words of each gaṇa will be arranged alphabetically, with the various readings of the other collections attached to them.

To Professor Aufrecht, who, at one time, had himself been seriously engaged on Vardhamāna's work, I am indebted for much valuable information; it was he who kindly drew my attention to the author's relations to Kshīrasvāmin, the commentator on the Amarakośha. Several passages copied by Vardhamāna from that writer have been noticed in the footnotes; in my own copy of this edition I have noted a good many more, especially in the first few sheets; but I have not thought it necessary to encumber the pages with too many references of this kind. A critical edition of Kshīrasvāmin's commentary would, in my opinion, form a valuable contribution to Sanskrit philology: the manuscripts, however, hitherto accessible to European scholars, are by no means sufficient for such a task.

One of the chief difficulties in restoring the text consists in the numerous grammatical sūtras quoted by the author. Goldstücker's contention to the contrary notwithstanding, a glance at almost any page of the present edition will suffice to show that Böhtlingk was unquestionably right in stating, in the preface to his edition of Pāṇini, that Vardhamāna's work was intended, not for Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, but for some modern grammar. Whenever the grammatical work, to which Vardhamāna refers, is identified in India—

and I have no doubt that this will be the case ere long—many mistakes in the wording of the sūtras, which my MSS. do not enable me to settle, will be easily corrected. On these grounds it will be understood why, in not a few cases in which it would have been easy enough to alter a sūtra so as to make it agree with Pāṇini, I have thought it safer to resist the temptation, and to content myself with referring to the corresponding rule of Pāṇini. In regard to a number of curious and not very probable various readings of *gāṇa* words adduced by the author, as well as some other doubtful passages in which the MSS. are in tolerable agreement, I cannot help thinking that, if mistakes there be, the fault lies not so much in my MSS., as in the defective manuscript materials on which Vardhamāna had to work.

Hindu scholars, I doubt not, will also readily identify many of the quotations which I myself and those who have so kindly assisted me have not been able to trace to their original sources. For any information of this kind which might be utilized before this edition is completed, and which would thus contribute to the usefulness of the work, I shall feel very thankful.

To the Managing Committee of the Sanskrit Text Society my sincerest thanks are due for this edition being allowed to see the light. Without their kind consent to its being published under their auspices, I could never have hoped to persuade a publisher to undertake a work of this kind, whatever may be its importance in the eyes of Sanskrit scholars. Unfortunately there is but too much reason to fear that, with the publication of the present work, the Sanskrit Text Society, the foundation of which was so heartily welcomed by all Sanskrit scholars, and which, in the present unhappy state of Oriental text publishing, might have proved so useful to Sanskrit studies, will close its short but promising existence.

J. EGGELING.

EDINBURGH,
September 1, 1879.

ADDITIONS.

Since the sheets of Part I. were struck off, I have succeeded in tracing several quotations to their sources. Professor Kielhorn also has kindly identified for me some passages from the Mahābhāṣya (Mbh.) and the Vākyapadīya.

- P. 5, l. 9, एवं वादिनि देवर्षौ is Kumāras. 6, 84.
ib. मैवं संस्थाः Mbh., ed. Kielh. p. 281, 10.
P. 8, l. 7-8. This śloka is from Bharata Nāṭyaṣ. 19, 5.
P. 8, l. 11, तथेति स प्रतिज्ञाय cf. स तथेति प्रतिज्ञाय Kumāras. 6, 3.
P. 11, l. 9, यावद्भिरः खे मरुतां चरन्ति Kumāras. 3, 72.
P. 16, l. 7, अथि विजहीहि° cf. Būhtl. Sp. 562 (identified by Dr. Zachariae).
P. 21, line 6, यदि लेपनमेवेष्ट° is Daṇḍin's Kāvyaḍarṣa 2, śl. 229.
P. 29, last line, वृद्धास्तेन विचारणीयचरिताः° is from Uttararāmacharita, Act 5, last śloka but one; also quoted Daṣarūpa, p. 39.
P. 30, line 6, मन्त्रे मार्तण्डगृह्याणि° Kāvyaḍarṣa 2, śl. 222 (ed. उद्धर्तुमुद्यतः).
P. 31, l. 6, The Vākyapadīya ii. v. 192 has
निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्तुः संभूयार्थस्य वाचकाः ॥
P. 31, l. 15, एहि जाये° cf. Vāj. S. x. 4, 3 (p. 208), जाय एहि स्त्रो रोहाव ।
P. 32, l. 10, अन्तरा त्वां च मां च° Mbh., Kielh. p. 445.
P. 41, l. 14, एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते Mbh. p. 95, 25.
P. 52, l. 14, स्त्रेषां चैव परेषां च° Rājasekhara's Bālarām. 2, 30.

CORRECTIONS.

- P. 28, l. 8, read उपपद्यःकारः cf. Mbh., Kielh. p. 100.
P. 33, l. 9, read शीघ्रु for सीघ्रु (s. etymology, p. 99, l. 10).
P. 54, l. 2, separate लह्यी भण्डल°.
P. 63, l. 9, On यङः संप्रसारणे गौकल्याप्रतिषेधः cf. Mbh. on Pāp. iv. 1, 74
(ed. Ben. गौकल्याः प्रतिषेधः).
P. 72, l. 8, for वडवेत्य° read वडवे° cf. śl. 146 com.
P. 95, note 3, strike out °तरत्ताः F.
,, note 4, for B. C. read B. C. F.
,, note 10, for cf. śl. 249, read cf. śl. 251, 249 comm.; Pāp. iv. 1, 106.
P. 144, l. 1, for प्रवण read प्रणव cf. p. 145, note 7.
P. 165, l. 7, read प्रवर्ग्योपसदी.
P. 173, l. 8, for प्रियदध्य probably °दध्ना cf. Kāṣ. V. vii. 1, 75.

ओम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्त्रीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारभ्यते स्त्रीयगणरत्नमहोदधेः^१ ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां^२ ग्रन्थकृत्तमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते

जयन्ति येषां मिषमात्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी^३ मुकुरेण तुल्यः

प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥ १ ॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेणूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थ-
सार्थप्रतिबिम्बहेतुः^४ प्रतिभाविलासः सातिशयः संपद्यते ते जयन्तीति
संबन्धः । वाचामधिष्ठात्री देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्या नाम ।
जयन्तीति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आचिष्यत
इति तान्प्रति^५ प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिभेति । प्रज्ञा नवनवोत्प्लेख-

१ In C. the whole of the introduction, both text and comment, is wanting. It begins: वंधेन रचयामः ॥ अथ गणानाह ॥ चवाहाहिवैव०.

२ ०देवताया F.

३ शब्दार्थदर्शी D.

४ ०पदार्थप्रतिबिम्बहेतुः F.; पदार्थ-
प्रतिबन्धहेतुः D.

५ F. om. प्रति; D. cor. तां प्रति.

शालिनी^१ प्रतिभा मता ॥ इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ।

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि-

दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

प्राज्ञैर्निषेवितपदद्वितया जयन्ति ॥ २ ॥

शालातुरो^२ नाम ग्रामः । सोऽभिजनोऽस्यास्तीति^३ शालातुरीयस्तत्रभवात् पाणिनिः^४ । शकटाङ्गजः शकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन्पूज्य इति गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवनन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः^५ कर्ता महाभाष्यत्रिपाद्या^६ व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता^७ । भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता^८ । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिकात्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभट्टेश्वरसूरिः । प्रवरस्यासौ दीपककर्ता^९ च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं^{१०} चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्ष-

१ प्रति प्रज्ञानं B.; °वोन्मेषशालिनी D.

२ शालातुरो B. F.

३ शालातुरो ना (piece broken off) स्तुतिः । A.

४ तत्रभवा आणिनिः B.; तत्रभवो वा पाणिनिः F.; शालातुरीयः पाणिनिः । D.

५ भर्तृहरिर्वाक्यप्रदीपप्र० F.; न्दी । भ - - - पदी broken off in A.

६ °त्रिपद्या B. D. F.

७ वामनो विश्रान्तविद्याधरं B.; °तिश्रान्तविद्याभरं D.

८ कर्ता - - - स्यादि broken off in A.

९ दीपकर्ता D.

१० रदीप - - - प्राधा broken off in A.; अप्राधान्यं B.

या ॥ निषेवितं पददितयं चरणाम्बुजद्वयं^१ सुप्तिङ्लचणं^२ च येषां ते
तथोक्ताः ॥

इदानीं समस्तशास्त्रोपलभ्यपूर्वकं^३ स्वग्रन्थसारतां^४ दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि^५ प्रयोगानुपलभ्य च^६ ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥ ३ ॥

शब्दशास्त्राणीति^७ पाणिन्यादिविरचितानि सोपनिबन्धानि^८ ।
प्रयोगान् महाकाव्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि^९ । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग्
ज्ञात्वा गणरत्नमहोदधिनामानं^{१०} ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्य-
बन्धेन रचयामः ॥ अथ गणानाह^{११} ।

च वा हर्हैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है

स्वधा स्वाहारै वै यदि यदुत नूनं नहिकमः^{१२} ।

उताहो हा ही हे किमुत यदिनामेव तु तथा

भगो भो हंहो हो इतिह नुं सहामा ननु नजः ॥ ४ ॥

१ ०द्वितयं B. D. F.

२ सुप्तिङ्लचणं F.

३ स्वर्वशास्त्रोपलभ्यपूर्वकं D.; मस्त
--- पलभ्य broken off in A.

४ स्वग्रन्थस्व सारतां A.; D. om. स्व.

५ सर्वशास्त्राणि F.; शास्त्रसारणि
D.

६ प्रयोगानुपलभ्येत A.

७ सर्वशास्त्राणि F.; शब्दशा broken
off in A.

८ सोपनिबद्धानि D.

९ ०निबद्धानि लक्ष्याणि B.; ०नि-
बद्धान् ल० F.; निबद्धानि लक्ष्याणि D.

१० महोदधिनामानं broken off in

A.

११ Thus B. F. ग्रन्थं स्वशिष्यार्थं वि-
दध्व इत्यर्थः । स्वशिष्यैः कुमारपालह-
रिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः प्रार्थिताः ॥
अधुनावसरप्राप्तान्गणानाह । A. D.;
A. repeats the passage from पूर्वकं स्वग्र-
न्थस्व सारतां दर्शयति to हेतुषु (on §1.
4). The first time the MS. omits हरि-
पाल and reads अधुनावसारः; for C.
see Note १, page १.

१२ किमः D. E.; to facilitate refer-
ence, the particles are left unjoined.

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगिताव-
धारणहेतुषु^१ ॥ भिचामट गां चानय ॥ पाणो च पादौ च^२ । पाणि-
पादम् ॥ स्रजश्च न्यग्रोधश्च । स्रजन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैवः ॥
अहं च त्वं च पुत्र गच्छावः^३ ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्य-
देवं निहताश्च नो^४ द्विषः ॥

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्

अतद्वाद्यत्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।

स कस्य स्त्रोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्त्वव महिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
ङ्घितवानेवेत्यर्थः^५ ॥ ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च^६ । शीतात् कथं गम्यत
इत्यर्थः ॥ पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ * ॥ वा विकल्पानव-
कृष्ट्युपमानद्वन्द्वसमुच्चयेषु^७ ॥ यवैर्वा ब्रोहिभिर्वा यजेत^८ ॥ शस्त्रवेदम-
धिगम्य तत्ततः कस्य वेह भुजवीर्यशालिनः^९ ॥ जातां मन्ये तुहिनमथि-
तां^{१०} पद्मिनीं वान्यरूपाम्^{११} ॥ सा वा शंभोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी
मम । न हतीयेत्यर्थः^{१२} ॥ वायुर्वा^{१३} दहनो वा ॥ * ॥ ह । अह । इति
विनियोगे । त्वं ह^{१४} ग्रामं गच्छ । अयमहारण्यं^{१५} गच्छतु ॥ आचारा-

१ °समाहारेतेतरयोगसमु° F.

२ C. om. पादौ च ।

३ अहं च चैवः । अहं च त्वं च° A. ;
अहं च पुत्र (अ supplied) गच्छावः । चा-
भिमुखं मन° C.

४ निहताश्च नो A. (but supplied
on paper, the leaf being broken); ते
for नो D. F.

५ D. om. एव.

६ C. om. शीतं च.

७ विकल्पार्थोपमान° D.

८ यजेते D.

९ D. om. this ex. Kirāt. 13, 62.

१० मथितः B.; Megh. 80.

११ F. adds उभे एव च मे वोढुमुभयो-
र्वीर्यमाहितं ।

१२ D. om. न. Kum. S. 2, 60.

१३ वायुवायुर्वा C.

१४ अहंपं C.

१५ अहायं महारण्यं A.; अहसहा-
रण्यं D.; अहायमरण्यं B. C. F.

तिक्रमेऽपि । स्वयं ह ओदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून्^१ पाचयति ॥
 स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
 इति ह स्माज्जराचार्याः ॥ अहशब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह
 माणवको भुङ्क्ते ॥ चेमार्थेऽपि शाश्वतः^२ ॥ * ॥ एव । इति नियमानिय-
 मौपम्योत्प्रेक्षासु^३ । अहमेव स्वयमिदं वदामि^४ ॥ अथेव । इहेव ॥ श्री-
 सुवैव मेऽस्तु ॥ तमेव^५ मेना दुहितुः कथंचिद्विवाहदीक्षातिलकं चका-
 र^६ । तमेवेति मनोरथमिवेत्यर्थः^७ ॥ केव^८ भोक्ष्यसे । इत्यनवकृतावि-
 त्येके^९ ॥ * ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चया-
 ङ्गीकारैवार्थेषु^{१०} ॥ एवं वादिनि देवर्षौ ॥ एवं कुरु ॥ मैवं^{११} मंस्थाः ॥
 अग्निरेवं विप्रः^{१२} ॥ एवं पठ^{१३} ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः^{१४} संदेहः ॥
 एवं कुर्मः^{१५} ॥ आहार्यमेवं^{१६} मृगनाभिपक्षमियानशेषेण तयोर्वि-
 शेषः^{१७} ॥ * ॥ न ह । इति प्रत्यारम्भे । न ह भोक्ष्यस इति ॥ * ॥ न हि ।
 न वा । नो^{१८} । इति निषेधे ॥ न हि न हि^{१९} महिमानं प्राप्य दृष्यन्ति

१ शक्तून् C.; सक्तूयान् B.

२ Thus A.; चमार्थे^० B. F.; चा-
 मार्थे^० C.; D. om. this sentence.

३ एवेत्यवधारणानियोगौपम्यनि-
 योनेषु । D.

४ Rgv. x. 125, 5.

५ D. om. from तमेव to इत्येके but
 has instead अबैव गच्छ । त एते चादयः
 पञ्च ययोगे व ससादयो न भवन्ति ॥

६ Kum. S. 7, 24.

७ मनोरथमिवेत्यर्थः F.

८ केव A. B. C.; Pāp. viii. 1, 62,
 Sch.

९ C. om. the first इति; for the
 second C. F. read अपि; F. adds त एते

चादयः पंच । ययोगे वससादयो न
 भवन्ति ।

१० प्रकृतपरामर्शप्रकार^० B.; °का-
 रेवार्थेषु B. D.; °कारवार्थेषु C.

११ मैवं B.

१२ अग्निरेवं मंस्थाः विप्रः । C.; अपि-
 रेव विप्रः A. (supplied on paper).

१३ पच D.; C. om. पठ । एवं तावत्
 (lacuna).

१४ एवं तत्कः A. D.; e.g. Ratnāv.
 (Capp., Bōhtl.'s Chr.) 291, 7; 13.

१५ कुर्म इति । B. C. F.

१६ आहार्यमेवं F.

१७ तयोर्विशेषः । C.

१८ नो ? अ । नो । see next page, note ६.

१९ न हि once only B. D.

भूपाः^१ ॥ यद्वा^२ । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति । न हि
सकृन्निपातमात्रेणोदविन्दुरपि यावणि निश्चितामादधाति । असकृदि-
त्यर्थः ॥ न वा कुर्यात्^३ ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत्^४ । यद्वा^५ ।
अविप्र इव भाषसे । विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः^६ ॥ दददपि गिरमन्तर्बुध्यते
नो मनुष्यः^७ ॥ * ॥ चनेति चिदर्थे । किंनो विभक्तिप्रत्ययान्तात् पर एव
चास्य प्रयोगो भवति । तद्यथा^८ । कश्चन । का चन । किं चन । के चन ।
क्व चन । कदा चन^९ । कथं चनेति ॥ * ॥ हि । इति^{१०} स्फुटार्थनिश्चय-
हेतुषु^{१०} । को ह्यवालिशो हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः
फलदं यदयतश्चखाद दासेरयुवा वनावलीम्^{११} ॥ अग्निरिहास्ति धूमो
हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घासिताचसेत्यादौ पादपूरणविशेषावधार-
णादावपि^{१२} ॥ * ॥ है । इति संबोधने । है देवदत्त ॥ स्नाघाविस्मययो-
रपि ॥ * ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासंप्रदानयोः । स्वधा पि-
तृभ्यः । स्वाहाऽग्नये ॥ * ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करि-
ष्यसि ॥ रैकरोति । दानं ददातीत्यर्थः ॥ * ॥ वै । इति पादपूरणे ।
यो वै युवायधीयानस्तं देवाः स्वविरं विदुः^{१३} ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पु-

१ तप्यन्ति° D.; क्षयन्ति° C.; F.
adds विकल्पे पि । कखयोर्जिह्वामूलीयं
न वा (cf. Kāt. I. 5, 4) । न वा कुर्यात् ।

२ D. om. to ब्रूष इत्यर्थः ।

३ B. C. F. om. from न°.

४ F. om. वर्णं; cf. Kāt. I. 1, 21.

५ यथा A.; यद्यविप्र° F.

६ see Note २. [A gloss? Professor
Aufrecht thinks this refers to an
assumed अ before नो in the text.]

७ Śiṣupāl. 11, 4.

८ न वयप्राक्त्युभाकान् भाववचनाके
चनात्वेवलात्कदाचन° D.

९ हिरिति MSS.

१० स्फुटार्थानि° A. F. (!); स्फुटार्थ-
हेतुषु B. C.; स्फुटार्थे हेतौ च । D.

११ वनावली । C.; D. omits this ex-
ample; F. adds इति माघः; Śiṣupāl.
12, 32 (वनावली: ed.)

१२ दीर्घासिताचसेत्यादौ° B.; दी-
र्घास्तितीऽहस्ति पादपूरणादावपि C.

१३ Manu 2, 156.

रोहित इति विशेषेऽपि ॥ * ॥ यदि । इति पचान्तरे । यदि शमः किं तपसेति^१ ॥ * ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया वाच्यो^२ यदुते-
हागम्यताम् ॥ * ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः^३ । नूनं शरत् प्रफुल्ला हि
काशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति^४ ॥ उन्नेचायामपि^५ ॥ * ॥ न हि कमि-
ति निषेधे । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ * ॥ उताहो । इति वि-
तर्के । गौरयमुताहो गवय इति ॥ * ॥ हा । इति विस्मयविषादशृङ्गु-
गुष्पार्तिषु^६ । हा लब्धं पाटलिपुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति
क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥^७ हा प्रिये जानकि ॥ हा देवदत्त ॥ हा हतोऽस्मि
मन्दभाग्यः^८ ॥ * ॥ ही । इति विस्मयविषादयोः । हतविधिललितानां
ही विचित्रो विपाकः^९ ॥ शतकृत्वोऽप्यधीयाना ही न विद्मो जडा
वयम् ॥ * ॥ हे । इति संबोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्नाघाविस्मययो-
रपि^{१०} ॥ * ॥ किमुत । इति किंपुनरर्थेऽतिशये पचान्तरे च^{११} ॥ प्रा-
कृतो^{१२}ऽपि पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति ॥ किमुत ब्रह्मविद्भिमिः^{१३} ॥
किमुत रज्जुः किमुत सर्पः ॥ * ॥ यदि नाम । इति प्रकृतान्वयात् । वि-
प्रोऽसि यदि नाम मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः^{१४} ।

कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विषयारिभिः ॥ * ॥

१ B. C. F. add यदि वेत्यपि । यदि
वा स्तुर्वेद्वत्यपि ॥

२ वाच्यो B.

३ वितर्कनिश्चययोः F.

४ प्रिया B. C. F.

५ Om. D.

६ B. om. विस्मयः ० शुक्लपार्तिषु D.

७ Mahāvīrach. p. 27, 18; हा प्रिये

Uttararām. (1870) p. 63, 6.

८ E.g. Hitop. 114, 12.

९ Śiṣup. 11, 64; शतकृत्वो Böhrl.
Spr. 868.

१० स्नाघविः D.

११ D. om. from अतिशये.

१२ प्रकृतो A.

१३ ब्रह्मविद्भिमिः A.; ब्रह्मविद्भिमिः B.;
ब्रह्मविद्भिमिः C.; C. om. किमुत; D. om.
from किमुत ब्र० to सर्पः

१४ महावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः B.;
Kāmand. Nīt. 3, 11.

इव । इतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालंकारेषु । कडार इवायम् । चन्द्र
इव मुखम् । लिप्यतीव तमोऽङ्गानि^१ । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ * ॥ तु ।
इति^२ विशेषावधारणपूजाव्यावृत्तिपादपूरणार्थहेतुषु^३ । मृष्टं पयो
मृष्टतरं तु दुग्धम् । आत्मादयस्तु प्रमेयम्^४ । यदा । भीमस्तु पाण्ड-
वानां रौद्रः^५ । यस्तु माणवको भुङ्क्ते । त्वं तु किं करिष्यसि । आख्या-
स्यामि तु ते^६ ॥

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम्^७ ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यत इत्यर्थः ॥ गृहीध्वं^८ व्याकरणम् । मृशं तु दुर्ज्ञे-
यम् ॥ * ॥ तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु^९ । देवदत्तो
व्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स^{१०} प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शील-
मुदारदर्शने^{११} ॥ इदमपि तथेति ॥ * ॥ भगो । भो । हंहो । हो । इति
संबोधने^{१२} । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्य किमाकुलः ।
दुःसहो हो वियोग इति ॥ * ॥ इति ह । इति लोकप्रवादागमयोः ।
इति हाकरोत्^{१३} ॥ इति ह चकार ॥ इति ह स्मोपाध्यायो ब्रूते पुन-
र्वसुरात्रेय इति^{१४} ॥ * ॥ नु । इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कोत्प्रेक्षा-
विषादपादपूरणेषु^{१५} । को नु वाचमीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः कटं

१ Mricchh. 14, 16.

२ तुरिति MSS.

३ °पूजायावृत्ति° B.

४ Got. Nyāy. S. 1, 9.

५ पाण्डवानां तौव C.; पाण्डवानं-
जैवं B.

६ ते इति B. C. F.; अरण्यास्त्वसि तु
इति D.

७ प्यानुष° D.; ह्योनुषंगिकमपि
कर्तव्यः कीर्त्यत इत्यर्थः C.; B. om.
आनुषङ्गिकं once.

८ गृहीध्वं A. D.

९ °साहशसु B.

१० सा B. C. F.

११ Kum. S. 5, 36.

१२ संबोधनार्थे । D.

१३ हाकरोत् D.

१४ Cf. the beginnings of chapters in
the Charaka S.

१५ B. C. om. प्रश्न; °वितर्कोत्प्रेक्षा°
F.; °विषादपूरणेषु B.; D. om. विषाद-

देवदत्त । अयं नु करोमि भोः ॥ दृक्षस्व^१ नु ते पुरुहूत वयाः ॥ अहिर्नु
रञ्जुर्नु ॥ रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु^२ ॥
क्व नु मां लदधीनजीविताम्^३ ॥ आस्थास्यामि नु ते । इति ॥ * ॥ सह ।
अमा^४ । इत्येकक्रियादियोगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः ।
पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्य-
मा^५ ॥ * ॥ ननु । इति परमताचेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु^६ ।
ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणशृङ्गा वचने विपश्चितः^७ ॥ अथवा । आपदो
नन्वहो^८ न्व्याः सारासारविवेचिकाः^९ ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अका-
र्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः^{१०} ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् ।
विरोधोक्तौ ननु वेत्यपि^{११} पठनीयम् ॥ * ॥ नञ् । इति^{१२} निषेधेपदार्था-
वचेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी^{१३} । अनुदरा कन्या । अपचसि त्वं
दृषलेति ॥ अकारो नञो न् इत्यत्र विशेषणार्थः^{१४} ॥ ४ ॥

किंस्वित्^{१५} प्रत्युत यच्च कच्चन न कं सचा समं साकमः^{१६}
सार्धं जानु कृतं यदा वदि वटूमाहो नवै^{१७} यावतः ।
आहोस्वित् किल किंकिलालमरे दिष्ट्यो चिरस्य प्रगे
ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वच्चुभं कूपतः ॥ ५ ॥

१ दृक्षस्व D.; Rgv. vi. 24, 3.

२ Kirāt. 9, 15.

३ D. om. this example. Kum. S. 4. 6.

४ सहामेति । MSS.

५ सामीप्यमा B.; सामीप्यं मा C.; समीप्ये यमा A. corr. from समीप्योस्व-मा; om. D.

६ परमाता^१ A.; पस्मताचेयानुज्ज्ञै-षणापृष्ट^२ D.

७ विपाकता D.; ननु वक्तृविगुणशृ-ङ्गा^३ B. Kirāt. 2, 5.

८ नन्वहो B. C.

९ सारसार^४ A.; विवेचिकाः D.

१० ननु केनेह भोः । D.

११ निषेधोक्तौ C.; चेत्यपि F.

१२ नञीति C.

१३ B. C. F. om. this, B. also the pre-
ceding example.

१४ नञो नित्यवविशेषणार्थः A.; नञो
नित्यर्थविशे^५ D.; cf. Pāṇ. vi. 3. 73.

१५ किंस्वित्^६ A.

१६ साकमी B. C. F.

१७ तवै F.

किं खिदिति वितर्के । स्थाणुरयं किं स्त्रित् पुरुषः ॥ * ॥ प्रत्युत ।
 इत्युक्तवैपरीत्ये^१ । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलंक्रिया^२ ॥ * ॥ यच्च ।
 इत्येतदनवकूप्यमर्षगर्हाश्चर्येषु^३ । नावकल्पयामि^४ । न मर्षयामि ।
 गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च तत्रभवान्^५ वृषलं याजयेदिति ॥ * ॥ कच्चन ।
 इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति ते माता ॥ * ॥ न । इति निषेधोप-
 मानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां^६ नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ मृ-
 गो न भीम इति^७ । अयमुपमानवाची कृन्दस्वेव । स चोपमानपदात्पर
 एव^८ ॥ * ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे^९ । शिशिरं जीवनाय^{१०} कम् ॥ * ॥
 सचा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत्^{११} ॥ * ॥ जातु । इति कदा-
 चिदर्थे । न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति^{१२} ॥ * ॥ कृतमिति
 निवारणनिषेधयोः । वत्स कृतं साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमा-
 चावलम्बिना ॥ * ॥ यदा । इति हेतौ । यदा जनैः सर्वगतस्त्वमुच्यस
 इति^{१३} ॥ * ॥ वदि । इति कृष्णपत्रे ॥ * ॥ वदिति वियोगपादपूरणयोः ॥
 वडिति^{१४} टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ * ॥ ऊमिति^{१५} स्त्रीणां विकार-
 वचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ * ॥ आहो । इति वितर्के यद्यर्थे च^{१६} । स्था-
 णुरयमाहो पुरुष इति ॥

१ इति वैपरीत्ये D.

२ Kāvyaś. 3, 137 पुनरुक्तो ed., com.

३ इत्यनव^० A.; इत्यतदततकूप्यमर्ष-
 मर्हो^० D.

४ यच्च नावकल्पयामि F.

५ यच्च भवान्.

६ प्रमादानां B.; Kirāt. 9, 55.

७ न मृगो न^० A.; Rgv. i. 154, 2.

८ ०पूर्व एव B. C.; ०पूर्व एव पर एवे-
 त्यपि F.; D. om. from आसवः, for
 which it has नैकः मृगो नर्यम इति ॥

९ पादपूरणेऽपि F.

१० जीवजाय B. C.

११ सहार्थे D.; B. C. add ईमिति पा-
 दपूरणे । एतमित्यर्थः । सार्धसरेषु मिति
 ला आहीममंतः ॥ F.: ईमिति पादपू-
 रणे । एनमित्यथचका ईमरिपिंगिल
 आदीनमश्नानित्यपि एतमित्यथ च सा-
 र्धसरेषु मिति ला आहीममंतः ॥

१२ Manu 2, 94.

१३ Kum. S. 5, 58.

१४ वडितं F.

१५ ऊ ऊमिति B.

१६ D. om. यद्यर्थे च.

अथैरम्भःस्य गितभुवनाभोगपातालकुचेः

पीतोपायादिह^१ हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते^२ ।

आहो रिक्तः^३ कथमपि^४ भवेदेष दैवात्तदानीं

को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः^५ ॥ * ॥

न वै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे^६ च । न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति^७ । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः^८ ॥ न वा उ एतन्म्रियसे न रि-
व्यसीति^९ ॥ * ॥ यावदिति साकल्यावधिमानावधारणकालावधिषु^{१०} ।
यावत्कार्यं तावत्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । याव-
दमत्रं ब्राह्मणानामन्यस्य । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्^{११} । यावद्भिरः खे म-
रुतां चरन्ति ॥ अन्यत्रापि दृश्यते ।

यावद्भवलाहितसायकस्य मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती^{१२} ॥

यावज्जीवमधीते ॥ * ॥ आहो सिद्धित्याहोवत् ॥ * ॥ किल । इत्यागमा-
रुचिन्यकरणसंभाव्यहेललीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः^{१३} । एवं
किल केचिद्वदन्ति । त्वं किल योत्स्यसे । पार्थः किल विजेय्यते कुरून्^{१४} ।
स किल कविरेवमुक्तवान्^{१५} । गोचस्त्वलितं किलाश्रुतं^{१६} कृत्वा ॥ * ॥ किं

१ पीतो० B. C.

२ क्रामन्ते A.; लंघनं विक्रमन्ते । C.

३ रिक्तः A.

४ कथयमपि A.

५ Cf. Kāvyaṇ. p. 295; om. D.

६ निषेधावधारणविशेषनिषेधयोः D.

७ Rgv. x. 95, 15.

८ D. om. this explanatory sentence.

९ Rgv. i. 162, 21.

१० साकल्यावदेतान्यवधारणकाला-
वधिषु D.; साकल्यावधिमाधिनावधार-

णानवधारणकालावधिषु B. C.; साक-
ल्यावधिमानावधारणानवधारणका-
लावधिषु F.

११ B. C. add: कियद्दत्तं कियद्भुक्त-
मिति नावधारयति ।

१२ Kum. S. 3, 4.

१३ Mahābh. on Pāp. 3, 2, 111.

१४ पार्थः किल दिशु प्रशस्यते कुरून् ।

C.

१५ Bālarām. (Ben. 1869) 7, 19.

१६ किलाश्रुतं A.

किल । इति क्रोधाश्रद्धयोः^१ । न मर्षयामि । न अद्ध्ये । किं किल
तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति^२ ॥ * ॥ अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवा-
रणनिषेधेषु^३ । अलंकारः ॥ अलमस्यस्य धनम् । वक्तव्यर्थः ॥ अलं
मल्लो मल्लाय ॥ अलमिति प्रसङ्गेन^४ ॥ आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारान-
पाहरत्^५ । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ * ॥ अररे । इत्यवचेपसंबोधने । अररे
महाराजं प्रति कुतः^६ चन्त्रियाः ॥ * ॥ दिव्या । इत्यानन्दे । दिव्या वर्धा-
महे^७ ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोभ्येष्टित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति^८ केचि-
त्यठन्ति ॥ * ॥ उमिति^९ कोपनोक्तौ । उं^९ सैवास्मि तव प्रिया ॥ * ॥ चि-
रस्य । इति कालभूयस्त्वे । चिरस्य यायार्थमलम्भि दिग्गजैरिति^{१०} ॥ * ॥
प्रगे । इति प्रातरर्थे^{११} । प्रगे प्रबुध्यसे ॥ * ॥ ते । मे । इति त्वया । मया ।
इत्यर्थे ॥ अतं ते राजशार्दूल । अतं मे^{१२} भरतर्षभेति ॥ * ॥ येन । तेन ।
इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां^{१३} येन मूकाः पिकाः स्युः ॥ क्षणमवहितश्च
तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम्^{१४} ॥ नदीं तेन जगाम । गमने नदी^{१५}
हेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथा हि जाम्बवतीहरणे^{१६} ।

बार्हद्रथं^{१७} येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं बभाषे^{१८} ।

१ क्रोत्सश्रद्धयोः D.	१२ ते B.
२ याजयति D.	१३ गिरमुदारां A.; वितर गिरमुदा-
रायेमल्लकाः पिकाः स्युः D.
३ D. om. शक्ति.	१४ D. om. this example; तारं दिशं ^०
प्राहिणवंतं नदी तेन ^० F.
४ अलमिति प्र० B.	१५ गमननदी D.; गमनेन । नदी F.
५ Sisup. 2, 40.	१६ D. om. from तथा हि to मुञ्जनीं-
वीमपश्चन्निव ।
६ छतः D.; om. F.	१७ जाम्बवतीहरणे सोर्हद्रथं F.; सा-
र्हद्रथं B. C.
७ वर्धसे (orig. वर्धमाहा) D.	१८ येन निवृत्तचक्षुर्विहस्य साकाञ्च-
मिदं बभाषे । B. C.
८ बाधेति F. [? बाह्यम् or बाह्ये].	
९ ओमिति ^० ओं F.	
१० यायार्थमलंभिभिजैरिति B.	
Sisup. 1, 64 (चिराय eds.)	
११ प्रातरर्थे B.	

कादम्बर्याम् । सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो^१ भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः^२ पीडयते पयोधरतटे^३ मातः किमीयः करो^४

नाभीं तेन क एष कर्षति^५ मुञ्जनीवीमपश्यन्निव^६ ॥

येन दाता तेन स्नायः^७ ॥ * ॥ चिराय । इति चिरस्वार्थे । चिराय नि-
र्धनो भूत्वा भवत्यङ्गा^८ महाधन इति ॥ * ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषे-
धावधारणे^९ । न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति^{१०} ॥ * ॥

शश्वदिति सार्वकाव्ये । शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वदक्ति कु-
शितः ॥ नित्यसहार्थयोरपि । शाश्वतं वैरम्^{११} । शश्वद्भुञ्जते इ-
ति^{१२} ॥ * ॥ शुभमिति कल्याणे । शुभंयुः^{१३} ॥ * ॥ कूपदिति प्रश्वितक-
प्रशंसासु । कूपदयं गायति ॥ ५ ॥

वाव त्वाव तुवै^{१४} खलु चिराद् हेतावृतं तावतो^{१५}

मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राह्मे^{१६} श्रुकं माकिरः ।

अन्योन्यस्य यथाकथाच वषटो^{१७} मर्या स मास्त्रायकिं

चेदह्वाय हयेऽय्यये^{१८} नकिरे^{१९} रात्रौ पुरा सीमदः ॥ ६ ॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रियेन स्पृशत इति^{२०} ॥ * ॥

१ वलितमुखो B. C. F.

२ हीकः । पी० A. B.

३ पयोधरमये B. C. F.

४ किमायः करो C.

५ ? thus F.; °कर्षति B.; मा भी
तेन° A.; नालतिन एष° C.

६ See Note १६, page १२.

७ तेन याह्यः स्नायः C.

८ भवत्यङ्गा C. F.; भवत्यङ्गा B.;
भवत्यङ्गा C. corr.

९ Thus B. C.; इति निषिधावधा-
रणे A.; निष्ठितनिषेध° F., and corr. D.

१० वै श्र° D.; cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

११ शाश्वतवैरं D.

१२ शाश्वद° B.; भुञ्जान इति D.

१३ शुभमुक्तं D.

१४ नवै B.; नु A.

१५ तावदे D. E., not F.; see Note

१०, next page.

१६ प्राह्मे A. C. D.

१७ वषटो B. C. F.

१८ हये अयी अये C.; हऽय्यये A.

१९ नकिरे F.

२० Cf. Chhând. Up. 8, 12, 1.

त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे^१ । अयं त्वाव प्रशस्यत इति ॥ तान्ता-
विमावनुमानप्रतिज्ञाप्रैषसमाप्तिविति^२ केचित् । त्वावदित्यपि^३ ॥ * ॥
तु वै । इति विशेषे । अयं तु वै प्रकृत्यत इति ॥ * ॥ नु वै । इति वितर्के ।
को नु वै गच्छतीति ॥ * ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानु-
नयनियमनिश्चयहेतुविषादेषु^४ । खलु कृत्वा । अथो खल्व्वाङ्गः ॥ स
खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसा-
राः खलु मादृशां धियः^५ । प्रवृत्तिसारा एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्व-
दधीनं खलु देहिनां सुखम्^६ । न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः^७ ॥ * ॥
चिरादिति चिरायार्थे । चिराद् दृष्टोऽसीति ॥ * ॥ हेतौ । इति निमि-
त्तार्थे । हेतौ ह्ययति ॥ * ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ * ॥ ता-
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु^८ । यावत्कार्यं तावत्कुरु ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम्^९ । तावदधीष्व
यावदुध्यसे^{१०} ॥ यावत्तावच्छब्दौ^{११} परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यान्निजमर्थं गमयतः । क्वचित्तु केवलौ^{१२} ॥ * ॥ मात्रायामित्यल्प-
रिमाणे । मात्रायां भोजकः ॥ * ॥ मम । इति प्रत्यगात्मसंबन्धे । ममेत्यस्य

१ स्ववार्थे B. C. F.

२ (Iacuna) त्वमानमानप्रति० - - स-
माप्तिविति C.; ०प्रतिचाप्रैषसमाप्तिविति
D.; तांताविमावऽनुमानं B.; तां-
ताविमावनुमते(?) A.

३ यावदित्यपि B. C. F.

४ निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । C.;
निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयनिय-
मेषु । D.

५ Kirāt. 1, 25.

६ Kum. S. 4, 10.

७ D. om. this ex.; Kum. S. 4, 5.

८ तावदिति साकल्यमाक्रमावधिषु ।
D.; तावदिति तुल्ययोगितासाकल्यमा-

त्रावधिषु C.; A. omits from तावदिति
to यावत्तावच्छब्दौ.

९ D. om. स्वयं. Kum. S. 5, 67.

१० D. corr. त्वं तावदवतिष्ठ यावद्बु-
ध्यते.

११ Om. A. (see ८); D. om. from या-
वत्ताव० to केवलौ ।

१२ केवलावपि F.; D. F. add here :
ए इति संबोधने । यथा भट्टिकाव्ये
[तद्विकाव्ये D.] । ए वाचं देहि धैर्यं नः
स्वहेतोरशुश्रुवत् [नस्वहेतोरसुश्रुवत्
F.] । त्वं नो मतिमिवादत्स्व नष्टाव्या-
णानिवाददः [मतिमिवाधर्मानर्ण्याप्रा-
णानिवाददः D.] ॥

भावो ममत्वं^१ ममता । निर्गतो^२ ममेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ * ॥
 ऊमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु^३ । ऊं ऊं मुञ्च^४ । ऊं राक्षसो
 ऽयम् । ऊं स त्वमसि । ऊं निर्लज्जापसरति ॥

आः कष्टं बत ह्री चिचं ऊं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः कासि हे सुभ्रु वज्रेवं विललाप सः^५ ॥

धिष्णातः केकयि^६ । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ * ॥ चिरेण । इति चिरा-
 यार्थे^७ । चिरेण मित्र व्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ * ॥ पशु । इति
 सम्यगर्थे । लोभं नयन्ति पशु मन्यमानाः^८ । दर्शनीयं ज्ञानं^९ सम्यक्
 प्रतिपद्यमाना लोभं परित्यजन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ प्राहे^{१०} । इत्यङ्गः प्रारम्भे ।
 प्राहे गच्छति^{११} ॥ * ॥ शुक्कमिति शैथ्ये । शुक्कं गच्छति ॥ * ॥ माकिरिति
 निषेधवर्जनयोः । रचां मे^{१२} माकिः कुर्विति ॥ सान्तं तु^{१३} शाकटा-
 यनः । तथा नकिःशब्दमपि^{१४} ॥ * ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्परार्थे ।
 अन्योन्यस्य स्मरन्ति^{१५} ॥ * ॥ यथा कथा च । इत्यनादरे । यथा कथा च
 दीयते । यथा कथा च दक्षिणेति ॥ * ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडि-
 न्द्राघेति ॥ * ॥ मर्या । इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्या-
 दा । सीमबन्धनेन गृह्यत इत्यर्थः ॥ * ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे

१ Om. C.

२ निर्गता C.

३ °स्मरणाभर्त्सनेषु । D.

४ B. om. one ऊं.

५ Bhatt. 6, 11.

६ केकयि B. C. F.

७ चिरार्थे C.

८ लोभं A. B. C. F.; न यांति B. C.

F. (perhaps also Vardhamāna?); Rgv.

iii. 53, 23.

९ ज्ञानं न A.; D. om. this explana-
 tion.

१० प्राहे A. C. D.

११ न गच्छति B. C.

१२ रचां ते D.; रक्ता मे C.

१३ सांतस्तु A.; शांतं तु B.

१४ नकिःशत्वमपि B.

१५ स्मरति C.; in B. a leaf (fol. 4) is
 missing containing from न्यस्य स्मरन्ति
 to अधो नाम पर्वतमारोह under नाम
 in Dist. 8.

च^१ । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । अङ्ग स्म विदन्माणवकमध्याप-
येति^२ ॥ * ॥ माङ् । मा । इति निषेधाशङ्कयोः^३ । मा कार्षीत् । मा
भवतु तस्य पापम् । मा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदयस्थिता^४ ॥ ड-
कारो लुङ् माङीति^५ विशेषणार्थः ॥ * ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देवदत्त
गच्छसि । अथ किम् ॥ * ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन^६ किम् ॥ * ॥
अङ्गाय । इति शीघ्रार्थे । अङ्गाय सा नियमजं क्लममुत्सर्जति^७ ॥ * ॥
हय । अयि । इति संबोधने । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे^८ । अयि विजही-
हि दृढोपगूहनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि^९ । अय्ययि^{१०} साहसकारिणि ॥ * ॥
अये । इति स्मरणे । अये रामो दाशरथिः ॥ * ॥ नकिरित्यौपम्ये^{११} ।
मेघो नकिर्वर्षति^{१२} ॥ प्रतिषेधवर्जनयोरपि ॥ * ॥ अरे । इति हीनसंबो-
धने । अरे चौर^{१३} ॥ * ॥ रात्रौ । इति निशायामित्यस्यार्थे । रात्रौ
वृत्तं तु द्रच्छसि^{१४} । रात्रौचरः ॥ * ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्यदासत्ति-
चिरातीतेषु^{१५} । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः^{१६} ॥
गच्छ पुरा देवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् ।
पुराणमिति ॥ कश्चिद् भविष्यत्यासत्तौ^{१७} चिरेऽतीते चेति^{१८} पृथ-

१ वा C.; पादपू० D. corr.

२ अध्यापयति D.

३ माङीति निषेधे । D.

४ D. om. this example.

५ माङ् लुङीति F.; cf. Pāṇ. III. 3, 175.

६ ? शान्तश्चेद० C.; cf. Böhrl. Spr. 2016; संतश्चे० A. F.; सतश्चेद० B. D.

७ Kum. S. 5, 86.

८ Rgv. x. 95, 1.

९ अनन्वये त्वयि । D.

१० अयि C. cf. Ratnāv. 315, 32.

११ नकिमित्यौ F.

१२ नकिं० C. F.; A. C. F. add सि-
ञ्चराजः

१३ चौरैति C. F.; चौरति D.

१४ दन्दयसि D. and om. रात्रौचरः

१५ पुरेति बंधसविधतासत्तिचिराती-
तेषु C.; पुरेति प्रतिबंध० F.; पुनेरति
प्रातिबंधभविष्यदासत्तेचिरा० D.

१६ ०पाययत्यर्थः (?) A.; D. om. from
उपाध्याये० to पृथगाह.

१७ पुराणमिति कश्चिद्भविष्यति । आ-
सत्तौ A. C. F.

१८ वेति C.

गाह^१ ॥ * ॥ सीमिति सर्वतोभावे । सीमादित्यो अमृजत्^२ । सर्वत इत्य-
र्थः ॥ * ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तदेद यदद्भुतम्^३ ॥ ६ ॥

औषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः

मूपत् कच्चिद् यच्च नेदङ्ग हन्ताः ।

नै न्वैः छस्वट् पाडवेरे वताथो

कुं हं हिं कद् वेदधाघो नुकं चाः^४ ॥ ७ ॥

औषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ * ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रण-
योः^६ । प्याट् शीघ्रं पठति । प्याट् पाठकाः^७ ॥ हिंसासातत्ययोरपि
शाकटायनः^८ ॥ कश्चिच्चिरत्वे ऽतीते काले । समीपे ऽनागते चेति पृथ-
गाह^९ ॥ * ॥ अहो । इति संबोधनाश्चर्ययोः । अहो वत महत्कष्टं चक्षु-
ष्मानपि याचते^{१०} । अहो रूपम् अहो रूपमिति ॥ * ॥ नो हि । इति
प्रतिषेधे । नो हि पठसि^{११} त्वम् ॥ * ॥ वादिति वदर्थे । वाडिति तु टान्तं
वषडर्थे श्रीभोजः ॥ * ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ * ॥ कच्चिदिति कच्चन-
वत् ॥ * ॥ यच्च । इति यच्चवत्^{१२} ॥ * ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्वा
यन्यो^{१३} नरकं पताम ॥ प्रतिषेधविचारसमुच्चयेऽपि श्रीशाकटा-
यनः^{१४} ॥ * ॥ अङ्ग । इति पूजासंबोधनयोः^{१५} । अङ्ग विदन्माणवकम-

१ See Note १६ previous page.

२ Rgv. ii. 28, 4.

३ Rgv. i. 170, 1.

४ नै C.

५ वेदधाघो F.; नुकंवाः C. F.

६ आमंत्रणप्रशंसयोः C. F.; प्रशंसा-
यां D.

७ प्याड शीघ्रं प्याड पा० A.; D. om.
the second example.

८ हिंसासातत्ययोरपि० A.; हिंसासास-
त्ययोरपि० C.; D. om. from हिंसा०

९ Thus D. F.; A. C. om. from
कश्चिच्चिरत्वे०. A gloss or transferred
here from after the passage on चिरे
above?

१० Cf. Böhtl. Sp. 836.

११ पचसि D.

१२ यच्चवत् C.; यच्चैति यच्चवत् F.

१३ जिह्वायतो MSS.; cf. Nir. i. 11.

१४ D. F. om. श्री.

१५ संज्ञासंबोधनयोः D.

आपय । तन्मन्ये^१ कचिदङ्ग भङ्गतरुणेनाखादिता मालती ॥ समृद्धु-
पयोगप्रातिलोभ्येस्विति^२ श्रीशाकटायनः ॥ * ॥ हन्त । इति हर्षानुक-
म्पावाक्यारम्भविषादेषु^३ । हन्त जीविताः स्मः^४ । पुत्रक हन्त ते धाना-
काः^५ । हन्त ते कथयिष्यामि^६ । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्च-
ययोरपि । भूरियं हन्तकारः^७ । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ * ॥
लै । इति विशेषवितर्कयोः । अयं लै प्रकथ्यते ।^८ कस्त्वा एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ न्वै । इति वितर्कपादपूरणयोः । को न्वा^९ एषोऽभिगच्छ-
ति ॥ * ॥ कम्बडित्यन्तःकरणाभिमुखयोः । कम्बट्संशुद्ध्या^{१०} सर्वं जयति ।
कम्बण्मुखो^{११} धावति ॥ * ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ केचित् पट् । इत्यपि
सादृश्यासंपत्तिसाकल्यग्रन्थाधिकवचनेषु^{१२} ॥ * ॥ अवेरे । इत्यरे । इत्य-
स्वार्थे^{१३} ॥ * ॥ बत । इति हेतुखेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणेषु^{१४} ।
वनजे नेति बलं बतास्ति सत्त्वे । यस्मादित्यर्थः^{१५} ॥ अहो बत महत्क-
ष्टम् । हता बत वराकी सा^{१६} । बत प्राप्ता सीता । अहो बतासि स्पृह-
णीयवीर्यः^{१७} । बत वितरत^{१८} तोयं तोयवाहा नितान्तम्^{१९} ॥ * ॥

१ तन्मन्ये C.

२ समृद्धुप० C.; F. om. श्री.

३ हर्षानुकम्पावास्तारम्भ० D.

४ जीवितास्मः C.; जीवितास्म A. D.

५ धानकाः F.; पुत्र हन्त ते त्सता-
काः D. [० बालकाः Kshirasv.]

६ Rām. I. 48, 14; Bhag. G. x. 19.

७ कारा F.; Bālar. 42, 20.

८ यं लै० C.; अयं विप्रकथ० D.; १ क-
स्त्वै ए० A. C. D. F.

९ को न्वै A. F.; का न्वै D.; कौत्कै C.

१० स शुद्ध्या D.

११ कंबट् मुखो A. D.; कंबट् खो C.

१२ सादृश्यसं० F.; ० साकल्यग्राहि-
कवचनेषु C.१३ ॥ अवेरे इत्यस्वार्थे C.; ॥ अवे अरे
इत्यस्वार्थे D.; अवेरे इत्यरेरे इत्यस्वार्थे
F.; ? अवेरे misread from अद्वेद्वे.१४ इति खेदानुकम्पासंतोषविरामा-
मन्त्रणेषु D.१५ D. om. from वनजे नेति; Kirā-
tārj. 13, 8.१६ वत रावीस्व । D.; वराकी । सा
बत० F.

१७ Kum. S. 3, 20.

१८ वित C.; वितरतु A. D.

१९ तोयवाहो नितान्तं A. D. a. m.;
MSS. Kshirasv. read तोयवाहा हिमंतं.

अथो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अथो एनं कन्दोऽपि^१ ॥
 अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद् द्रष्टव्याः ॥ * ॥ कुमिति प्रश्ने^२ ।
 कुं त्वं करोषि ॥ * ॥ हमित्यसंमतौ । हं क एवमाह^३ ॥ * ॥ हिमिति स्त्रो-
 भवचनः ।^४ हिं साम गीयते ॥ * ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे^५ ॥ * ॥
 वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वषडर्थे टान्तं तु ओभोजः ॥ * ॥ अथ । इत्य-
 थार्ये । अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूयाः^६ ॥ * ॥ अथो इति भोअर्थे ॥ * ॥
 नु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् ॥ * ॥ च । इति^७ चेदर्थे । त्वं
 च^८ गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्पर एव प्रयोक्तव्यः ।
 यदुक्तमन्यत्र^९ । वो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः^{१०} ॥ ७ ॥

ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्

पर्याप्तमये कुविदाम नामाः ।

अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं^{११} किं

स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोजः ॥ ८ ॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे^{१२} । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति ।
 ओँ अग्निमीळे पुरोहितम्^{१३} ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्

तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दोः अचं विभ्रति^{१४} ।

१ इदं वेद° A.; °कंदो वापि C.;
 इमं वदास्यापय । अमो पत वृंदोपि । D.
 २ प्रेमे D.

३ ऊमित्य° ऊं क एवाह D.

४ हिमित्यस्त्रोभ° D.; हिं = हिङ्?

५ Rgv. i. 43, 1.

६ Rgv. vii. 104, 15.

७ वेति C. F. (B. ?)

८ त्वं व F. and orig. C. (B. ?)

९ । कं यदुक्तमन्यत्र D.

१० वो यद्यर्थे° B. C. F.; चैवद्यर्थे°
 A.; D. om. from आद्यपदात्पर°

११ सुकं A. D.

१२ ओमित्युपपादनाभ्यु° D.

१३ Rgv. i. 1, 1.

१४ Śiṣup. 1, 75.

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ * ॥ आदित्यथार्थे^१ । विश्वकर्मा विमना आदिहा-
या इति^२ ॥ * ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमी^३ ॥ * ॥
उत । इति वितर्कबाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु^४ । स्थाणुर-
यमुत पुरुषः । उत शिरसा पर्वतं भिन्वात् । उत दण्डः पतिष्यति ।
स्वाभासो भरवानुत^५ । एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः^६ । स स-
र्वलोकस्य शुभो भवत्युत^७ ॥ * ॥ यत्तदिति हेत्वर्थे । यदयमधीते तज्जा-
नाति ॥ * ॥ अन्यदित्यन्यार्थे^८ । देवदत्त आयातो^९ ऽन्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थे^{१०} ऽपि ॥ * ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्या-
प्तम् । पर्याप्तमिहान्येन ॥ * ॥ अये । इति पुरस्तादर्थे । अयेसरः । अयेव-
णम् ॥ * ॥ कुविदिति भूर्यर्थे^{१०} । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभा-
वेऽपि ॥ * ॥ आम । इति प्रतिवचनावधारणयोः^{११} । कटं कुरु । आम
करोमि ॥ तथा^{१२} ।

घण्टानादो निस्स्रनो डिण्डिमानां

धैवेयाणामारवो वृंहितानि ।

आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानाम्

उत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य^{१३} ॥

१ आदित्येवार्थे D.; आदित्योर्थे
C.

२ Rgv. x. 82, 2.

३ D. F. add किमित्यकस्मात् कुप्यसि
[कुप्यसीत्यपि F.] ।

४ D. om. समुच्चय and पादपूरण.

५ D. om. this example; Kirātārj.
15, 22.

६ °उतरायमुतः श्रमः C.; °उत
रात्रेऽमुनाश्रमः D. a. m.

७ स सर्वलोकस्य मुने (!) भवत्युत A.;
D. om. from s°

८ °अन्यथार्थे A. F.

९ आयाऽ° A.; । आयतो D.

१० °असूयार्थे F.; कुचिदिति सूयार्थे
C.; the example is Rgv. x. 131, 2.

११ आमिति° D.; आमेति वचना-
व° C.

१२ आम करोमि। गच्छाम्याम यथा D.

१३ Ṣiṣup. 18, 10.

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आम मैथिलि^१ ॥ * ॥ नाम इति प्रा-
काश्यसंभावनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विषयेषु ।^२ हिमालयो
नाम नगाधिराजः ॥ कथं नाम समेयसि^३ ॥ स्रतिः संभावनैव । स ना-
मायं^४ बन्धुः ॥ ममापि नाम दशाननस्य परैः परिभवः ॥ एवमसु नाम ॥
को नामायं सवितुरुदयो यत्र न खे स्फुरन्ति^५ ॥ दृष्टेव सा रोदिति
नाम तन्वी^६ ॥ यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम^७ कोऽपरः ॥ अन्यो नाम
पर्वतमारोहति^८ ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ * ॥ अन्यत्र । इति वर्जने । पतितान्न
विभ्रयादन्यत्र मातुः ॥ * ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । घ
हिनस्ति मृगं व्याधः ॥ * ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तव्या-
धिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु^९ । अथ परस्मैपदानि । स्वातोऽय^{१०} भुङ्क्ते ।
अथ शब्दानुशासनम्^{११} । अथ शक्तोऽसि^{१२} भोक्तुम् । अयातो धर्मं
व्याख्यास्यामः^{१३} । अथ समासः । गौडो भवानयेति ब्रूमः^{१४} ॥ भीमो
ऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽयानित्यः^{१५} ॥ * ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्य-
न्तीवेदा गनीगन्ति^{१६} कर्णम् ॥ * ॥ विषु । इति सर्वतोभावे । विष्व-

१ मैथिलि A.; D. om. from अभ्युप०

२ ०विस्मयावधारणेषु C.F.; ०संभा-
वक्रोधा० A.; हिमालयो० Kum. S. I, 1.

३ स्मरिष्यसि C. F.; सामृष्यसि D.;
Kshīrasv. on A. K. iii, 4, 32, 13: प्रा-
काश्ये । हिमालयो० ॥ संभाव्ये । कथं नाम
समेयसि ॥ क्रोधे । ममापि० ॥ etc.;
Rāyam. remarks: विस्मयस्मरणविक-
ल्पोऽपि दृश्यते ।

४ सेनासायं C.; त[व suppl.] ना० D.

५ यत्र नाम स्फुरन्ति D.; Kshīr. has
कुत्सने । को नामायं सवितुरुदये ॥

६ दणैव सा० नाम तत्त्वा C.; D. corr.
दिष्टैव सारोहति; (अलीके) दृष्टेधरे
रो० Kshīr.

७ Thus A. C. D.; लिपते नाम F.

८ अधो० A.; अन्ते नाम० D.; (om.
आमन्त्रणेऽपि); C. F. add अमृतं नाम
यत्संतो मंत्रचिह्ने [मंत्रजिह्वे F.] जुह-
ति 1; for B. cf. p. 15 note 15.

९ ०समुच्चयपदान्तरेषु B. C. F.; ०प्र-
श्नकार्त्तव्याधिकारसमुच्चयेषु D.

१० तातो य C.; तातायः B.

११ Beg. of Mbh.; अथ पचामि B.C.F.

१२ शक्तोऽसि A.

१३ B. C. F. om. this ex.; Kanāda S.
I, 1, 1; F. adds: अथ चतुर् ब्रूमः ।

१४ D. om. this example.

१५ नित्यशब्दो० A. B. C.; om. D.

१६ वक्ष्यन्तीति वे० MSS.; Rgv. vi. 75.3.

ञ्चतीति विव्वक् ॥ * ॥ चिदिति^१ साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु^२ । आ-
चार्यश्चिदिदं ब्रूयात्^३ ॥ किंचित् प्रयच्छति । न किंचिद् ब्रवीति^४ ॥ अग्नि-
श्चिद्भायात् ॥ कुल्माषांश्चिदाहरेति^५ ॥ * ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शो-
भते^६ ॥ * ॥ किमिति चेपप्रश्लेषदर्थातिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं
गतोऽसि । न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ * ॥ खिदिति प्रश्ल-
वितर्कयोः । कः खिदेकाकी चरति ।^६ अधः खिदासीद् उपरि खिदा-
सीत् ॥ * ॥ अन्तरेण । इति मध्यविनार्थयोः । यथा ।

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धसिन्धोर्

अभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः^७ ॥

चलच्चामरयोर्मध्य इत्यर्थः^८ ॥ अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा । आ-
वयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः^९ ॥ अन्तरेण पुरुषकारं न
किंचिन्नभ्यते ॥ अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तर-
शब्दोऽनव्ययस्तेन द्वितीयात्ययः^{१०} ॥ * ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे ।
अयमेकपदे तथा वियोगः^{११} ॥ * ॥ अहह । इत्यद्भुतखेदयोः । अहह
महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः^{१२} । अहह कष्टमपण्डितता वि-
धेः^{१२} ॥ दीर्घान्तोऽपि । भित्तिवापि बुभुक्षिता यदहहा ॥ * ॥ उज्जि-

१ चिदित्यस्य B. C.; चिदित्यसाक°
D. F.

२ °नासंमतिपूजासु B. F.; °माना-
सस्युतिपूजासु C.; D. om. the next exam.

३ Yāska N. 1, 4.

४ A. om. न; न किंचिदिदं ददाति B.

५ शुक्रमित्य° शुक्रं° A. D.

६ V. S. 23, 9; अधः° Rgv. x. 120, 5.

७ Śiṣup. 3, 3.

८ चलच्चामहर° D.; om. B. C.

९ Thus also Kshīr. on A. K. iii. 5, 10.

१० द्वितीयाभावः A.; D. om. from

अन्तरेण माता°

११ Vikramorv. śl. 73.

१२ Bhartṛih. ii. 28; ii. 88.

ति^१ वितर्कसंबोधनपादपूरणेषु । क उ एति^२ । उ उन्तिष्ठ । तद्वायुसुदु
चन्द्रमाः ॥ उ । इत्युच्चप्रतिरूपको^३ ऽयस्ति । अस्य त्वं विशेषः । उ-
जो वेति^४ । ऊ इति^५ पक्षे भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय^६ विभाषेति नचेत् पुनः^७ ।

आः शप् समुपजोषं^८ खोरटावाडां^९ स्वरदयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ * ॥ फडिति विघ्नप्रतिहतोत्सा-
रणे^{१०} । ऊं फट् प्रतिहतो ऽसि ॥ * ॥ क्विदिति^{११} भर्तृनपादपूरणयोः ।
क्वित्^{१२} कितव कदर्यो ऽसि । क्वित् क्वैतदुपयुज्यते^{१३} ॥ * ॥ चिररात्राय ।
इति चिरस्यार्थे । चिररात्राय जनेन चिन्तितम् ॥ * ॥ विभाषा । इति वि-
कल्पार्थे । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु^{१४} ॥ * ॥ इति । इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवम-
र्थव्यवस्थास्वरूपविवचानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमाणपरामर्शभूतेषु^{१५} ।
हन्तीति पलायते ॥ गौरस्यो हस्तीति जातिः ॥ इति पाणिनि^{१६} । पाणि-
निशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः^{१७} ॥

१ उडिति A.

२ (?) यति A. B. D.; क उ इति F.

३ Thus A.; इत्युच्चप्रतिरूपको F.;
इत्यरूपको B.; इत्यासूपको C.; इत्या-
प्रतिस्वरूपको D.

४ उ चोरा इति A.; ऊं वोच् इति
B.; जंवोच् इति C.; ऊं वोभ इति D.;
उजो व इति F.; cf. Pāṇ. i. 1, 17.

५ उ इति A.; ऊ इति D.; ऊमिति
B. C.; om. F.; cf. Pāṇ. i. 1, 18.

६ क्विच्चिररात्राय F.

७ ऽपुनः C. F.; पुनः B. D.

८ आ शप् B. C. F.; B. om. समुप;

E. adds डो.

९ खोरटावामः B. C.; खोसटाव-
डामः F.

१० *प्रतिहतोत्सारणे A.; विघ्नप्रति-
हंतृत्सारणे प्रतिहतोत्सारणे इत्यपि । F.

११ क्विदिति F.

१२ क्वित् F.

१३ क्वित् किं तदु° D.; क्वित्क तदु° B.
C.; क्वित्क तदु° F.

१४ Pāṇ. iii. 4, 24.

१५ *प्रकर्षवचनैवमर्थ° F.; *पराम-
र्शमानेषु B. C. F.

१६ पाणिनिः F.; corr. A. D.

१७ Śiṣup. 1, 3.

ज्वलिति कसन्नेभ्यो एः^१ ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । गुण इत्येवं
यो गुण इति ॥ तदस्यास्यस्मिन्निति मतप्^२ ॥ पृथिव्यापक्षेजो
वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि^३ ॥ इत्युक्तवन्तं
परिरभ्य दोर्भ्याम्^४ ॥ विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ इत्या-
पिशलिः ॥ प्रत्यक्संनिधवधारणपदार्थाविपर्ययासादिष्वपि^५ द्रष्ट-
व्यः ॥ * ॥ न चेदिति निषेधे । न चेत्कर्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नो चेदित्य-
पि पठनीयम् ॥ * ॥ पुदिति^६ कुत्सायाम् । पुत्^६ कुत्सितं कसति गच्छ-
ति । पुत्सः^६ ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ * ॥ आः । इति कोप-
पीडयोः ।

विद्यां मातरमाः प्रदर्श^७ नृपशून् भिच्चामहे निस्त्रपाः ॥ * ॥
श्रुतिं प्रयहे^८ । गां शृङ्करोति ॥ * ॥ समुपजोषमित्यानन्दे^९ । समुप-
जोषं वर्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः^{१०} ॥ * ॥ खोः कुत्सा-
याम्^{११} । खोः कटं करोति ॥ * ॥ अठ । अव । अड । इत्येते भर्त्सने ।
अठ करोतीत्यादि^{११} ॥ * ॥ आमिति प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं
मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥ * ॥ खरादिरिति संबोधन-
भर्त्सनानुकम्पापूरणप्रतिषेधेषु^{१२} यथासंभवं भवति^{१३} । अ अपेहि । आ

१ Pāp. iii. 1, 140.

२ Pāp. v. 2, 94.

३ Kaṇāda Sūtra, 1, 1, 5.

४ Kirāt. 11, 80.

५ प्रत्यक्षासन्निधवधारणपदार्थावि-
पर्ययासादि D.

६ इदिति^६ बुत^६ बुत्सः । चांडालः
B. C. F.

७ [विद्या C.] मातरमा प्रदर्श C. F.

८ श्रुतिं A. B. C. F.; * प्रयाहे D.

९ इति सानन्दे D.

१० Thus A. B. C. F.; D. om. from
उपजोष०

११ For the passage from खोः कुत्सा-
यां B. C. F. read: खोस् अठ अवड
[खोस् अवाठ C.; खोस् अठ अवड F.]
इत्येते भर्त्सने । खोः कटं करोति । अठ
[अव C.] करोतीत्यादि । to which F.
adds अवड गच्छति ।

१२ * कंपापादपूरणं F.; * कंपापापू-
रणं A.; * कंपापापूरप्रतिं D.

१३ भवति A.; यथासंभवतीति D.

एवं नु मन्यसे^१ । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उन्निष्ठ । ऊ ऊषरे
बीजं वपसि^२ । ए इतो भव । ऐ वाचं देहि^३ । ओ आवय^४ ॥ च ऋ
लृ औ^५ । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं
घुमित्यादयोऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । मे । चिराय । अक्लृप्तम्^६ । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् ।
चिरस्थ । अन्योन्यस्थ । मम । एकपदे । अग्रे । प्रगे^७ । प्राङ्गे । हेतौ ।
रात्रौ । वेलायाम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथ-
मादिसुविविभक्त्यन्तप्रतिरूपकाश्चन्द्रोवशाद् यथायथं न्यस्ताः^८ ॥ ८ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ^९ चेताराधरावुभयः ।

एद्युस्येते^{१०} ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥ १० ॥

एद्युसन्ता एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविकाः ।

पश्चादिदानीं परतः परायै-

कथ्यं सदा द्युः पुरतः^{११} सदं च ॥ ११ ॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः^{१२} ॥ * ॥ पश्चादिति

१ मन्यते A.; आ एवं मन्यसे । F.

७ Om. A.

२ वर्षति D.

८ न्यस्ताः F.

३ ऐ पासं देहि A.; om. D.

९ A. om. अपर.

४ औ ओ आवय F.

१० एद्युस एते F.

५ ए ऐ F.; लृ पे ऊ (? औ) D.; ए उ

११ परायैकधासदा^० C.

(औ ?) C.

१२ Kum. S. 3, 26.

६ चिराह्वायं F.

प्रतीचीचरमयोः^१ । पश्चादस्ताद्विः । पश्चाद्याति ॥ * ॥ द्युरिति वासरे ॥
 तथा च^२ श्रीभोजः । द्युर्दिनमिति^३ ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥
 गगनेऽध्ययम्^४ । असान्तमिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये^५ ॥ * ॥
 सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा । भुजंगमखेव मणिः सदंभाः ।
 सततप्रभ इत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ * ॥ पुरस्तादित्युपलक्षणम् । सूत्र-
 निपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः^६ ॥ ११ ॥

मुक्कृत्वस्वातस्त्रदा कामर्हि धैधाः

स्तादाद्येनातसाच्चिडाः स्युर्धमुज्याः^७ ।

शस्वततुम्णमक्तादयश्च प्रसाक्षाद-

आद्यूर्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः^८ ॥ १२ ॥

तद्धितादिप्रत्ययाः^९ सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ मुक् । द्विः
 करोति । चिः पचति ॥ * ॥ कृत्वस्^{१०} । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ * ॥ चा । देवचा
 कृतम् । देवचाकृत्य गतः ॥ * ॥ तस् । अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते^{११}
 पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थस्योपलक्षणम् ॥ अतः कारणोपदेशनिर्देशयोः^{१२} ।
 अतो गुणात्सर्वजनः पूजयति । अतो गतः ॥ तत आदिकथयान्तरप्रश्ना-
 नन्तर्येऽपि^{१३} । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत इत्यर्थः । ततः

१ प्रतिबिम्बरयोः C.; D. corr. प्रती-
 चीपृष्ठयोः.

२ तथापि A.

३ दुर्दिनं A.

४ कथं गगने पि । D.

५ सांत इति वरं B. C.; असांत
 इति इत्यन्यः F.; D. om. from असान्तं

६ Cf. Pāṇ. V. 3, 39-41, where पु-
 रस् । अधस् । अवस् ॥ पुरस्तात् । अध-
 स्तात् । अवस्तात् । अवरस्तात् ॥ are
 given.

७ °स्ताच्चिडाः B. C. F.; °साच्चि-
 डाचधमुज्याः A.; °चिडाचो धमुज्याः
 E. and D. a. m.

८ °स्तादाद्यूर्याभावयुक्तः । B.

९ अतद्धितादिप्रत्ययः D.

१० कृत्वस्मुक् C.

११ एते च B. C.

१२ वारणो D.; कारणापं C.

१३ °प्रश्नानन्तर्येषु । B. C. F.

कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान्भक्षयन्ति^१ ॥ अन्ततः शासनावयवे
 संभावनायां च ॥ किंचिदप्यधीव्य^२ । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥ गुणवान् ।
 अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रअनिहवयोः^३ । कुत आगच्छसि । कुतो
 मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः^४ ॥ उरस्तः । उरसैकदिक्^५ ॥ * ॥
 च । यच । तच ॥ * ॥ दा । सर्वदा ॥ * ॥ काम् । कितराम् ॥ * ॥ हिं ।
 एतर्हि ॥ तर्हीति विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः^६ कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ * ॥
 धा । पञ्चधा ॥ * ॥ एधा^७ । द्वेधा ॥ * ॥ स्तात् । प्राग्यामात्^८ ॥ * ॥
 आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ * ॥ एन^९ । पूर्वेण ग्रामम् ॥ * ॥ आत् ।
 उत्तराद्ग्रामस्य ॥ * ॥ सात्^{१०} । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥ * ॥
 च्चि । शुक्तीभवति ॥ * ॥ डा^{११} । पटपटाकरोति ॥ * ॥ धमुज् । द्विधं^{१२}
 वर्तते ॥ * ॥ था । इत्याकारप्रक्षेपो द्रष्टव्यः ॥ था । यथा ॥ * ॥ आ ।
 दक्षिणा ग्रामात् ॥ * ॥ शस् । अल्पशः । दिशो देहि ॥ * ॥ वत् । राज-
 वत्^{१३} ॥ * ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ * ॥ एम् । भोजं भोजं व्रजति^{१४} । चूर्णपेधं
 पिनष्टि ॥ * ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो^{१५} याञ्च । प्रकृत्य ॥
 आदिग्रहणात् केकेन्यतवैलेत्यादयो^{१६}ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ * ॥ प्रसाचा-
 दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । तच्च प्रादिर्वक्ष्यमाणो

१ भक्षयति B. C. ; भक्षयसि D.

२ अधीते C.

३ °निहवयोः C.

४ अर्जुनतो भवान्देवः । D.

५ Om. D.

६ तर्हीति पूर्ववत् । विशेषणं बल° D.

७ एकधा F., and corr. D.

८ प्राक् ग्रामस्य D. ; F. adds पुर-
 सात् before प्राग् ; cf. Pāp. v. 3, 30.

९ एनप् C.

१० क्सात् B. C. F.

११ डाच् A. ; cf. Pāp. v. 4, 57.

१२ द्विधं D.

१३ C. adds पुत्रवत् ; D. भानुवत्.

१४ C. D. om. one भोजं.

१५ यो A. ; ल्यप् F. ; om. B. C.

१६ केकेनत° A. B. C. ; केकेनवैलेत्या-
 दयो F. ; कोकेतप्तवै° D. ; cf. Pāp. iii.
 4, 14.

विंशतिशब्दको^१ गणश्चादिसंज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसंज्ञा धातु-
संपृक्तस्यैव नान्यत्र । चादिसंज्ञा^२ तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात्^३ ।
यथा । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरमभीत्यादावेवं प्रयुक्तिः ।
एष कर्मप्रवचनीय इति पाणिनीये प्रसिद्धः^४ ॥ प्राचार्यः । निष्कौशा-
म्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसंज्ञः^५ । कुगतिप्रादय एव^६ पाणिनीयव-
चनात् ॥ * ॥ साक्षादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः । तस्य केवलस्यापि
चादित्वम् । करोति साक्षाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ * ॥ ऊर्यादिरपि
तथा ॥ * ॥ अव्ययीभावस्य चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः^७ ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्य^८ इत्यादौ स्यादेशमुमागमप्रतिषेध^९ इति
वामनः ॥ शाकटायनः^{१०} पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव
प्रयोजनम् । दोषास्तु बहवः । तथा हि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकं-
मन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषतश्चाजनव्ययस्येति^{११} मुम्प्रतिषेधः^{१२} प्राप्नोति ।
यथा । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र
चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च । यथा । दोषाभूतमहः । दिवा-
भूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्चाव्ययस्येति ॥ अक् च ।
यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्तरादिगणात् पृथगव्ययीभावस्येत्य-
व्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं^{१३} कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरूपचारनिषेधाविति
त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिवन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।

- १ विंशतिगणो B.
२ प्रादिसंज्ञा तु संपृक्ता द्वादिसंज्ञा C.
३ निबन्धनात्स्यात् C.
४ Pāṇ. i. 4, 83.
५ गतिसंज्ञा: D.; om. A.
६ गति° A.; इति for एव F.; Pāṇ.
II. 2, 18.
७ उपपयःकारः B. C. F.

- ८ अव्ययिमन्य B. D.; om. F.
९ स्यादेशमुमागम° C.; स्यादेशमा-
गम° A. B.; सादेशमुमा° F.
१० Om. A.
११ ? द्विषतो जनाव्य° D.; द्विषतश्चा-
नव्य° A. B. C. F.; cf. Pāṇ. vi. 3, 67.
१२ नुमप्र° C.; मुम्प्रति° B.
१३ Pāṇ. I. 1, 41.

अव्ययाच्चेति^१ कुकि सिद्धेऽन्यस्मात्कुगिति यद्वचनं^२ तज्ज्ञापयति । अव्य-
यीभावस्याव्ययत्वं नास्तीति ॥ १२ ॥

आसब्रूहिनयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तु नास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैक्षसि पूर्यते ऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते

पश्याहाविह कीर्तितौ मतिमता संख्ये^३ निपाताह्वये ॥ १३ ॥

तिङ्कन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञासु^४
मतान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य^५ इवास यत्नः ॥
वामनसु । अस^६ दीप्यादानयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ वल्लभस्य तु ति-
ङ्कन्तप्रतिरूपको निपात इति न संमतम् । तादृशस्यैव तिङ्कन्तस्याभा-
वात् ॥ * ॥ ब्रूहि । इति प्रैषानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः^७ ॥ * ॥ न
याति । इति न शक्यत इत्यर्थे । इदं तु कर्तुं न याति ॥ * ॥ पश्यत । इति
पूजास्वर्ययोः । पश्यत माणवको भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् ॥ * ॥
याति । इति शक्यत इत्यर्थे । इदमेव कर्तुं याति ॥ * ॥ आदह । इति
हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरंदर^८ । आदह भक्तस्य भोज-
नाय । कुर्वादह यदि करिष्यसि ॥ * ॥ वर्तते । इति सोऽङ्कुठनाङ्गसं-
वरे^९ । वृद्धास्तेन विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु ऊं^{१०} वर्तते ॥ * ॥ स्वा-

१ अव्ययत्वेन A., Kātantra II. 4, 3
and 4.

२ यदाह F.

३ संघे E.; संखे D.

४ निपाताव्ययशब्दास्तु A.

५ लावण्यमुत्पाद्य A.

६ आस D.; Vām. 5, 2, 29.

७ ब्राह्मण F.; D. om. this example.

८ आदहारात् C.; आदहारीत्
पुरंदरः F.

९ सोऽङ्कुठनाङ्ग C.

१० विचारणीय च C.; चरितास्ति
खं नु द्वं D.

दित्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो^१ जैनाः । स्यान्न तत्स्यादपि स्यादिति^२
 पचान्तरसंभावनादावपि ॥ * ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः ।
 आतङ्कचोरं^३ दधिभवनाय ॥ प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः^४ ॥ * ॥ न
 वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे पत्यावश्रुनिपातो^५ न वर्तते
 तस्याः ॥ * ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम तत्रभवान् दृषलं
 याजयिष्यति ॥ * ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्तण्डगृह्याणि पद्मान्युद्ध-
 र्तुमुत्सुकः ॥ * ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु सान्ना^६ ॥
 असूयापूर्वेऽङ्गीकारे^७ । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ * ॥
 नास्ति । इति सत्तानिषेधे । नास्तिवादशूरो^८ नास्तिकः ॥ * ॥ अस्मि ।
 इत्यस्मदर्थानुवादे । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः^९ ॥ अह-
 मित्यर्थेऽपि^{१०} । उडुपेनास्मि सागरम् ॥ * ॥ आदङ्क । इत्यातङ्कवत् ॥ * ॥
 एहि । इति प्रहासादौ^{११} । एहि मन्ये रथेन यास्यसि । एहि न त्वया
 सह जल्पिष्यामि ॥ * ॥ असि । इति त्वमित्यर्थवाक्यालंकारयोः^{१२} ।
 वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि^{१३} सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु युष्मदर्थानुवादे ।
 यदपूपजस्त्वमसि पार्थ मुरद्विषमिति^{१४} प्राह ॥ * ॥ पूर्यते । इति निषेधे ।
 पूर्यते प्राणायामेन^{१५} ॥ * ॥ अस्ति । इत्यसृग्धनसत्तासु^{१६} । आस्तेयं

१ स्याद्वादो B.

२ ? स्यान्नतं स्यादपि स्यादिति । A.;
 स्यान्न तत्स्यादिति स्यादिति C.; स्या-
 सतां स्यासतां स्यादपि स्यादिति D.

३ आतङ्कचोर C.

४ शाकं । D.

५ अश्रुपातो F.; निपातो C.

६ सान्ना F.; नामा C.

७ A. adds च.

८ वादशूरो A. B. D.

९ Cf. Böhrl.-Roth, s.v. अभिनिवेश.

१० अहमित्याद्यपि F.; Ragh. 1, 2.

११ प्रसादौ B.

१२ अर्थवाक्यालंका° A.; अर्थवाक्य-
 लंकादयोः D.

१३ पार्थिवस्त्वमसि A.B.C.D.; Vām.
 5, 2, 82.

१४ Śiṣ. 15, 14 त्वमिह पार्थ मुरजितं ed.

१५ प्राणामेन B. C. F. and orig. D.

१६ ?? इत्यसृग्धन° B.D.F.; असृग्धन°
 C.; असृग्धन° ? A.; असृग्धन° D. [a.
 अस्ति = अस्ति (? based on wrong read-
 ing आस्तेयं for आस्तेयं); b. धने न
 अस्तिमत].

चर्मभाजनम्^१ । अस्ति परलोके मतिरस्येत्यास्तिकः^२ ॥ * ॥ भवतु ।
इत्यसुवत् ॥ * ॥ शक्ते । इति वितर्के । शक्ते शशाङ्कोऽयम् ॥ * ॥ वि-
द्यते । इति भवत्यर्थे ॥ * ॥ पश्य । इति पश्यतवत् ॥ * ॥ आह । इत्युवा-
चार्ये । अथाह वर्षी विदितो महेश्वरः^३ ॥

एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः^४ । तत्र

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि^५ वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाह्यैवादयः । वाचकाः शशत् कुवित्^६ प्राप्ते प्रग
इत्यादयः । अनर्थकाः कमीमिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह
वै^७ न खलु मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वःसायंसमया दिवा पुनररंकामं प्रकामं बहिर-

दोषाह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नमोभूयसः ।

अन्तःप्रातरसांप्रतं परमृते साक्षात्सनत्साचयः

सत्यं मङ्गु विहायसाशुसहसा प्रायः स्वयंसंवतः ॥ १४ ॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये खरारो-
हाव । स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । खरागच्छति । ह्यायेव या
स्वर्जलधेर्जलेषु^८ । स्वर्वसतीति । स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणो-
रित्येके ॥ * ॥ सायं दिनावसाने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषी-
सखः^९ ॥ * ॥ समया । इति समीपमध्ययोः । तां समयास्ते । ग्रामं

१ ?; धर्मभाजनं A.; चर्मभ्यजनं B.C.;
चर्मवाजलमस्ति । D.

२ मतिस्थास्तिकः A. F.

३ Kum. S. 5, 65.

४ Yāska N. 1, 4; B. C. F. om. तत्र.

५ केचिद् B. C. F.

६ क्वचित् D.

७ सार्थकाः A.; न है वै D.

८ Śisup. 3, 35.

९ Raghuv. 1, 48.

समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्यापरोक्षयोरित्येके^१ ॥ * ॥
 दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ * ॥ पुनरिति भूयोऽर्थविशेषयोः^२ ।
 पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ * ॥ अर-
 मिति शैष्ठ्ये । अरं पचति^३ ॥ * ॥ काममिति स्वाच्छन्द्येऽनिच्छाङ्गी-
 कारे^४ च । कामं भुङ्क्ते । कामं चाम्यतु यः क्षमी ॥ * ॥ प्रकाममित्यति-
 शये । प्रकाममप्रोयत यज्वनां प्रियः^५ ॥ * ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके ।
 बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^६ ॥ * ॥ दोषा । इति राज्ञौ । दोषाम-
 न्यमहः ॥ * ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽङ्गि । ह्यस्तनः ॥ * ॥ निकषा । इति समीपे ।
 विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिय्यति^७ ॥ * ॥ अन्तरा । इति मध्यविना-
 र्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च^८ कमण्डलुः । त्वामन्तरा तामरसायता-
 च्छि ॥ * ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्धपूर्वाङ्केषु
 शाकटायनः ॥ * ॥ नक्तमिति राज्ञौ । नक्तंचरः ॥ * ॥ नमः । इति
 पूजायाम् । नमोऽस्तु वर्धमानाय ॥ * ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः
 पचति ॥ * ॥ अन्तरिति मध्ये । अन्तर्वाघश्चिरमनुचरो राजराजस्य
 दध्यौ^९ ॥ * ॥ प्रातरिति प्रत्युषे । प्रातरेव समुत्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ * ॥
 असांप्रतमित्यन्याये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना^{१०} । विषट्-
 चोऽपि संवर्धं स्वयं केतुमसांप्रतम्^{११} ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमरसिंहः^{१२} ॥ * ॥
 परमिति किलर्थे । गुणवानसि^{१३} परमहंकारी ॥ * ॥ ऋते । इति वर्जने ।

१ आदित्यापरो^० F.२ °विशेषण्योः^० D.; भूयोविशेष-
योः B. C. F.

३ पतति F. and C.

४ °निष्ठाङ्गीकारे B.

५ Śiṣup. 1, 17.

६ Śiṣup. 1, 33.

७ Śiṣup. 1, 63.

८ त्वां मां च F.

९ Megh. 3.

१० वक्तुमुक्तं^० D.; वक्तुं युक्ते^० C.;
°मुशल^० A. D.

११ Kum. S. 2, 55.

१२ D. F. om. from युक्ते iii. 5, 11.

१३ गुणवानपि A.

चते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्^१ ॥ * ॥ साचादिति प्रत्यचतुल्ययोः ।
 साचाद्द्रष्टा साची । इयं साचास्रज्ज्वालीः ॥ * ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कु-
 मारः ॥ मान्तं तु नुतिपरिचाणचिरंतनहिंसाकल्पननिर्भर्त्सनेषु^२ शा-
 कटायनः ॥ * ॥ साचि । इति तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नम-
 यन्ती^३ ॥ * ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु^४ । सत्यं करोषि ॥ ननु कि-
 मर्थमिदम् । सत्यम्^५ ॥ सत्यं हारि नितम्बिनीकुचयुगं सत्यं मनोज्ञाः
 श्रियः ॥ * ॥ मञ्जु । इति शैथ्ये । मञ्जुदपाति परितः पटलैरखी-
 नाम्^६ ॥ * ॥ विहायसा । इति विद्यर्थे । विहायसा रम्यतमं^७ विभा-
 ति ॥ * ॥ आशु । इति शैथ्ये । आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्^८ ॥ * ॥
 सहसा । इत्याकस्मिकाविमर्शयोः^९ । दिवः प्रसूतं^{१०} सहसा पपात ।
 सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्^{११} ॥ * ॥ प्रायः ।
 इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति^{१२} ॥ * ॥ स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे ।
 स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्वात्मानमित्यर्थे^{१३} ॥ * ॥ संव-
 दिति वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैनीचैरवश्यंसपदिबलवतः प्रादुराविःपुरस्तात्-
 नूष्णींजोषंनिकामंयुगपदनिशमः १४ साम्यभीष्टांस-
 नोषाः ।

१ Kum. S. 1, 52.

२ ? मातन्नु तिनुपरि° A.; मांतमिति
 तु परि° D.; मांतं तु नतिपरि° F.;
 निर्भर्त्सनेष्विति A. D.; Prof. Aufrecht
 would refer these meanings to some
 other word.

३ Kirāt. 9, 44.

४ प्रश्ननिषेध° F.

५ Om. D.

६ Śiṣup. 5, 37.

७ रम्यतर° F.

८ शीधु° B. F.; साधु° C.

९ °आकस्मिकवि° C.

१० प्रभूतं C.

११ Kirāt. 2, 30; Bōhtl. Sp. 6970.

१२ सह नेष्यति A.

१३ F. adds ऽपि; D. om. from चन्द्र°.

१४ युगपदमनिशः C.

रोदस्योभूर्भुवस्कंरुटिति पुरतसो ऽतीव सुष्ठु प्रसह्य-
द्राक्सागमिथ्यावृथा शंकुमिथुनमृधको ऽच्चाऽञ्जसा-
ऽवो मनाकः^१ ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति महदल्पयोः । उत्काष्टनिष्काष्टयोरिति शाकटा-
यनः । किं पुनर्यस्तयोच्चैः^२ । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्र-
मेण^३ ॥ * ॥ अवश्यमिति निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि
विषयाः^४ ॥ * ॥ सपदि । इति वर्तमानतत्त्वणशीघ्राद्यर्थेषु^४ । सपदि विपदो
विदद्वेशमस्वनर्गलवृत्तयः^५ । सपदि मुकुलिताचीं रुद्रसंरम्भभीत्या^६ ।
सपदि प्रदहत्युपेक्षितो ऽग्निः ॥ * ॥ बलवदित्यतिशये^७ । बलवदपि
श्रितितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः^८ ॥ * ॥ प्रादुरिति नामप्राकाशयोः^९ ।
विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः^{१०} ॥ प्रा-
दुरासीत् ॥ * ॥ आविरिति प्राकाशे । आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्द-
लीश्वानुकच्छम्^{११} ॥ * ॥ पुरस्तादित्यगत इत्यर्थे । रत्नच्छायाव्यतिकर
इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात्^{१२} ॥ * ॥ तूष्णीमिति मौने । राजन् राजसुता न
पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः^{१३} ॥ * ॥ जोषमिति सुखमौनयोः ।
जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्त्व^{१४} ॥ ज्योषमिति^{१५} शाकटायनः ॥ * ॥
निकाममित्यतिशये । निकामं चामाङ्गी ॥ * ॥ युगपदित्येककालार्थे ।

१ मिथुनमृधगङ्गाजं F.

२ Megh. 17 and 106.

३ Bhartṛih. 3, 13.

४ वर्तमानतत्त्वणं F.; शीघ्राद्यर्थे A.;

इति तत्त्वणाशीघ्रावयोः D.

५ वेस्वस्व [न supplied] र्गलवृत्तयः

A.; D. om. this example.

६ Kum. S. 3, 76.

७ इति सुष्ठुर्थे C.

८ अत्रप्रत्ययचेतः A.; Śakunt. 2.

९ प्रकाशयोः A. B.

१० मत्स्यकूर्मादीनीत्यर्थः C.

११ Megh. 22.

१२ Megh. 15.

१३ Aufr. Śaṅg. P. sub Hanumat; Khaṇḍaprasasti (Paṇḍ. vi.) śl. 119.

१४ जोषमास्ते C.; जोषमास Kshir.

१५ खोषमिति A.; खोषमिति D.

तद्वत्पुना युगपदुन्मिषितेन तावत्^१ ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥ * ॥ अनि-
 शमिति सातत्ये । यत्रानिशं^२ कीर्त्यते ॥ * ॥ सामि । इत्यर्धकुत्सयोः ।
 सामिसंमीलिताची^३ । सामिहृतमकृतं स्यात् ॥ * ॥ अभीक्ष्णमिति पौनः-
 पुन्यसातत्ययोः । अभीक्ष्णमास्फालयतीव कुम्भम्^४ । अभीक्ष्णं वक्ति ॥
 नित्यमिति । सदा सदिति । अजस्रं संततमिति^५ सातत्ये कश्चिदाह ॥ * ॥
 सना । इति नित्ये । एष धर्मः सनातनः ॥^६ तान्तमपि ॥ * ॥ उषा ।
 इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ * ॥ रोदसी । इति द्यावापृथिव्यर्थे ।
 द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोदसी रोदसीति च^७ ॥ * ॥ ओमिति ब्रह्म-
 वाचि । ओमित्येकाचरं ब्रह्म ॥ * ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिचयोः ।
 भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहतेरिति^८ रेफो भवति ॥ * ॥
 कमिति वारिमूर्धसुखनिन्दाव्योमसु^९ । कंजं पद्मम् । कंजाः केशाः ।
 कंयुः । कंदर्पः । कंगामिनः खगाः ॥ * ॥ झटिति । इति शैश्वे । आ-
 नीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः^{१०} ॥ झगित्य-
 पि^{११} केचित् ॥ तरसोदितासजलेष्विति^{१२} लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं
 द्रुतं चिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम्^{१३} ॥ * ॥ पुरतः । इत्ययत्
 इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति^{१४} पुरतः ॥ * ॥ अतीव । इत्यतिशये ।
 अतीव शोभते ॥ * ॥ सुष्टु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्टूक्तम् । सुष्टु

१ Ragh. 5, 68.

२ यत्रानिशं F.

३ Kshir. adds जगौ. He has both examples.

४ Thus MSS.; °तोभकुम्भं Kshir.

५ नित्यं नित्यदासदित्यजस्रं संतत-
मिति B.; नित्यदासदित्यजस्रं D.

६ Man. 4, 138; Bôhtl. Sp. 6732;

°सांतमपि A.; तातमपि C.

७ Cf. Hemach. Abhidh. 938.

८ Cf. Pân. viii. 2, 71.

९ सुख for सुख B. D.; D. om. व्योम.

१० Ratnâv. p. 291, 6; Bôhtl. Sp. 3026.

११ झगित्यपि F.

१२ °जलसेष्विति B.; °सोदितासज-
लसेष्विति C.; तरसेद्रता जलेष्विति A.१३ A. om. from तूर्णं. Probably a
gloss from Kshirâsv. on A. K. iii. 5, 2.

१४ निवसति B. C.

विभाति ॥ * ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किल तां
चकर्ष^१ । प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ * ॥ द्राक् । स्वागिति^२
शैष्ठ्ये । द्राग्विद्रुतं कातरैः । स्वाक्^३ सरन्थभिसारिकाः ॥ * ॥ मिथ्या ।
इत्यसत्ये^४ । मिथ्यावादिनि दूति ॥ अनव्ययोऽपि । यथा । निर्मिथ्यः^५ ॥ * ॥
वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तमप्यस्लमितो वृथा स्यात्^६ । प्रा-
तिभावं वृथादानमालिकं सौरिकं च यत्^७ ॥ * ॥ शमिति दुःखोप-
शमे । शंकरः । शंभुः^८ ॥ * ॥ कु । इति कुत्सेषदर्थयोः । शास्त्रं काप-
थघट्टनम्^९ । पयः पूर्वं सनिःश्वासं^{१०} कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थे
ऽपि ॥ * ॥ मिथुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते^{११} ॥ * ॥ च्छधगिति
सत्ये । च्छधग्वदन्ति विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽप्यित्यन्ये^{१२} ॥ * ॥
अद्धा । इति स्फुटार्थावधारणयोः ॥ आराधितोऽद्धा मनुरप्सरो-
भिः^{१३} ॥ मत्यतिशययोरित्येके^{१४} ॥ * ॥ अञ्जसा । इति तत्त्वशीघ्रा-
र्थयोः^{१५} । वक्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयन्त्यञ्ज-
सैव^{१६} ॥ * ॥ अवः^{१७} । इति बहिरित्यर्थे । अवो^{१७} गच्छति ॥ * ॥
मनागिति स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवांभुजपत्रगौरी^{१८} ॥ १५ ॥

१ Raghuv. 2, 27.

२ आगिति A. C. F.

३ आक् A. C. F.; आक् D.

४ D. F. add: मिथ्या पृथ्वीश्वर न
कथयाम्येष विद्वेषिषेव [पेषः D.]५ अन(य suppl.)योपि यथा । निर्-
मिथ्यः । A.; अनवायेऽपि । यथा निर्-
मिथ्या । B. C.; D. om. from अनव्ययो.

६ Raghuv. 2, 34.

७ Man. 8, 159.

८ शंभुः A.

९ शास्त्रे कापथघट्टने C.; शास्त्र-
कापथं F.

१० पूर्वमनिः° B. D.; cf. Ragh. 1, 67.

११ रमते B. F.; न रमते C.

१२ वियोगसीमीप्य° D.

१३ Śiṣup. 3, 42.

१४ ? मध्याऽतिशयोरपि F.; भव्या-
ति° (orig. भव्यति°) C. D.

१५ तत्त्वदीर्घयोः C.

१६ व्यञ्जयत्यञ्जसैव B. F.; व्यञ्जसैव C.
B. C. F. add स्त्रीलिङ्गो (चिलिङ्गो C.)
ऽप्ययं यथा समञ्जसमिति ।

१७ अघ इति° अधो D.

१८ तवांभुज° B. C. F.; °गौरी° A.

मिथुर्मिथो विध्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः^१ प्रेत्य मिथः शनैः^२ ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो मृषास्तं-

धिगानुषक् स्वस्ति पुरोऽम्न^३ इद्वाः ॥ १६ ॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे^४ । मिथुर्मन्त्रयेते^५ ॥ उकारान्तमप्यनृ-
तार्थे^६ केचित् ॥ * ॥ मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥
विरहान्योन्यार्थयोरपि^७ ॥ * ॥ विध्वगिति समन्ततोभावे । कचाचित्तौ
विध्वगिवागजौ गजौ^८ ॥ * ॥ उपांशु । इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः ।
जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः^९ । परिचेतुमुपांशु
धारणां कुशपूतं प्रवद्यास्तु विष्टरम्^{१०} ॥ कथमुपांशुवचः । उपचारा-
द्भविष्यति^{११} ॥ * ॥ ताजगिति^{१२} शैश्ये । ताजग् जरामृत्युरुजा जय-
न्ति^{१३} ॥ * ॥ मनः । इति नियमे । मनो वर्तते^{१४} । नियमो^{१५} वर्तत
इत्यर्थः ॥ * ॥ चनः । इत्यन्ननाम ।^{१६} चनो दधिव्य पचतोत सोमम् ॥
अद्वायामिति श्रीवसुक्रः^{१७} ॥ * ॥ प्रेत्य । इति भवान्तरे । अन्यो धनं

१ तोजगमतस्ततः F.

२ शनैर्मुधाः । किमन्वगी० D.E.

३ ख A.; झ B.

४ इति द्वावित्यर्थे C.

५ मन्त्रयन्ते B. D.; मन्त्रयते F.; मन्-
त्रायते तु C.

६ अवृताथे C.; अववृताथे B.

७ विहीन्यो C.

८ Kirāt. 1, 36.

९ Kirāt. 12, 8; D. has only उपांशु

जपति ।

१० Raghuv. 8, 18.

११ उपांशुवचः A.; उपांशुवचः (1)

D. F.; B. C. om. from कथमु०.

१२ तोजगिति F.

१३ ? ताजकुंजरा० A.; ताजगतजर-
मृत्यु० B.; ताजकपचति । D.; तोजक्
पचति । तोजक् मृत्यु० F.

१४ मत इति० मतो वर्तते F.

१५ Thus MSS.; D. orig. नियमे.

१६ चनस्कृत्यन्ननाम B.; वनस्कृत्ये ।
ननाम C.; चतस्तुत्यो । ननामचतो० F.;
the example is Rgv. x. 116, 8.

१७ Thus A.; श्रीवसुक्तः B.; आवसुक्तः

C.; D. F. om. from अद्वा०.

प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुचशब्दस्याप्यत्र पाठो द्रष्टव्यः^१ ॥ * ॥ मिथः । इति
 रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति मां मिथस्त्वदाभा-
 षणलोलुपं मनः^२ ॥ * ॥ शनैरिति क्रियामान्ये । शनैः^३ शनैर्द्दात्येष
 पादौ भूतानुकम्पया^४ ॥ * ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण^५ इत्य-
 न्ये । किं पौलोमि मुधा क्रुधा^६ मयि न तु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ * ॥
 अन्वगित्यानुकूले । अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः^७ ॥ * ॥ ईषदित्यल्पे ।
 ईषत्यचति^८ ॥ अप्राप्ते च ॥ * ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखी
 प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता^९ ॥ * ॥ मृषा । इत्यसत्ये । मृषा वदति
 दुर्जनः^{१०} ॥ मृषा प्रचलार्थ^{११} इति केचित् ॥ * ॥ अस्तमिति शैलविशे-
 षादर्शनयोः । अस्तं भास्वान्प्रयातः । धृतिरस्तमिता रतिञ्छ्रुता^{१२} ॥ * ॥
 धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिमां देहभृतामसारताम्^{१३} । धिक्ता-
 किंकान् ॥ * ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये^{१४} । आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता^{१५} ॥
 अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च के-
 चित् ॥ * ॥ स्वस्ति । इति पुण्याशीः चेममङ्गलप्रत्यभिवादनेषु^{१६} ।
 स्वस्वस्त्यु ते धार्मिक मत्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।

१ Cf. Amarak. iii. 5, 8.

२ लोलुभं° A. B. C.; Sîs. 1, 40.

३ F. om. शनैः.

४ पादौ° D.; भूतानामनु° F.

५ प्रातिकरण C.

६ क्रुधा D.

७ Raghuv. 2, 16.

८ ईषदित्यल्पाकृच्छयोः । ईषत्यच-
 ति । ईषत्कारः कटो [ईषत्कारः काय
 B.] भवता । B. C. F.

९ Amarûs. 77 [where लज्जानम्रमु-
 खी°]. Cf. Sâhityad. p. 7, l. 6.

१० अर्जुनः D.

११ ? मृषा प्रचलार्थ B. C. F.; cf. Sây.
 on वृषायुध Rgv. i. 33, 6.

१२ Raghuv. 8, 65.

१३ Raghuv. 8, 50.

१४ अनुषग° C. D.

१५ प्रविशतीति° D.; °बन्धुतां C.

१६ पुण्याशीरचेममङ्गलब्राह्मणप्रत्यभि-
 B.F.; पुण्याशताक्षममङ्गलब्राह्मण° C.

खल्यसु ते सौम्य चिराय जीव^१ । खस्ति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नम-
स्त्रता विप्राः खस्तीत्येते प्रयुञ्जते ॥ * ॥ पुरः । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरः-
सरा धामवतां यशोधनाः^२ ॥ * ॥ अन्नः । इति^३ शीघ्रसांप्रतिकयोः ।
अन्न एव^४ गच्छति । अन्नरेवागच्छति^५ । अन्नसृजधसृजवसां^६ रो वेति
रेफो विकल्पेन^७ ॥ * ॥ इद्वेति प्राकाशे । समिद्धमिद्वेश महो दधा-
सि^८ ॥ सामीप्यस्मरणयोरपि ॥ १६ ॥

स्थाने वरंदुष्टु हिरुग्बलातः

प्रबाहुकंज्योक्तिरसो मुहुःशू^९ ।

युक्तं प्रशानार्थहलं क्षमाऽर्वाग्-

विनाश्च नाना पृथक्कौ मुदिश्च ॥ १७ ॥

स्थाने । इति युक्ते^{१०} । स्थाने दृता भूपतिभिः^{११} परोक्षैः ॥ * ॥
वरमिति हीनोत्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ * ॥ दुष्टु ।
इति कृच्छार्थे । दुष्टुवादी खलः ॥ * ॥ हिरुगिति वियोगहिंसावर्जनेषु ।
हिरुक्करोति ॥ हिरुक्कर्मणां^{१२} मोक्षः । कर्मवर्जनाद्^{१३} मोक्ष इत्य-
र्थः ॥ * ॥ बलादिति दृढार्थे । त्वङ्गक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्नाम्^{१४} ।
शापयन्वितपौलख्यबलात्कारकचयैः^{१५} ॥ * ॥ प्रवाङ्गकमिति सम-

१ Cf. Ragh. 14, 59 [प्रीतास्मि ते सौम्य०] ।

२ Kirātārj. 1, 43.

३ अन्नं B. D.; अस्त्वं A.

४ अन्न एव B. D.; अस्त्वं एव A.; अ-
न्नरेव F.

५ अन्नरे० A.; अन्नरे B. D.

६ अन्नसू० B.; अन्नसू० A.; अन्नस-
धसं F.; cf. Pāṇ. 8, 2, 70.

७ B. C. F. add अमनसित्यन्ये [० अ-
न्यः F.] ।

८ ? समिद्धमिद्वेशमहो० B. C.; समि-
द्धमिलिसमहो ददासि A.; समिद्धमि-
द्धसमहो दधीसि । F.

९ मुहुः खः B. C. F.

१० इति अवसरे । D.

११ नृपतिभिः A.; Ragh. 7, 13.

१२ ०कर्मणां thus A. B. C. F. and
Kshīr.; ०कर्मणा D.; cf. Hem. Abhidh.
1527 Schol.

१३ कर्मचये D.

१४ B. C. om. this example.

१५ Raghu. 10, 48.

काले । प्रवाङ्गकं गृह्णीयात्^१ ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्गः प्रवाङ्गकं चेति कैश्चि-
त्ययते^२ ॥ * ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे^३ । ज्योग् जीवामः । ज्योक्वृत्
नृपतिं गतः^४ ॥ शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ * ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्य-
गर्थयोः । विश्वयोनिस्तिरो दधे^५ । तिरः काष्ठं^६ करोति ॥ अवज्ञाया-
मपि । यथा ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्^७ ॥ * ॥

मुञ्जः । इति पौनःपुन्ये । इह मुञ्जमुदितैः कलभैरवः^८ ॥ मुञ्जमुञ्जमु-
ह्यति सा मृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुञ्जमुञ्जरित्यपि^९ ॥ * ॥
शु । इति पूजायाम् । शु नासीरमस्येति शुनासीरः^{१०} ॥ शु अश्रुते ।
श्वश्रुरः^{११} ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नयत्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो
वायुः^{१२} ॥ * ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः^{१३} ॥ * ॥

प्रशानिति समानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यज्ञदत्तेन ॥ * ॥ आर्यहलमिति
बलात्कारे । आर्यहलं गृह्णाति^{१४} ॥ आर्येति प्रीतिबन्धे । हलमिति च

१ अङ्गीयात् C.

२ Thus A.; ऊर्ध्वार्थे प्रवाङ्गकेति
कैश्चित्° F. (always व); प्रवाङ्गप्रवाङ्ग-
केति° B.; अर्धार्थे प्रवाङ्गकश्चेत्युच्यते
C.; ॥ प्रवाङ्गकेति D.

३ कालभूयस्त्वाप्रश्नयोः A.; काल-
भूयस्त्वप्रश्नयोः F.

४ B. C. D. om. this example.

५ Kum. S. 2, 62.

६ कोष्ठं C.; om. D.

७ भ्रमरावलीढयो° F.; D. omits

this example; Ragh. 3, 8.

८ Śiṣup. 4, 60.

९ D. om. from मुञ्जमुञ्जमुह्यति.

१० शु नासीरमस्येति शुनासीरः B. C.

११ श्वश्रुरः A. C.

१२ °अन्तरिक्षमिति° A.; श्वनो वायुः
A. B.; D. om. from क्षिप्रार्थे. Nir. 9, 40.

१३ संसारतोयनिधिः F.

१४ गृह्णाति B. C. F.

प्रतिषेधविषादयोरिति^१ शाकटायनः ॥ * ॥ चमा । इति चान्तौ ।
भवान् चमा^२ ॥ * ॥ अर्वागित्यधरे^३ । वर्षात्पोडशादर्वाक् । अर्वाक्का-
लीनः ॥ * ॥ विना । इति वर्जने ।

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाद्य वयमुत्सहामहे^४ ॥ * ॥
नाना । इत्यनेकविनार्थयोः^५ । नानाविधं^६ कृतकदेहभृतां समाजम् ॥
उभयार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन^७ नानापञ्चावमर्शः संशय
इत्यभिहितम्^८ ॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा^९ ॥ * ॥ पृथगिति
विनार्ये । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः^{१०} ॥ * ॥ सुदि । इति शु-
क्लपत्रे ॥ १७ ॥ * ॥

खरादीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः सृष्टय-
तीत्यादौ यथायोगमुत्पन्नाया^{११} द्वितीयादि विभक्त्यैर्लुक् । पञ्चकलः प्रभृ-
तयस्तु विभक्त्यर्थप्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः^{१२} संपन्न इति
प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति^{१३} । सापि संख्याविशेषाभावान्न^{१४} सर्वा
किं तर्ह्येकवचनमेव तस्योत्सर्गत्वात्^{१५} । तथा चोक्तम् । एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यत इति^{१६} । एतन्नः संमतम् ॥ सुधाकरस्वाह^{१७} । अव्ययेभ्यस्तु

१ हलमिति षेधविषादयोरिति D.

२ भवान् । चमाकरोति A.; भवतः
चमा D.; सहजं चमा । F. (भवन् चमा)

३ °इत्यधरे B. C. F.

४ Śisup. 14, 83 [विनाय eds.].

५ °नेको भयाविनार्थेषु । D.

६ नानाधिकं D.

७ D. om. from उभयार्थः.

८ इत्यपि सिद्धं A.; om. D.; °पञ्चा-
वमर्शः° C.

९ Thus B. Kshīr. नाना नारी नि°
A. D. F.; नानारी निष्फललोकयात्राः C.

१० Śisup. 1, 33.

११ शब्दा योगमुत्पन्नय D.

१२ सर्ववि° D.; प्रातिपदिकार्थः C.

१३ प्रथमैवेति.

१४ °विशेषाविशेषाभावान्न F.

१५ तस्योत्सर्गिकत्वात् A.; तस्योत्स-
र्गत्वात् B.

१६ उत्सर्गतः C. D.; करिष्यति इति
B. C.

१७ सुधाकर° A. F.; तथा चाह सुधा-
करः (orig. सुधारः) D.; cf. sl. 120 comm.
where सुधाकर MSS. exc. D. a. m.

निःसंख्येभ्योऽयथादास्युप इति^१ ज्ञापकादिभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः ।
 का पुनरसौ^२ । अत्रैके तसिलादीनामदूरविप्रकर्षादानुगुण्याच्च^३ पञ्च-
 म्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः^४ प्रातिपदि-
 कार्थीभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च । ज्ञापका-
 ल्ययोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपिञ्ज-
 लाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । न हि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा
 आलभ्यन्ते किंतु त्रय एव^५ । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति
 न वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात्^६ । न ह्योदकान्तात्रियं प्रोथम-
 नुब्रजेदिति^७ द्वितीयाद्युदकान्तानुब्रज्या ज्यायसी । तदुक्तम् । प्रथम एव
 वा नियम्येत कारणादतिक्रमः^८ स्यादिति । प्रथमत्रिले वज्रवचनं नि-
 यम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥ अतश्चोच्चैःशब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्ये
 ऽपि प्रथमा न्याय्येति मत्वा वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे-
 त्यत्र^९ ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चैस्त्व स्वमित्याद्युदाहृतम्^{१०} । यस्तु
 तत्रेत्यत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं समस्यत इति जयादित्यग्रन्थः स^{११} सप्तम्यर्था-
 भिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः^{१२} । एवमन्तःशब्दात् स्वयंशब्दाच्च प्रथमैव
 न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः^{१३} करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थकथनं चैषां
 चादीनामुपलक्षणमात्रं^{१४} द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम् ।

१ Pāṇ. ii. 4, 82.

२ पुनर्वसौ° D.; पुनरसायचै° B.

३ तसिलादीनामविप्रकर्षाद्° A.

४ अभिहितस्वार्थं । अन्तर्भूतप्राति-
 A.; °ऽनुभूतः C.

५ A. om. एव.

६ C. om. from कपिञ्जलाधिकरण°.

७ न ह्या उदकान्तात्° A. B. C.;
 प्राथमुनु° D.; प्राथमनु° A.; प्रोथम-
 नु° C.; cf. Mahābh. on Pāṇ. i. 4, 56.

८ नियम्येतः कारणादिति क्रमः B. C.

९ सपूर्वाया विभा° A.; °विभाषे-
 त्यत्र B.; P. viii. 1, 26.

१० विभाषेत्यत्र ग्रामे उच्चैस्ते वः स्व-
 मित्याद्यु° F.; cf. P. ii. 3, 46 Mahābh.

११ Om. C.

१२ °सामर्थ्यादेवमुक्तः F.

१३ एवमुत्सर्गः F.; करिष्यती° A. B. C.

१४ स्वरादीनामुप° D.

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातव्येति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां^१ निदर्शनमिति ॥

आकृतिगणौ चेमौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः^२ ॥ * ॥
इति चादिस्वरादी ॥ * ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यस्काः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्कालशुनस्कणौवयस्कान्तश्च भास्करः ॥ १८ ॥

कस्क आदिरित्यनेन कस्क इत्यादिः^३ शब्दगणो निपात्यते ॥
किम् सु^४ । किमः कः^५ । रोरिति^६ विसर्जनीयः । वीष्मायां द्विर्वच-
नम् ॥ कः क इति तत्र पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदिरित्यनेन सिः^७ ॥
स च विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपभ्रानीयानां बाधकः । उदा० । कस्को
ऽचेत्युक्तिभिः कौतस्कुतीभिर्यानशे खभूः^८ ॥ ननु कथं कः कोऽच भो
इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते । संधावित्यधिकारादवसानविष-
यो^९ विसर्जनीयोऽचेत्यदोषः ॥ अपरे पुनराहुः । रूढिविषयत्वान्नि-
पातनानां^{१०} वीष्मायामेवैतत् सिलम्^{११} । अत एव । तिष्ठति कः को वा
गच्छतीति वीष्माभावे सिलं^{१२} संहितायामपि न कृतम्^{१३} । एवमिहापि
वीष्माभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं^{१४} प्रयुज्यते । ततः को

१ पाठास्तेषां C.

२ ऽनुद्गृह्याः B. C.; ०सारतो द्रष्ट-
व्याच्च F.

३ इत्यादिना A.; कस्क आदिरित्य-
नेन कस्क आदिरित्यादिशब्द० F.

४ किम् B.; कम् सु C.

५ Pāṇ. vii. 2, 103.

६ ससजुषोरुः F.

७ कस्कादिरित्य० F.; सः C. F. and
corr. D.

८ खभूः F.; वधूः D.

९ ० अधिकारादवयवहिव्ववसान० D.;
० विषये A. (orig. D.).

१० ० निपातानां F.

११ सलं C.; सिलं D.

१२ सलं C. F. and corr. D.

१३ न तत्कृतं F.

१४ इति पूर्वपदसंभवेऽप्यन्तर्भूत० F.

ऽचेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीक्षेति^१ संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।
 कXको^२ ऽचेति ॥ * ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ * ॥ सद्यः क्रीणा-
 तोति क्तिप् । सद्यस्क्रीः । तस्यापत्यमिदं चेत्यण्^३ । एरितीकारलोपः^४ ।
 जिह्वात्यक्कारैजित्यनेनारैच्^५ । तदा विवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु
 सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्यस्क्रीस् तत्रभवस्तदा साद्यस्कः^६ क्रतुः ॥
 अपरे^७ सद्यः क्रियत इति साद्यस्कः क्रतुः । तेषां करोतेः स्थादिभ्यः
 क इति कप्रत्ययः^८ । प्रज्ञादिलक्षणस्याण् ॥ * ॥ सहकौतस्कुता इति ।
 सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः^९ ॥ सहस्य बज्रव्रीहेः स इत्यनेन^{१०}
 विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्या बज्रव्यादिसर्वादिभ्य^{११} इत्यादिना तस्प्र-
 त्यये^{१२} वीष्वाभीच्छेत्यादिना द्विरुक्तिः^{१३} । ततः कुतः कुत आगत इति
 विवक्षायामण्^{१४} । तत्र सौ वादेरित्यन्ताजादिलोपः^{१५} । कौतस्कुती^{१६} ॥
 नन्वत्र तत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुच्यमानः प्रत्ययः^{१७} कथं तस-
 न्नात् स्यात् । अथ तदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्य-

१ C. om. from संहितायामपि न
 कृतं.

२ कXको B. C.; कःको D.; कस्को A. F.

३ चेत्यण् F.; cf. Pāṇ. iv. 1, 92.

४ परिती° A. B. C.; यस्येति चेती-
 कार° D.; cf. P. vi. 4, 148.

५ नित्य° A.; जित्यचैसंविजित्यने-
 नारैभू C.; तद्धितेष्वचामादेरिति वृ-
 द्धिः F.; आदिवृद्धिः D.; cf. P. vii.
 2, 115.

६ तत्रभवतः° A.; तत्रभवः° D.;
 °साद्यस्क्रीः C.

७ अपरे पुनराजः । F.

८ स्थानिभ्य इति° A.; कः प्रत्ययः
 B. C. D.; cf. Pāṇ. iii. 1, 136.

९ सहकौतस्कुता B. C.

१० बज्रव्रीहौ° F.; °सह इत्य° A.;
 स इत्यनेन° C.; cf. Pāṇ. vi. 3, 82.

११ बज्रव्यादिसर्वाभ्य B. C.; बज्रव-
 द्धावदिसर्वादिभ्य A.; बज्रादिस° F.
 and corr. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 7.

१२ तत्प्रत्यये A.

१३ विभक्तिः D.; cf. Pāṇ. viii. 1, 4.

१४ आगच्छति° D.; विवक्षायामपि
 B. C.

१५ स्वीवादेरित्यन्ता° B.; स्वीवादिरि°
 C.; °इत्यन्ताजादि° A.

१६ कौतस्कुतः A.; कौतस्कुता C.;
 कौतस्कुती B.

१७ F. adds: उत्पद्यमान इत्यपि पाठः

तीति चेत् । न । ककुचेहामात्रतसस्त्यविति त्यपा^१ भवितव्यम् । कथ-
मण् । गणपाठादिति ब्रूमः ॥ * ॥ सद्यस्कालेति समस्तमसमस्तं वा ।
उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ * ॥ शुनः कर्णः । शुनस्कर्णः । श्लुक्प्र-
तिषेधोऽत एव पाठात्^२ ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता मुष्टिभिश्चक्र-
पङ्क्तयः^३ ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं^४ समासे तु श्वकर्ण इति
प्राह ॥ * ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु^५ हकमीत्येव सिद्धः
किमर्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कन्यर्थो^६ वा ॥ उदा० ।
स चकर्ष परस्त्रं^७ तदयस्कान्त इवायसम् ॥ * ॥ भासं करोतीत्येवंशीलो
विभादेरटि^८ ॥ भास्करः ॥ * ॥ १८ ॥

मेदस्मिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णैरिजस्कर्ण्यै भ्रातृष्पुत्रदिवस्पती^९ ॥ १९ ॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्मिण्डः ॥ * ॥ तमसः काण्डं तमस्का-
ण्डम् ॥ प्रशस्तं वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । चपातमस्काण्डम-
लीमसं नभः^{१०} ॥ * ॥ अयसः काण्डम् अयस्काण्डम्^{११} ॥ प्रशस्तमयो
वा । अयस्काण्डम् ॥ * ॥ न जहाति न त्यजति^{१२} दिनकरमित्यह-
र्दिवा । तत्करोतीत्येवंशीलो^{१३} हस्करः ॥ उदा० । अलंचकारास्य वधू-

१ ककुचेहामुत्रेतसस्त्यपि नित्यया
A.; °त्यपि प्रत्ययो C.; °पिति त्यया B.;
cf. Pāṇ. iv. 2, 104, Vārt. 1.

२ प्रतिषेधात् B. C.; एव पाठ D.

३ °कृचपङ्क्तयः F.

४ वाक्ये C. (P शुणः कर्ण).

५ नत्वतः C.; cf. Pāṇ. viii. 3, 46.

६ कन्यर्थो B.; कन्यार्था C.; कथ-
र्थो F.

७ परस्त्रं A.; Ragh. 17, 63 (पर-
स्त्रात् edd.).

८ विभातेरटि B. C.; cf. Pāṇ. iii. 2, 21.

९ मेदस्मिण्डं हस्कारां स्कर्ण्यौ
भ्रातृः पुं A.

१० Śiṣup. 1, 38.

११ C. om. from प्रशस्तं.

१२ त्यजतीत्येवं A.

१३ तत्करोतीत्येवं A. D.

रहस्करः^१ ॥ * ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी^२ । कृकमीत्यादिना नित्यं
 स्यादेशे^३ प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ * ॥ भ्रातुः पुत्रो भ्रातृषुत्रः । चतौ
 विद्यायोनिर्बन्धात्तेष्वित्यनेन^४ षष्ठीसमासे श्लुक्प्रतिषेधः ॥ * ॥ दिवः
 पतिः । दिवस्यतिः शक्रः । श्लुक्प्रतिषेधोऽत एव पाठात् ॥ * ॥ सर्पिष्कु-
 ण्डिका । धनुष्कपालम् । बहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ
 उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति^५ । परमसर्पिःफलमित्येवमा-
 दिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहः^६ । भाष्ये वृत्तौ नित्यं समासे
 ऽनुत्तरपदस्थेत्यत्र^७ परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम्^८ ।
 अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याका-
 रेण^९ लक्ष्यते स आकृतिगणः । अयमर्थः । यथा भास्करादिशब्दः
 साधुः स्वार्थप्रत्यायने समर्थस्तद्वद्यो^{१०} ऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसंमतः
 स गणेऽस्मिन्प्रतिविष्टः^{११} सन् साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥ * ॥ १८ ॥
 इति कस्कादिः ॥ * ॥

अहः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्^{१२} विसृष्टस्योषसो बुधे ॥ २० ॥

पत्याद्ये ऽहरादेर्वेत्यनेन^{१३} विकल्पेन रेफादेशो विधीयते ॥ उपसि

१ Śiṣup. 1, 58.

२ रजकर्णी A.

३ सादेशे A. C.

४ संबंधातिष्विति अनेन F.; Pāṇ. vi.
3, 23.

५ F. om. यथा.

६ ङाः प्राहुः F.

७ ऽपदस्थेत्यत्र F.; अनुत्तरपादस्थ-
त्यत्र A.

८ C. om. from पारायणिका.

९ यथा आकृत्या आकारेण B. C. F.

१० भास्करादिशः साधुस्वार्थप्रत्ययेति
समर्थस्तद्वद्यो D.

११ ऽप्रतिविष्टः B. D.; प्रतिविष्टः A.
C.; प्रविष्टः F.

१२ प्रचेतसो ज्ञेया D. E.

१३ पत्याद्यहरादेः F.; D. corr. पत्या-
दिष्वहरः.

रात्रौ बुध्यते प्रकाशते । उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुक्रः^१ ॥ शेषं
तु सुगमम् ॥ * ॥ २० ॥ इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्विभवतयदेतदः ।

उभत्वदन्योन्यपरस्परताराः समः^२ सिमत्वान्यतरेतरेताराः ॥ २१ ॥

सर्वादेर्गणात् । ए । अस्मि । इ । इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः^३ स्मै ।
स्मात् । स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥
सर्व इति संख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकात्स्न्ये । यथा ।
सर्व आयाता यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा^४ त आयाताः ।
कात्स्न्येन समागता इत्यर्थः ॥ प्रकारकात्स्न्ये । यथा । सर्वाण्यन्नानि
भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥ कलावत्कात्स्न्ये । यथा । सर्व ओदनो
भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् ।
सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् परमसर्वस्मै । इत्यादा-
वपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादौ नञ्समासेऽपि स्वार्थापरित्यागात्^५ ॥ तथा
हि । य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिविकलोऽनश्वशब्दे-
नापि^६ ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादित्याघातः^७ ॥ यदा पुनरु-
पसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तित्वं तदा प्रियसर्वायेत्यादौ न स्यात् ।
एतच्च सर्वादेरिति षष्ठोनिर्देशान्निश्चीयते^८ ॥ * ॥ अन्यस्मै । अन्यत् । पृथ-

१ श्रीवसुक्रः A.; आवसुक्रः C. F.;
D. om. from उषर्भुदि°.

२ सिमः A.

३ सर्वादेरेभ्यः B.; om. F.; सर्वा-
देरादेशः स्मृः C.

४ C. om. द्वादश.

५ नसमासे° F.; सर्वापरि° D.

६ °विकलोत्वमश्व° A.; D. corr.

७ सर्वशब्दे°.

८ सर्वादित्याघातः । A.

८ षष्ठीति निर्दे° C.

ग्वचनो^१ऽयम् ॥ * ॥ विश्वस्मिन् ॥ * ॥ उभयस्मिन् ॥ * ॥ नेम इति सर्वार्थार्थयोः^२ । नेमस्मिन् ॥ * ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशुमिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ * ॥ तदिति परोचे । तस्मिन् । तनोति विसृणाति^३ प्रतिनिर्देशमिति^४ व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ * ॥ किमिति प्रश्नचेपयोः^५ । पृच्छते^६ शीघ्र्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची ॥ कस्मिन् ॥ * ॥ युष्मदिति प्रत्यचे । युष्यते सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वक् ॥ * ॥ अस्म्यते क्षिप्यते सत्कार इति । अहक्^७ ॥ परात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ * ॥ द्वौ^८ ॥ * ॥ भवतुशब्दः^९ परोचे । भवकन्तः^{१०} । उदिच्च^{११} च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः^{१२} ॥ * ॥ त्यस्मिन् ॥ * ॥ एतदिति प्रत्यचे । एतस्मिन् । एजति^{१३} कं पतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्वमिति व्युत्पत्त्या सामीप्येऽपि^{१४} ॥ * ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेतोः । अस्व पाठः सर्वादेरचित्यनेन^{१५} सर्वविभक्त्यर्थः ॥ * ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वक्^{१६} ॥ * ॥ अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ * ॥ इतरेति पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ * ॥ समक्षिमशब्दौ

१ अन्यतः । पृथक्त्वचनो B. C. F.

९ भवच्छब्दः A. D.

२ सर्वार्थयोः A.; सर्वार्थीर्णयोः ।
D.; सर्वार्थार्थे C.१० भवंतः B.; भवतः C.; भवत्कम्
D.

३ क्षीणाति । D.

११ उदिच्च B. C. F.

४ निर्देशमि C.

१२ °न पठिताः A.; न कृतः । D.

५ प्रश्नचेपयोः A.

१३ एजते F.

६ काम्यते पृच्छते F.; A. om. from
पृच्छते to प्रश्नवाची.

१४ A. om. from एजति.

७ A. has only कस्मिन् । त्वक् । अहक् ।

१५ सर्वादेरचित्य° D. a. m.; सर्वादे-
रचित्य° F.; C. om. from वचसा सा°.

८ द्वौ D.

१६ त्वति व्युत्पत्त्यासामीप्यत्व D.

सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥ सिमः शक्रः । सितः^१ । अवबद्ध इत्यर्थे
इत्येके । सिम इति मर्यादायामित्यपरे ॥ * ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे ।
त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्त्वस्मादेव गणपाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु
यत्तत्किमन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये उतरः^२ । वैकादह्णनां प्रश्ने उतमस्येति
सूत्राभ्यां उतरउतमौ । अन्यतरान्यतमौ^३ सिद्धौ । ततोऽन्यतरश-
ब्दस्य उतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छेदार्थ-
मित्याह ॥ * ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥ २१ ॥

एकेदमदसौ ज्ञेया उतरो उतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनास्मि कालदिग्देशवृत्तयः ॥ २२ ॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ४।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः^४ । एति
गच्छत्यद्वितीय इति वा^५ । एकस्मिन् ॥ * ॥ इदमिति प्रत्यचे । अस्मिन् ॥ * ॥
अदस् । इत्यप्रत्यचे^६ । अमुस्मिन् ॥ * ॥ उतरउतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः
सर्वादिर्भवति । यतरस्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् ।
कतरस्मिन् । कतमस्मिन् । एकतरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ * ॥ स्वम-
ज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिसूत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च
रूढितः । अस्त्ववृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्गवानरदर्दुरादिषु ।

१ ? शक्तः स्मितः A.; शक्तः सितः F.;
शक्तेः स्मितः B.; शक्तेः । C.; D. corr.
० शक्तः । सिम अव०. ? सिमः = 1. शक्रः
2. सितः i.e. अवबद्धः; Sāyana records
the meanings सर्वः, सर्वजनः, श्रेष्ठः, शत्रु-
यां बन्धकः; cf. also Mahīdh. V.S. 23, 37.

२ चत्किम० D.; ० किमन्याद्वयो नि-
र्धार्ये० A. D.; cf. Pāṇ. v. 3, 92-94.

३ A. om. अन्यतरान्यतमौ.

४ Conjectured to complete metre.

परावराधराः पूर्वदक्षिणावृत्ततापरी ।
B. C. F.; पूर्वापरावरधरदक्षिणोत्तर
इत्यमी । व्यवस्थायामसंज्ञायां ज्ञेयाः
पूर्वादिकार्येण ॥ D.; om. A. E.

५ पति धेननास्तिकालादि गच्छति ।
गणनामित्येकः D.; om. A.

६ एको गच्छति अद्वितीय० F.;
om. A.

७ इति प्रत्यचे B. C. F.; D. om. from
अदस् to यतरस्मिन्.

आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्वनामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै वज्रमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा^१ इति न पुत्रा ज्ञातयः किंतु पितृव्यमा-
तुल्यश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं^२ किंतु
रुक्मरजतकार्षापणरूपकादिकं^३ धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भव-
ति । स्वे रक्षा विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥
तथा ज्ञातिधनविशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चै-
त्रस्य^४ । स्वे धने रक्षा । आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै
गव इति ज्ञातिधनार्थयोः प्रतीतौ कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोश-
ब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति ।
स्वाय^५ ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने
स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयते^६ । यद्येवं ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि
नोपपद्यते पर्यायत्वात्^७ । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे तरुशब्दस्य । नैष दोषः ।
पर्यायशब्दो हि यत्रानेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र तदर्थस्य व्यक्तीकर-
णार्थः^८ पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो^९ न विरुध्यते । यथाऽर्काद्यनेकार्थ-
वृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकशब्दस्य
प्रयोगे^{१०} कोकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्र-
योगे^{११} किंविषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो^{१२}
युज्यते ज्ञातिशब्दस्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ * ॥

१ स्वपुत्रा D.

२ स्वे मात्रा इति न मात्रा धनं D.

३ किंतु कनकरजतं F.

४ ज्ञातयश्चैत्रस्य D.

५ स्वायै D.

६ अभिधीयते A. B.

७ पर्यायशब्दत्वात् F.; om. C.

८ व्यक्तीकरणार्थपर्यायान्तरं B. C.

९ अनुप्रयोगो A.

१० यथा संदिग्धार्थस्य प्रयोगे A.

११ तत्रासत्यप्रयोगे C.

१२ निरासार्थो A.

अनानि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वादयः शब्दा असंज्ञायां
वर्तमाना दिगादिवृत्तयः^१ सर्वादिकार्यभाजो भवन्ति । तदत्र ।

पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथा हि । पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्तन्ते ।
तदवच्छिन्ने देशग्रामारामस्तम्भकुम्भादौ च । तथा हि । पूर्वस्यां दिशि
वसति । पूर्वस्या दिश आगतः । पूर्वदिक्संबन्धात्^२ पूर्वा वापी । पूर्वस्यां
वाण्यां^३ शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन्यामे वने देशे वा सुखवासः^४ ॥
पूर्वः कालो^५ रम्यः । पूर्वकालसंबन्धात् पूर्वो^६ गुरुः । पूर्वस्मिन्गुरौ
वसति । पूर्वस्मात्प्रासादादागतः^७ ॥ * ॥ अपरावरपरशब्दत्रयस्य वि-
नापि दिक्कालसंबन्धं देशवृत्तित्वं^८ स्यात् । तथा हि । अपरदेशसंब-
न्धादपरो^९ ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन् परस्मिन् पर्वते वसति । सति
सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः । ततो न दिग्-
भिसंबन्धवृत्तिः । एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरा-
दिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया^{१०} मुख्यवृत्त्या सार्थकं देशग्रहणं
न लव्यस्य^{११} स्वतो देशवृत्तित्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत्कालो^{१२}
ऽप्युपाश्रयः^{१३} । ततः परः कालः^{१४} । अपरोऽवरो वा । परस्मिन्

१ °वृत्तय इति A.

२ सर्वदिक्° A.

३ व्याण्यां C.; वा D.; om. B.

४ देशे वासः C.

५ पूर्वकालो C. F.; पूर्वकाले B.

६ पूर्वको C.

७ °प्रासादादा° C.

८ °संबन्धदेश° B. C.

९ अपदेशे सं° D.

१० °प्रवृत्तेरेव शब्द° D.

११ सार्थकदेशग्रहणं न लव्यस्य F.

१२ वृत्तित्वं सन्निकर्षयोर्देश° C.

१३ व्युपाश्रयः D.; कालोऽप्युपाश्रयः B.

१४ परकालः B. C. F.

काले जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा^१ ॥ अथ परकालसंबन्धात्
 परः श्रीहर्षः । अपरकालसंबन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः ।
 अपरः शिवस्वामी^२ ॥ परस्मिञ्श्रीहर्षे भक्त इत्यादि^३ ॥ * ॥ दक्षिणा-
 धरशब्दौ दिशि^४ दिगवच्छिन्ने च कलशदौ वर्तते^५ न तु काले नापि
 कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति । दक्षिणस्मिन्वर्तते देशे वा
 तदवच्छिन्ने । तथा हि । अधरस्यां दिशि पर्वताद्वसति । अधरदिक्सं-
 बन्धादधरस्मिन्प्रासादे^६ देशे वा वसति ॥ अनाम्नोति किम् । उत्तराः
 कुरवः । संज्ञारूपेण रूढो^७ ऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिनामेकस्या-
 मेव^८ दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र^९ । दक्षिणा
 गायकाः । प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे
 प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥ दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकाल-
 वृत्तच^{१०} इति विस्मृतो^{११} ऽयमर्थनिर्देशः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञाया-
 मित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षो^{१२} ऽवधिनियमो^{१३} व्यवस्येति यथान्यै-
 र्व्याख्याता^{१४} । दुरवबोधत्वात्^{१५} ॥ ननु । खेषां चैव परेषां च^{१६} जायन्ते
 कम्पसंपदः । क्षीणाः परे^{१७} शचवः । इत्याज्जरपरे । इत्यादिप्रयो-

१ °वा परस्मिन् परस्मिन् काले
 जातः° B.; °वास्मिन् परस्मिन् काले°
 C.; °वा परस्मिन् अपरस्मिन् काले
 जातः । अपरस्मिन् वा । A.

२ अवरः D. and corr. क्षीरस्वामी ।

३ अपरस्मिञ्° B. C. D.; °हर्षभक्त°
 A. B.; °हर्षसक्त° C.; °हर्षे भक्त° D.;

°इत्यादि° B. C.

४ हि दिशि F.; दिश B.

५ वर्तते B. C.

६ °अवरस्मिन्° A.

७ संज्ञारूपेणारूढो F.

८ °वर्षावा° C.; °वासिनामेव B.

९ ऽन्यत्र C.

१० इत्यादिदिग्° B. C. F.; इत्या-
 दिग्° D.

११ इति स्मृतो B. C. F.

१२ स्वाभिभिधे° B.

१३ °धेयापेक्षाविधिनियमो F.

१४ व्याख्यातः A. B. C.

१५ दुरवबोधत्वात् A.

१६ वा A.; चैव D.

१७ क्षीणापरे B. C.

गेषु कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदो
ऽस्तीति^१ । उच्यते । सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेषु न^२ दुष्टता ॥ २२ ॥

अन्तरं चोपसंख्याने बहिर्योगे तथापुरि ॥ २३ ॥

उपसंख्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंख्यानम् ।
यद्वा । संवीयते ऽनेनेति संख्यानम् । तस्य समीपम् उपसंख्यानम् । त-
स्मिन् ॥ बहिर्योग इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहि-
र्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वजिते^३ ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शा-
टकाय^४ । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः^५ ॥ अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय
चाण्डालगृहायेत्यर्थः^६ । अपुरीति किम्^७ । अन्तरायां पुरि वसति ।
बाह्यायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्यादौ मध्य-
वृत्तित्वेन न भवति^८ ॥ २३ ॥ इति सर्वादिः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्भ्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणे ॥ २४ ॥

एषां त्यदादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम्^९ ॥ इति त्यदादिः^{१०} ॥

यस्कोक्तासवशिष्टकुत्सखरपाः^{११} कुड्मचिजङ्गारथाः^{१२}

पर्णाटोपरिमेखलौ^{१३} विषपुटदुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

१ भवतीति F.

२ क सारू० शिष्टाभीष्टेवतन दुष्टता
क D.; शिष्टाभीष्टेन F.—? śloka.

३ पूर्ववर्जिते C.

४ शाकटाय A.

५ नवमुन्नेरेणावृताये D.

६ चण्डाल० A.; B. C. om. अपुरीति
किम्.

७ F. om. अपुरीति किं.

८ ०त्वे न भवति A. D.; मध्यावृत्तत्वे

न० B. C.; मध्यावृत्तत्वेन न० F.

९ Om. F.; यथास्थानप्र० A.

१० D. E. om. from त्यत्तद्यदिदं.

११ ०वशिष्ट B. C.; खरप D. E.; ख-
रपाः B.

१२ कुड्मचि० F.

१३ ०मेखलौ B.

पिण्डीजङ्गमलन्दनौ^१ च भडिलः कर्णाटककर्णाटकौ^२

लक्षोभशिडलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥ २५ ॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता^३ यस्कादिभ्योऽपत्य इत्यनेन सूत्रेण^४ विहितापत्यप्रत्ययसुगभाजो^५ भवन्ति वज्रत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निशृणाति पापमिति यस्क चृषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्पन्नस्याः ॥ * ॥ उत्कसतीत्युत्काशः । तस्य^६ । उत्काशाः । अत इजः^७ ॥ * ॥ वशिषु तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य वशिष्ठाः^८ ॥ * ॥ कुत्साः । चृष्यणः ॥ * ॥ खरान्मातीति खरपः । तस्य खरपाः । नडादिपणः^९ ॥ * ॥ कुङ्गेः कुङ्गयः^{१०} । गृध्रादिढञः^{११} ॥ * ॥ अक्षि यसते सर्वविद्या इत्यचिः । तस्य । अचयः । इतोऽनिञ्ज इत्यनेन विहितस्य ढणः^{१२} ॥ * ॥ जङ्गे एव रथो यस्य स जङ्गारथः । तस्य जङ्गारथाः ॥ अन्ये । जङ्गे एवरथो यस्य स जङ्गेरथः । निपातनात्सुपः^{१३} सुगभावः । तस्य जङ्गेरथा इत्याङ्गः ॥ * ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥ * ॥ उपरि ग्रीवायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ * ॥ विषं पुटे^{१४} ओष्ठयोर्यस्य स विषपुटो दुर्भाषो^{१५} । तस्य विषपुटाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ * ॥

१ पिण्डाजंघ० C.

२ भडिकर्णाटकौ A.; भडिलः कर्णाटकौ D.; *कर्णाटककर्णाटकौ लक्ष्ये C.

३ स्थगिलपर्यन्ता F.; om. A.; शब्दा गलपर्यन्ता B. C.

४ Cf. P. ii. 4, 63 यस्कादिभ्यो गोचे.

५ विहितापत्यस्य सु० A.; *प्रत्ययाः सुगभाजो C.; *प्रत्ययभाजो corr. D.

६ तस्यापत्यानि C.; उत्कसतीत्युत्काशः *उत्काशाः D.

७ इज् C. F. In the following also one or other MS. generally read the

nom. of the affix instead of the genitive; supply सुक्.

८ वशिषु० वशिष्ठः । तस्य वसिष्ठाः । B. C.; A. om. कुत्साः.

९ नडाद्यण् C.; नकादिपणः D.; *पणः A. B.; *यणः F.; cf. under §1. 232.

१० कुङ्गेः कुङ्गयः F.

११ *ढणः MSS.; cf. §1. 226.

१२ विहतस्य० A.; विहितढणः B. F.; विहितढण् C.; cf. Pāp. iv. 1, 122.

१३ F. om. निपातनात्सुपः.

१४ विषपुटे B.

१५ दुर्भाषः D.; B. C. om. from स.

द्रुहि साधुद्रुह्यः । तस्य द्रुह्याः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ अङ्गिरा वृहस्यति-
 पिता । तस्य । अङ्गिरसः । च्छयणः ॥ * ॥ विश्वेर्विश्वयः । गृध्यादि-
 दजः^१ ॥ * ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे^२ यस्य तस्य पिण्डीजङ्घाः^३ । अत इजः ॥ * ॥
 भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्दनेति^४ भोजः ॥ * ॥
 भडिलस्य भडिलाः । अश्वादिज्फस्य^५ ॥ * ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥ * ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः^६ । आभ्यामत
 इजः ॥ * ॥ लह्यस्य लह्याः । शिवाद्यणः^७ ॥ * ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः ।
 अश्वादिज्फस्य^५ ॥ * ॥ शीर्षं भिनाति । शीर्षमायः । तस्य शीर्षमायाः ।
 अत इजः^८ ॥ * ॥ अशुभकर्माणि तपसा भृज्जतीति भृगुः शुक्रपिता^९ ।
 तस्य भृगवः । च्छयणः ॥ * ॥ रक्षस इव मुखमस्य स रक्षोमुखः । तस्य
 रक्षोमुखाः ॥ * ॥ वर्षतीत्येवंशीलो^{१०} वर्षुकः । तस्य वर्षुकाः ॥ आभ्या-
 मत इजः ॥ २४ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका^{११} बहिर-

योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्षकौ ।

पटाकयुक्तौ वक्सवथगोतमौ^{१२}

स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्यमिचयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि^{११} वशीकाः^{११} ॥ * ॥ पर्णस्याढकं यस्य स पर्णाढ-
 कः । तस्य पर्णाढकाः ॥ * ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ * ॥

१ ऽढणः A. B. D. F.; गृध्याद्यण C.;
 cf. §1. 226.

२ पिण्डीयुक्ते C. D.; जङ्घो A.

३ पिण्डाजङ्घाः C.

४ कलन्दनेति C.

५ ऽज्यस्य A. B. D. F.; अश्वादि-
 भ्यस्य C.; cf. §1. 239 (Pāṇ. फञ्).

६ ऽढकं कर्णाढकः कर्णाढकाः C.

७ शिवाद्याणः B.; शिवाद्यण C.

८ आभ्यामत इजः F.

९ Om. F.

१० शीलो यं C.

११ वशाकं C.

१२ युक्ता C.; गौतमौ A. C. F.

बहिर्योगो यस्य स बहिर्योगः । तस्य बहिर्योगाः ॥ अन्ये तु । अहिना यो-
गो यस्येति । अहिर्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ * ॥ अजवस्तयः^१ ।
गृध्रादिढञः^२ ॥ * ॥ ढणकर्णाः । शिवाद्यणः ॥ * ॥ वर्ष्मकाः^३ ॥ पटा-
काः ॥ वकसकथाः^४ ॥ एभ्योऽत इञः^५ ॥ * ॥ गौतमस्य गौतमाः^६ ॥
चव्यणः ॥ * ॥ क्रोष्टारं मिमीते^७ । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा । क्रोष्टु-
मायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ * ॥ कटु^८ मद्यातीति कटुमन्यः । तस्य कटु-
मन्याः ॥ अपरे कटुकमन्य इत्याहुः । अन्यस्तु^९ कटुक मन्यकेति पृथक्
शब्दद्वयमिदमित्याह ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥ मित्रयोर्मित्रयवः^{१०} ॥
औत्सर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामत्तायःस्थूणकृशभगिताः ।

पदकः^{११} कषको हारः कंबलात् स्थगलस्तथा^{१२} ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य
समासान्ते^{१३} लुग्न भवति । क्रोष्टून्यादयति निष्काशयतीति^{१४} वा ।
क्रोष्टुपादः । तस्य क्रोष्टुपादाः ॥ क्रोष्टुमानमिव^{१५} मानं यस्य स क्रोष्टु-
मान इति केचित् ॥ * ॥ सदामत्तस्य सदामत्ताः ॥ आभ्यामत इञः ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यायःस्थूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ * ॥

१ अजवस्तयः A. D.; अजवस्तः त-
स्याजवस्ताः C.; D. om. to वकसकथाः.

२ ँढणः MSS.; cf. §. 226.

३ वर्ष्मकाः B.

४ वकसकथाः A.

५ इञ् C.; B. C. add शब्दा एते.

६ गौतमस्य गौतमाः A.

७ क्रोष्टु मिमीते D.F.; क्रोष्टुवत् मि-
मीते शब्दायती । A.

८ कटु F.

९ अपरे कटुमन्थक इत्याहुः । भो-
जस्तु D.

१० B. om. मित्रयोर.

११ पादकः E.

१२ कंबलास्थं B.; हारकंबलास्था-
गलं C.; स्थगिलं F.

१३ समासांतौ A. B. C. D.

१४ निःकाशयतीति A.; निष्काशं D.

१५ क्रोष्टुमानं D. F.

कृशस्य कृशः । अत इजः ॥ * ॥ भण्डितस्य भण्डिताः । अथादि-
 ञ्फस्य^१ ॥ * ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ॥ * ॥ कषतीत्यौ-
 णादिके^२ ऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ * ॥ हारः
 कम्बलादिति^३ कम्बलपूर्वो हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति^४ कम्ब-
 लहारः । तस्य कम्बलहाराः^५ ॥ * ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिके^६ ऽल्प्र-
 त्यये । स्थगलः । तस्य स्थगलाः^६ ॥ एभ्यो ऽत इजः ॥ * ॥ एवं पुष्करस-
 च्छब्दस्य बाह्यादीजः^७ सुग् द्रष्टव्यः ॥ अन्ये तु भृगुकुलसर्वशिष्टगोत-
 माङ्गिरोऽत्रेति^८ सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यच्चादित्वाद्^९ यच्चा-
 देर्जकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष^{१०} इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि सि-
 धति ॥ २७ ॥ इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुषीतककर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ^{११} कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

वधिरकखरीजङ्गावेतौ वटारकपर्णकौ

गडुकजतुकौ लेखाभूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥ २८ ॥

उपकादयः शब्दा^{१२} वोपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययसुग्भा-
 जो^{१३} वा भवन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः^{१४} ॥ * ॥

१ See Note ५, page ५५.

२ कषयतीति^१ A.

३ हारकम्बला^१ C.

४ F. om. from कम्बलं.

५ कम्बलाहारः C.

६ स्थागलाः C.

७ बह्नादिपाठात् लुग् C.

८ गोतमाङ्गिरोतिरिति A.; °व-
 शिष्टाङ्गिरोतमेभ्य इति D.; cf. P. ii.
 4, 65; Kāt. ii. 4, 7.

९ यच्चादित्वात् A. B. F.; याच्चा-
 दित्वात् C.

१० Cf. Pāṇ. ii. 4, 64 Vārtt.; D. om.
 from तेषां मते to end.

११ कमकाकल^१ B. C.

१२ शब्दाद्योप^१ C.; शब्दा भवद्वकप-
 र्यता D.; शब्दाः अवधकपर्यता F.

१३ °प्रत्ययाश्च लुग्भाजो C.

१४ उपकायनाः C.

लमकाः । लामकायनाः ॥ नडादिफणः सुक्^१ ॥ * ॥ पिष्टस्य पिष्टाः ।
 पैष्टायनाः^२ ॥ * ॥ उदङ्गस्य । उदङ्गाः । औदङ्गयः । अत इजः ॥ * ॥
 कुष्णाति भवबन्धनादात्मानमिति^३ कुषीतको नाम मुनिः । तस्य कुषी-
 तकाः । कौषीतकयः^४ ॥ * ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य कर्णकाः । का-
 र्णकयः^५ ॥ * ॥ कमेरौणादिकेऽके^६ कमकः । तस्य कमकाः^७ । काम-
 कयः ॥ * ॥ कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः^८
 ॥ * ॥ कृष्णमजिनं यस्य तस्य कृष्णाजिनाः । कार्ष्णाजिनयः ॥ * ॥ अनु-
 गतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः । आनुपदयः ॥ * ॥ बन्धेः^९ किरः । बधि-
 रः । बधिर एव बधिरकः^{१०} । तस्य बधिरकाः । बाधिरकाः^{११} । शि-
 वाद्यणः ॥ भोजसु बधिरकाः । बाधिरकय इत्याह ॥ * ॥ खरी जङ्घे
 यस्य तस्य^{१२} खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ * ॥ वटारको वैश्रवणभक्तः^{१३} ।
 तस्यापत्यानि वटारकाः^{१४} । वाटारकयः ॥ * ॥ पर्णानि करोतीति
 पर्णकः । तस्य पर्णकाः । पार्णकयः ॥ * ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडु-
 कयः ॥ * ॥ जतुकस्य जतुकाः । जातुकयः ॥ * ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य
 स लेखाभ्रूः । तस्य लेखाभ्रुवः । लैखाभ्रेयाः^{१५} । शुभादिदणः ॥ * ॥

१ °पणः° A. B. and orig. D.; यणः°
 F.; नडादिस्वात्पुक् C.

२ पिष्टायनाः A. B. C. F.; D. corr.
 पैष्टायनाः.

३ कुष्णाति बंधनाद्° A. D.

४ कुषीतकयः A.; कौषीतकयः D.

५ कर्णकयः A.

६ Om. C.; °औणादिको के B.;

ऽकि F.

७ कामकाः C.; om. B.

८ कलसी° कलसीकंठाः । कालसी-
 कंठयः A. B. C. (but श in the text).

९ बधेः A. B. C. D.; °किरौ D.;
 cf. also Up. S. 1, 52.

१० A. om. बधिर एव.

११ तस्य बधिराः । बाधिरकाः । A.
 D.; तस्य बाधिरकाः । बधिरकाः । F.

१२ Om. B. C.

१३ वैश्रवणः भक्तः B.

१४ Om. B. C.

१५ लेखाभ्रेयाः F.; लेखाभ्रेयः A.;
 लेखाभ्रेयाः D.; लेखाभ्रुयः B. C. (see
 §1. 219).

प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः^१ ॥ * ॥ पतञ्जलति घनीभवति^२ । पत-
ञ्जलः । अत एव निपातनात्तकारस्य मकारः^३ । तस्य पतञ्जलाः ।
पातञ्जलयः^४ ॥ भोजसु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं^५ मन्यमानः पतञ्ज-
लयः । पातञ्जलाः^६ । औत्सर्गिकाणः सुकीत्याह^७ ॥ २८ ॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः

कठेरणिः^८ पिङ्गलकः कमन्दकः ।

निदाघचूडारककृष्णसुन्दराः^९

सुपिष्टपिङ्गलकवर्णकास्तथा ॥ २९ ॥

शले स्थलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घस्य निपातनात् ।
तस्य शलाथलाः । शलाथलयः ॥ यलाथल^{१०} इत्यन्ये ॥ * ॥ अडती-
ति । अडारकः^{११} । तस्य । अडारकाः । आडारकयः ॥ * ॥ कृष्णश्चासौ
पिङ्गलस्य । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृष्णपिङ्गलाः । कार्णपिङ्गलयः ॥ * ॥
कठेरणेः^{१२} कठेरणयः । कठेरणाः^{१३} ॥ वामनस्त्रीकारान्तं मन्वानः
कठेरण्य इत्याह^{१४} । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः^{१५} ॥ * ॥ पिङ्गलकस्य
पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिङ्गलक^{१६} इति शाकटायनः ॥ * ॥ मन्द

१ प्रतानयः B.	इयर्त्ति आरकः कर्मधारयसमासे अडा-
२ पूतीभवतीति F.	रकस् D.
३ नकारः A. (पतत् + जल).	१२ कठेरणः D.
४ Om. A.	१३ ? कठेरणयः F. cf. sl. 318; कवे-
५ °शब्दमिकारान्तं B. C.	रणेः कावेरणायाः । कवेणाः । D.
६ D. om. from पतञ्जलति.	१४ कठेरणीत्याह C.; कावरण्य° D.;
७ सुकीत्याह D.; सुगित्याह F.;	कठेरण्य° F.
°कोण । सुगित्याह C.	१५ ? कठेरतेत्याहुः A.; कठेरितेत्याहुः
८ कठेरणिः E.	B.; कठेरित्याहुः C.; कावेरिणमित्याहुः
९ निर्दाघ° F.	D.; कठेरिमित्याहुः F. (? कठेरिण ।
१० यलाथल B.	इत्याहुः cf. sl. 318 com.).
११ आडारकः A.; अडतीति अडः	१६ पिङ्गलक C.

एव मन्दकः । के शिरसात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य क-
मन्दकाः । कामन्दकयः ॥ * ॥ निर्गतो दाघो यस्मात् स निदाघः^१ ।
तस्य निदाघाः । नैदाघयः^१ ॥ * ॥ चूडारकस्य । चूडारकाः । चौडा-
रकयः ॥ वडारक^२ इति भोजः ॥ मटारक इति वामनः ॥ * ॥ कृष्ण-
श्चासौ सुन्दरस्य । कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्द-
रयः^३ ॥ * ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः ।
शिवाद्यणः ॥ * ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ * ॥ वर्णयतीति
वर्णको गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥ २६ ॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुका

ऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः ४ ।

जतुरकः कशकृत्स्नमुधायुकौ

जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥ ३० ॥

मसुर इव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरक-
र्णाः^४ । शिवाद्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य । मसुरकर्णः^६ ।
निपातनाद् इह इत्याहुः ॥ मयूरकर्णमपरे^७ पठन्ति ॥ * ॥ पदञ्ज-
लस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ * ॥ जायत इति जन्तुः । ततः के
जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ * ॥ अभिपूर्वस्य हिनोतेर्द्धातेर्वा
क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य । अनभिहिताः । आनभिहितयः ॥
केचिद् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहिताः । आभिहि-
तयः ॥ * ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात्^८ साम-

१ निर्दाघः °निर्दाघाः °नैर्दाघयः F.

२ ? Thus C. D.; चडारक A. B. F.
(cf. वटारक §1. 28).

३ कार्ष्णसुन्दरीयाः A.; सुन्दरणः B.

४ मसुरः क° --- कपिष्टकाः । B.;
°प्रतिलोमककनिष्टलाः C.

५ Om. C.

६ मसूराविव कर्णाः निपात° A.

७ मयूरकर्णानपरे B. C.; मयूरकर्ण
अप° A.

८ प्रत्यन्ववात् A.; °प्रतिलोमप्रत्य-
वात् C.; केचिदभिहितप्रत्यन्ववात् D.

लोम इत्यत्^१ समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ * ॥ कपीनां
 स्थलमिव^२ स्थलमस्य । कपिष्ठलः । तस्य कपिष्ठलाः । कपिष्ठलयः ॥
 केचित् कपिष्ठलाः । कापिष्ठलाचनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति^३ ॥ * ॥
 जतुरकस्य जतुरकाः । जातुरकयः ॥ * ॥ कशाभिः^४ कृन्तति । कृतेः
 कृत्ते । ङ्याट्त्वे च^५ ह्रस्वश्च वज्रलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कशकृत्त्वाः^६ । तस्य
 कशकृत्त्वाः^६ । काशकृत्त्वायः^६ ॥ वामनस्तु कसकृत्त्वेत्याह^६ ॥ * ॥ सु-
 धायुकस्य । सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ * ॥ जटाः सन्यस्य जटिलः ।
 के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाकटाचनस्तु शिवा-
 द्यणन्तमाह ॥ * ॥ मदेनाघं यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । मादा-
 घयः ॥ * ॥ कट्ट वर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य^७ स कवन्तकः ।
 तस्य कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एभ्योऽत इज्जः^८ ॥ ३० ॥

कमन्तकः कदामन्तः खरीखभृष्टकौ^९ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यवन्तकः ॥ ३१ ॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम्^{१०} । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः ।
 तस्य कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ * ॥ कदामन्तस्य कदामन्ताः । का-
 दामन्तयः^{११} ॥ * ॥ खरी रासभी । तां खनतीति विचि खरीखा^{१२} ।

१ इत्यत्र स० A.; इत्यत्समा० D.;
 इति समासांतः C.; cf. P. v. 4, 75.

२ कपिस्थल० D.

३ °पणान्त० A. B.; °यणान्त० D. F.;

नडाद्यणान्त० C.

४ कशाभिः० कसकृत्त्वाः etc. A.

५ ङ्याट् । इत्येव A.; ङ्याट्त्वे च B. C.
 (२ ङ्याट्); कृत्ते चा इत्येव वृत्त D.;

कृतेः कश् इज्जे च F.; cf. P. vi. 3, 63, 64.

६ कशकृत्त्वे० B. C.; कशकृत्त्वे
 इत्याह F.

७ कवं अन्ते यस्य C.

८ इज् B. C.; अपत्ये इज् D.

९ खरीखणभृष्टकौ F.

१० विवि० B. C.; विचि कमु कमु
 अन्ते० A.

११ कदामन्तस्य कदामन्ताः कादामं-
 तयः । B. C.

१२ खरीखाणः । A.; खरीखण F.

तस्य खरीखाणः । खारीखाणाः^१ ॥ सामान्याणः^२ ॥ * ॥ भ्रष्टकस्य
 भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ * ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे । अपजग्धः । तस्या-
 पजग्धाः । आपजग्धयः^३ ॥ भोजस्वपदगधेत्याह^४ ॥ * ॥ अनुलोमस्य ।
 अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनसु गणपाठात् समासान्ताभावे
 ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारः इत्याह ॥ * ॥ दाम कण्ठे यस्य
 स दामकण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ * ॥ बन्धं करोतीति
 बन्धकः । न बन्धको ऽबन्धकः । न विद्यते बन्धो ऽस्येति वा । अबन्धकः ।
 तस्य । अबन्धकाः । आवन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके^५ ॥ एभ्यो ऽत इजः
 ॥ ३१ ॥ इत्युपकादिः ॥

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णमुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वह्नरभरडीरथपफकनरकाश्च ॥ ३२ ॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ^६ द्वन्द्व इत्यनेन वज्रत्वापत्यप्रत्यय-
 सुग्भाजो^७ भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च^८ । तिककितवाः ।
 अत्र तिकादेरित्यनेन^९ विहितस्य फिजः सुक्^{१०} ॥ * ॥ औरसायन-
 यश्च लाङ्कटयश्च^{११} । औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजो ऽत इज-

१ खरीखाणाः B.; खारीखाणाः C.
 D.; तस्य खरीखाणाः । खरीखाणः । F.

२ सामान्येणः D.; सामान्येण.

३ अपजग्धयः A.; अपजग्धस्तस्या
 ऽपजग्धस्तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः । F.

४ Thus B. C.; °अपजग्धेत्याह A. B.
 (but both स्व for ग्ध before).

५ ? अद्भक् A. B. C.; °इत्यन्ये F.

६ तिककितवादयः पृथोर्ज्जकककुभ-
 पर्यन्तास्तिककितवादौ D.

७ वज्रत्वापत्यसुग् A.; °प्रत्ययाश्च
 सुग्भाजो C.

८ तिकायनाश्च कैतवायनाश्च A.;
 तैकायनश्च कैतवायनश्च B. C.; तिकस्य
 कितवस्य वा अपत्यानि वह्नः कुमार-
 स्तिककितवाः । D. [cf. §1. 229 and Pān.
 iv. 1, 154.]

९ अप्रतिकादेरि° B. C. F.; अत्र
 विका° D.

१० पिजसुक् A.; फिजो सुक् C.; फज-
 सुक् D.; पिजः सुक् B.

११ औरसायनाश्च A. B. C. F.; औ-
 रसायश्च° D.; °लाङ्कटायश्च A.

स्य^१ ॥ * ॥ कार्णाजिनयस्य कार्णसुन्दरयस्य^२ । कृष्णाजिनकृष्णसुन्द-
राः । अत्रात इजः ॥ * ॥ औपकायनास्य लामकायनास्य^३ । उपकल-
मकाः । नडादिफणः^४ ॥ * ॥ वाङ्मरयस्य भाण्डीरययस्य । वङ्मर-
भाण्डीरयाः ॥ वङ्मर^५ इत्यन्ये ॥ * ॥ पाफकयस्य नारकयस्य । पफकन-
रकाः । अत इजः ॥ पफको विकत्यनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ
करोतीति पफकः ॥ ३२ ॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्तलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥ ३३ ॥

वाकनखयस्य गौदपरिणद्धयस्य^६ । वकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्या-
मत इजः ॥ * ॥ शण्डिल्यास्य^७ काशकृत्तयस्य । शण्डिलकशकृत्तलाः^८ ।
अत इजः । वङ्गेषु यजो लुक् सिद्धैवेजो नित्यं सुगर्थं वचनम्^९ ॥ * ॥
लाङ्कयस्य शान्तमुखयस्य । लङ्कशान्तमुखाः^{१०} । अत्रात इजः ॥ शं
सुखं तनोतीति शान्तनं मुखमस्येति शान्तनमुख^{११} इत्यन्ये ॥ * ॥ प्राहि-
तयस्य नारकयस्य^{१२} । प्रहितनरकाः ॥ * ॥ औजयस्य काकुभास्य ।
उज्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणस्य ॥ * ॥ भ्राष्टकयस्य कापिष्ठ-
लयस्य^{१३} । भ्रष्टककपिष्ठलाः । अत इजः ॥ ३३ ॥

१ तिकादिपिञ्जो A. B.; °फजो D.; °इत उजस्य C.

२ कर्णाजिनयस्य कार्णसुन्दरयस्य A.; °कार्णासुन्दरयस्य D.

३ औपकानास्य लामकानास्य° A.

४ °यणः A. F.; °पणः B.; °फुकः D.; नडादिभ्यो C.

५ वंथर C. F.

६ गौदपरिणद्धयस्य B.

७ शण्डिलास्य A. B. C. D.; शण्डि-
लास्य F.; cf. गंगादि §l. 248.

८ कासष्ठ° शण्डिलकस° D. (श in the text).

९ वङ्गपयजो लुक्° सुगर्थवचनम् । A.; यजो लुक् । लुकि सिद्धेऽपि नित्यं सु° F.

१० शान्तमुखस्य° C.; °लंकाशान्त° A.

११ शान्तनं° शान्तनमुख D.

१२ नारकायस्य B.; वारकायस्य° A.

१३ कपिष्ठलस्य A.; कापिष्ठलायस्य D.

दशेरकामिवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च^१ पृथोर्जकात् ॥ ३४ ॥

दंशनशीलो दशेरः । सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्याप-
त्यानि । गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडेरौ निर्झरः^२ । तद्योगात्यु-
रूपो गडेरः । तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च^३ । दशेरक-
गडेरकाः । अत इजः ॥ * ॥ अग्निवेशश्च दाशेरकयश्च^४ । अग्निवेशद-
शेरकाः^५ । यजः पूर्वैषैव लुक् सिद्धा ॥ परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसं-
ग्रहार्थं त्विहोपादानम्^६ ॥ * ॥ कार्णयश्च सौन्दरयश्च । कृष्णसुन्दराः ।
अत इजः ॥ * ॥ पार्थोर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः । अत
इजः ॥ ककुभशब्दस्य^७ शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथगूर्जक इति वा^८ गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां नित्यार्थः पा-
ठः । अन्येषां तु द्वन्द्वेऽपि पूर्वैण^९ विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः ।
पैङ्गलककार्णपिङ्गलयः^{१०} ॥ ३४ ॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो विन्दुः शिशुश्यामाकभाजनाः^{११} ।

श्यामकाश्चावतानौ च श्यापर्णः सखकस्तथा^{१२} ॥ ३५ ॥

१ सुन्दरीः C.; ककुभाश्च B. C.

२ निर्झरस B.; तस्यापत्यानि गडेनि
सिञ्चति० गडेरौ निषभरस C.

३ दाशेरकयश्च गडेरकयश्च B. C.;
गाडेरकाश्च F.

४ दाशेरकय अ० B.

५ अग्निवेशदाशेरकाः A.; अत इज् ।
अग्निवेशाश्च दाशेरकाः । C.; [अग्निवेश
occurs in गर्गादि, hence यच् cf. §L
254; Kārikā 4].

६ दाशेरकशब्दो० C.; ०स्विहोपा-
दानां B.; D. see next note.

७ D. om. from शब्दोपसंग्रहार्थं to
ककुभ.

८ A. om. पृथगूर्जक and वा.

९ पूर्वैषैव F.

१० पैंगलिक० A. D.; पिङ्गलकका-
र्णपिङ्गलयः F.

११ श्यामकभाजनाः A.

१२ श्यापर्णश्चावतानौ तथा C. F.; श्या-
पर्णस्वकौ० B.

यञञोश्चेत्यनेन^१ लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य^२ इत्यनेन निषि-
ध्यते ॥ गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ * ॥ वैन्द्वाः ॥ * ॥ शिगुरिव^३
शिगुरिर्निःसारः कश्चित् । तस्य शैयवाः^४ ॥ * ॥ श्यामा लताः कायति^५ ।
श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः^६ ॥ * ॥ भाजयतीति भाजनः । तस्य भा-
जनाः ॥ * ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य श्यामकाः ॥ श्यावक
इत्यन्ये ॥ * ॥ अश्वानवतनोति । अश्यावतानः । तस्य । आश्यावता-
नाः ॥ * ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः^७ । अत एव निपातनाम्न-
लोपः^८ ॥ * ॥ सम्वकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये^९ ॥ * ॥ बिन्दुभा-
जनसृपणावन्ये पठन्ति ॥ वामनमते शिगुः प्रत्याहारः^{१०} ॥ ३५ ॥
इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिदैवदत्तिचैकयताः^{११} ।

कापिष्ठलिचैटयतावापिशलिर्लाडिचौपयतौ^{१२} ॥ ३६ ॥

क्रौड्यादीनामित्यनेनेषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽणिञोर्ज्यो भव-
ति^{१३} ॥ क्रौडि । क्रौडतीति । अचि बाङ्गलकादोत्वे । क्रोडः । तस्यापत्यं
स्त्री । क्रौड्या ॥ * ॥ व्याडि^{१४} । विविधमडतीति व्यङ्गः । तस्यापत्यं स्त्री ।

१ यञिञोश्चेत्यनेन F.; Pāṇ. ii. 4, 64.

२ Pāṇ. ii. 4, 67.

३ शिगुरिति A.

४ शैयवाः B. C.

५ श्यामलताः कायति A.; श्यामा
लताकाकृतिः । F.

६ श्यामकस्य श्यामकाः A.

७ श्यामपर्णः । A. F.

८ निकतनाम्नलोपः A.

९ श्यवकस्य श्यावकाः । संवक [संवक
F.] इत्यन्ये । B. C. F.

१० ? Thus F.; सिगुः प्रत्याहारः B. C.;

शिगुत्प्रत्याहारः A. D.

११ क्रौडि° वैकयति C.; °सौधाति-
कि° A.

१२ °वैटयेतावापि° C.; °वौपयतौ ।
A. C. D.

१३ णिञोर्ज्यो भवति A.; णिञो-
र्ज्योर्भवति C.; D. om. from क्रौड्यादी-
नाम्.

१४ Om. D.; शाति । विविधमड-
तीति षडस्° A.

व्याद्या^१ । स्वागतादेरित्यपवादादैज् न भवति^२ ॥ * ॥ आपच्छिति ।
 दुष्ट मिथ्या चितोऽपचितः^३ । तस्यापत्यं स्त्री । आपच्छित्या^४ ॥ * ॥
 सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्यापत्यं व्यासादीनामकञ्
 चेत्यनेनेज्यकजादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री^५ ॥ * ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि^६ । दैवदत्त्या ॥ * ॥ चैकयत । चीक आम-
 र्षणे^७ चुरादिणिजन्तस्तः^८ शतुरणि स्त्री । चैकयत्या^९ ॥ पाणिनिस्तु
 चित संवेदन इत्यस्य चैतयत इत्याह^{१०} ॥ * ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठल-
 स्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ * ॥ चैटयत । चिट प्रेथि^{११} इत्यतो णिचि
 शतरि^{१२} । चैटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या^{१३} ॥ * ॥ आपिशलि । पिंश-
 तीत्यौणादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिश्लोऽपिशलः कुलप्रधा-
 नम्^{१४} । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ * ॥ लाडि । लड विलास
 इत्यस्याचि^{१५} । लडः । तस्यापत्यं स्त्री । लाद्या^{१६} ॥ * ॥ चौपयत । चो-
 पयतीति चौपयन् । तस्यापत्यमण् स्त्री । चौपयत्या^{१७} ॥ ३६ ॥

१ कृत्वा A.; व्याडा B.; F. om. स्त्री
 व्याडा ।

२ स्वागताद्यपवादादैष्य भवति D.;
 खरोनादेरित्य A.; cf. Pāṇ. vii. 3, 7.

३ द्रष्टुमापचितो C.; दुष्टमिथ्या-
 चितो अपचितस्यापत्यं D.; अप दुष्टं F.

४ स्त्रीया आप० A.

५ व्यासादीनामकश्चेत्यनेनेज्यजादे-
 शे० A.; व्यासादीनामकश्चेत्यनेने [न
 suppl.] अकजादेशे च विहिता । सौ०
 D.; व्यासादीनामकश्चेत्यनेनेअपकडादे-
 शाव सौ० C.; कडादेशेव सौ० B.;
 चेत्यनेनाकञ् आ० F.; [Pāṇ. iv. 1, 97,
 अकङ्].

६ इति B. C.; अजि D.; om. F.

७ चैकयते० A.; चैकयती वीक० C.;
 चैकयत वीक० B. D.; आमकर्षणे B.

८ णिजन्त० A. B.; चुरादिज्यन्त०
 F.; cf. Pāṇ. iii. 1, 25.

९ सतुरणि० A.; शतुरणि आवैक-
 पत्या C.; चैकयत्या F.

१० चैकयत इति । D.

११ प्रेथे D.; चैटयत । चिट प्रेथे C.

१२ णिचि A. B. C. D.; सवाडि A.;
 शचा D.; णिचि शतरि F.

१३ चैटयतोऽपत्यं A. B. D. F.; वि-
 टयतो वैटयत्या C.; चैटयत्या F.

१४ पशिलः० B.; आपिशलिः कुल० C.

१५ इत्यस्याचि A. B. C.; लडि ।
 इत्यस्याचि D.

१६ लाडिमा C.

१७ चौपयती । चौपयतीति चौपयत-
 स्यापत्यम् स्त्री चौपयत्या । C.

वैल्यतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशाल्मलिकौटिसैक्यताः^१॥३७॥

वैल्यतः । विल्वन्तमाचष्ट इति णिचि^२ । विन्मलोरिति मतुहोपे
शतरि^३ । वैल्यतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैल्यत्या ॥ * ॥ क्षत्रियवाच्यो
भोज इति क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् ।
भोज्या क्षत्रिया ॥ यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात्^४ ॥ भोजा
ऽन्या ॥ * ॥ सूतवाग्युवताविति सूतशब्दो युवतौ^५ वाच्यायां क्रौड्यादौ
भवति । सूत्या युवतिः^६ । प्राप्तयौवना स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः
सारथयः । तत्संबन्धिनी^७ युवतिः सूत्या । न सर्वेत्याहुः^८ ॥ सूता
ऽन्या ॥ * ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौरिक्या ॥ * ॥
भौलिकि । वारादेर्वेति^९ लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौलि-
क्या^{१०} ॥ * ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं^{११} स्त्री शालास्थल्या ॥ * ॥
शाल्मलि । शाल्मलेः शाल्मल्या ॥ * ॥ कौटि । कूट^{१२} दाहेऽच् । अत
इञि । कौड्या^{१३} ॥ * ॥ भौरिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादि-
ति^{१४} ङे प्राप्ते^{१५} तद्वाधनार्थं गौरादिषु पाठः । क्रौड्यादिलक्षणसु

१ भौरिकिलौलिकशा० C.; ०सैक-
तयताः D.

२ णिचि A. D.; वैल्यति दवंतमा-
चष्टे० विन्मतोरिति C.; विन्मंगेरिति D.

३ श्रुत्वा A. D.; cf. Pāp. v. 3, 65.

४ Ragh. vii. 2; D. om. from यथा.

५ A. om. from भोजान्या to युव.

६ B. om. from स्त्रियां । भोज्या
क्षत्रिया.

७ तच्च व्याधनी C.

८ युवतिः सूत्या सर्वेत्याहुः A.; सूत्या-
निसर्वेत्याहुः C.; D. om. from सूत्या
युवतिः.

९ लौलिकि० C.; वाचादेर्वेति B. C.;
cf. s.l. 446.

१० लौलिकिसस्या० लौलिवता C.

११ शालस्थलस्या० D.

१२ कूट D.; om. C.

१३ अच् तृत इति कौड्या A.; असू
अत इञि कौटिल्या D.; दाहेऽच् अत
इञि B. C.

१४ Thus A.; गोत्रादपठितादिति B.
F.; ०गोत्रादपठिता० C.; गोत्रादपत्यं
तादिति D. corr.; cf. Pāp. iv. 1, 78.

१५ ङे प्राप्ते A.

द्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥ * ॥ सैकयत् । सेक गता-
वित्यतो णिचि^१ शत्रा । सेकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥ * ॥
आह्वतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौढ्या याज्ञदत्त्या^२ इत्यादयो
द्रष्टव्याः ॥ रौढिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौढ्या^३ ॥ केचिद् गोक-
चशब्दं यञन्तमत्र^४ पेटुः । तन्मते गौकच्या^५ । फलं तु गौकचीपतिः ।
गौकचीपुत्रः । व्यङ्गः^६ संप्रसारणं भवेदिति गोर्नर्दीयो मन्यते । अस्माकं
तु मते पौतिमाश्यावत्सिद्धिः । तथा गौकच्यापतिः । गौकच्यापुत्र
इत्येव भवितव्यम्^७ । अत्रापाठात् । तथा च सौनागाः पठन्ति ।
व्यङ्गः^८ संप्रसारणे गौकच्याप्रतिषेध इति^९ ॥ ३७ ॥ इति कौद्यादिः ॥

अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिका विलातश्च ।

बालः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्होडाश्च^{१०} ॥ ३८ ॥

अदजादिभ्योऽस्वखादिभ्य आडित्यनेन^{११} । अकारान्ताच्छब्दा-
त्स्वखादिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्य आट्प्रत्ययो भवति ॥ अज
गतिचेपणयोः । ततोऽचि । अदजादिभ्योऽस्वखादिभ्य आड् इत्यने-

१ णिजि C.; णिजि A. F.; सेक गता
णिजि B.; सीक सेचने इत्यतो णिजि D.

२ ? तेन काश्यारौढ्यायाज्ञदत्त्या F.;
तेनाश्वक्याकारौढ्यायाचावृत्त्या B.; ते-
नाश्वक्याकारौढ्यायाचावृत्त्या C.; ते-
नाश्वकाश्वारौढ्यायाज्ञदत्त्या A.; तेन
[स्वा obliterated] रौढ्यायाज्ञदत्त्या D.

३ रौढिलहस्यापत्यमणि स्त्री रौढ्या ।
B. C. [? रौढिः °रौढ्या P. iv. 1, 79, V. 4].

४ गोकचसर्वयज्ञतमत्र A.; यज्ञत-
मत्र B. C.; D. om. from केचित् to end.

५ गौकच्या C.; तन्मतेन गौकचा A.

६ घञः A.; C. om. to गौकच्यापुत्रः
cf. Mbh. on Pāp. vi. 1, 13.

७ तथा गौकचामपि गौकचापुत्र इ-
त्यनेन भ° A.; see note ६.

८ सोमगाः° C.; सौमागा B.; श्रौ-
नागा पठन्ति घञः A.; घाङः [घङः?] B.

९ गौकचाप्र° A.; गौकच्याप्र° C.;
संप्रसारणं गौकच्याः प्रतिषेधः । F.;
see note ४.

१० °होडश्च E.; वत्सो य होडश्च B.
C.; वत्सौ य होडाश्च A.

११ अजादिभ्योऽश्वदिभ्यो आड्° C.;
A. D. om. from अदजादि.

नाडि । अजा ॥ * ॥ परभृता ॥ * ॥ अश्रुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौणादिके
 वप्रत्यये । अया ॥ * ॥ कुक वृक आदाने । कोकते गृह्णाति सहकार-
 मञ्जरीमिति कोकिला ॥ * ॥ चट स्फुट भेदे^१ । चटति भिनन्ति वस्तु-
 नीति चटका ॥ * ॥ ईड सुतौ । आङ्पूर्वः^२ । एडयतीति । एडका ॥ * ॥
 मुष स्तेये । मुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जातिल-
 चणे डीप्रत्यये^३ प्राप्ते ॥ * ॥ विपूर्वी रा ला दाने । ततः के श्रीतादय
 इत्यौणादिके वा ते^४ । विलाता ॥ * ॥ वल प्राणने । वलतीति ज्वला-
 देण^५ इति ऐ । वाला ॥ * ॥ पाति पिबति पायति वा^६ तमाहाराचा-
 रानुसंस्कारैरित्याणादिके^७ कप्रत्यये । पाका ॥ * ॥ मन्दते खपितीति^८
 मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम^९ तदा जातिलचणे
 डीप्रत्यये ॥ * ॥ कनति शोभते वपुषा । कन्या ॥ अथवा । कनन्ति गच्छ-
 न्ति तस्यां रागिमनोनयनानीति कन्या । कुमारी ॥ * ॥ वदति ।
 आङ्गयति^{१०} पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ * ॥ अवति पाल-
 यति गर्भाधानाद्यभ्युत्था जीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता^{११} ॥ * ॥
 होडा ॥ * ॥ मन्दादन्ये षडपि बाह्यवचनाः^{१२} । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥
 वयस्यनन्य^{१३} इति डीप्रत्यये प्राप्ते विलातेत्यत्र । क्तादल्योक्तावित्यनेन
 डीप्राप्तावित्यन्ये^{१४} ॥ ३८ ॥

१ Thus Kāt. Dhātup.; °भेदने F.
 Pāp. Dh. 33, 47.

२ D. om. from ईड.

३ डीप्रत्यये C. and corr. D.

४ Cf. Up. S. 3, 40.

५ °न B. D.; वल प्राणानुवलतीति
 जलादेर्य A.; cf. Pāp. iii. 2, 140-2.

६ च A.; का D.; पाययति वा F.

७ तमाहानुसं° F.; C. om. from
 वाते । विलाता । cf. Up. S. 3, 43.

८ स्तुष्यतीति F.

९ A. om. from यदा to स्त्री.

१० आङ्गाययति F.

११ Thus D. F.; A. B. C. om. from

अवति.

१२ मंघादाद्यष्टऽपि बाह्यवसुदा A.;
 मन्दा । अन्ये° C.; D. om. from मन्दा-
 दन्ये to मन्दोऽपि.

१३ वयस्यानन्य C.; cf. P. iv. 1, 20.

१४ °इत्यनेन वा डीप्रत्यये प्राप्ते
 इत्यन्ये C.; D. om. from विलातेत्यत्र;
 cf. Pāp. iv. 1, 51.

मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

अपरापहाणमुग्धौ मालान्ताः संप्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भार्या वा । मध्या ॥ * ॥ इयमनयो-
रतिशयेन दृङ्गा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भार्या वा । ज्येष्ठा ॥ * ॥
मध्ये भवा । मध्यमा^१ । मध्यान्म इति मप्रत्यये^२ ॥ मध्यमस्य भार्या वा ।
मध्यमा ॥ * ॥ अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भार्या वा । कनिष्ठा ॥
वयस्यनन्त्य इत्यनेन^३ स्त्र्याख्यादित्यनेन वा डीप्रत्यये प्राप्ते ॥ * ॥ अप-
हीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहाणा । पूर्वस्यापहाणा^४ । पूर्वापहाणा ॥
अथ समासात्प्रागेवात्र डीः कस्मान्न भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्र-
सङ्गः^५ ॥ यदा । पूर्वस्यासावपहानश्चेति पूर्वापहानः^६ । स्त्री चेत् पूर्वा-
पहाणा । एत्वं निपातनादेव । टिल्लचणे डीविधौ^७ प्राप्ते ॥ अपरे एत्वं
नाधीयते^८ । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कृतनिष्ठातकारनकारे
पूर्वमपहानमस्या^९ इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना डीप्राप्तिर्वा-
ध्यत^{१०} इत्याहुः ॥ * ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति
पठन्ति ॥ परप्रहाणेत्यपि^{११} ॥ * ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ * ॥ मुग्धा ।
वयोल्लचणे डीप्रत्यये^{१२} प्राप्ते । यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत ए-

१ मध्यमाः A.; C. om. मध्ये.

२ मध्यान्ममृष्टा इति^० A.; मध्या-
न्ममृष्टा इति^० B.; मध्यान्ममिति मप्र-
त्यये D.; मध्यान्मन् वा इति मप्र^० F.;
Pāp. iv. 3, 8.

३ वयस्यानन्त्य^० C.; इत्यने स्त्र्या-
ख्या^० B.; इत्यनेन चाख्या^० A.

४ अपहाना पूर्वास्या अपहाना F.;
ऽस्या अपहाणा^० C., om. पूर्वापहाणा.

५ डीप् कस्मात्तन्न भवति इतिवत्
न च वच^० C.; भवतीति वेदने वच^० D.

६ पूर्वापहाणः F.

७ डीषविधौ C.; cf. P. iv. 1, 15.

८ एत्वं विधीयते corr. D.

९ पूर्वमपहाणमस्या A. (om. हि).

१० नास्यादाज्जातेरि^० B.; तास्यरा-
ज्जातेरि^० डीषप्रा^० C.; ताच्छादाज्जा^०
D.; इति वचनास्यानाज्जाते^० डीप्रत्य-
यप्राप्ति^० F.; cf. P. vi. 2, 170; iv. 1, 52.

११ परपहाणेत्यपि A.; अपरग्रहणे-
त्यपि D.

१२ डीषप्रत्यये C.

वाङ्^१ भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासंभवं द्रष्टव्यम्^२ ॥ * ॥ पालान्ता
इति पालोऽन्ते^३ येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन्गणे द्रष्टव्याः ॥ गो-
पालकस्य भार्या । गोपालिका । ख्याख्यादिति डीप्राप्तौ^४ । या तु स्वयं
प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरस्ति^५ ॥ एवं पशुपालिका ।
द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ * ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भो-
जसु पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति^६ पठति ॥ ३६ ॥

दिशा दृशा^७ क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोष्णिहा ।

विकल्पाडो^८ बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्तरः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ * ॥ दृशा । दृक् ॥ * ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ * ॥ वाचा ।
वाक् ॥ * ॥ क्रुञ्चा । क्रुङ् । निपातनान्नलोपाभावो^९ ऽन्याजादिलो-
पाभावश्च ॥ * ॥ देवविश । देवविट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्वन-
योर्विकल्पं^{१०} नेच्छति ॥ * ॥ उष्णिहा । उष्णिक् ॥ पाणिनिस्तु त्रयाणां
विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् किंलकारान्तादित्याह^{११}
॥ * ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री^{१२} ॥
अमहत्तर इति किम् । महाशूद्री^{१२} । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

१ इत्येव अत इत्येवाङ् A. B. D.;
डीष् C.

२ यथासंभवं योज्यं द्रष्टव्यं A.

३ पालोती D.

४ आख्यादिति° A.; डीप्राप्तौ C.

५ प्रतिविधानेनाव गः D.; तत्रा-
प्राप्तिरस्ति B. C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 48. v. 1.

६ पूर्वापहायणा । अपरापहायणा ।
संप्रहायणेति C.

७ Om. C.

८ Thus (? °आडो) A. B. C. E. F.;

विकल्पाडो D.

९ निपातान्न° C.; A. om. from

[निपातना] न्नलोपाभावो to the end.

१० भोजस्वेतयोर्वि° F.

११ हलन्तान्नाप् किं° B.; हलन्ताना-
माप° C.; D. om. from भाष्यकार°.

१२ शूद्रा । ° महाशूद्रा । C.

संभस्त्रापिण्डाजिनशणचिपूर्वं फलं नजो मूलम् ।

प्राक्शतसदेककाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम्^१ ॥ ४१ ॥

संफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शणफला ॥
ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः^२ ॥ * ॥ चीणि फलानि समाह-
तानि^३ । त्रिफला । द्विगोरिति डीप्राप्तौ^४ ॥ * ॥ अमूला । मूलान्तल-
क्षणे^५ ॥ * ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः । प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥
एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥ पुष्पान्तलक्षणे^६ ॥ * ॥

आह्वतिगणोऽयम् । तेन गिरा । गीः ॥ बलाका । वडवेत्यादयः
सिद्धाः^७ ॥ ४२ ॥ इत्यजादिः ॥

स्वसा माता ननान्दाऽथ दुहिता तिसृयुष्मदौ ।

स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्याऽपि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वसृति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्वात्मनि प्रणया-
द्वा^८ । स्वसा । भगिनी ॥ * ॥ मान्यते पूज्यतेऽप्रेमयोपकारितया^९ सुतै-
रिति माता । जननी ॥ * ॥ न नन्दति^{१०} । न समृध्यति । ननान्दा ।
भर्तृभगिनी^{११} ॥ * ॥ दोग्धि । अपहरति सर्वस्वं मातृकुलादिति दुहि-

१ ०पुष्पा परा ज्ञेयं C.

२ ओषधि० C.; एता ओषधिवि-
शेषाणां संज्ञाः F.

३ समाहितानि C.; om. D.

४ डीपप्राप्तौ C.; डीपि प्राप्ते F.;
Pāṇ. iv. 1, 21.

५ Om. D.; cf. P. iv. 1, 64.

६ Om. D.; D. F. add अस्त्री येत्या-
दिना डीप्राप्ते एतेषां पाठः ।

७ बलाकावत्यादयः० B.; A. om.

śloka 41 and comment; see note ९ on
preceding page.

८ स्वसृति सम्यग० सोदर्यस्व मा-
तायाः प्रणयाद्वा D.; A. B. C. om.
from स्वसृति.

९ मन्यते पूज्यते । प्रेमयोपकारित-
या D.

१० न नन्दति D.; नन्दति C.

११ भ्रातृजाया । भर्तृभगिनी च । D. F.

ता । सुता ॥ * ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥ अस्मभ्यम् ॥ * ॥ यतत
उत्सहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ * ॥ पञ्च ॥ सप्त^१ ॥ * ॥

युष्मदस्मदोराडि प्राप्तेऽन्वेषां तु डीप्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः^२ ॥ पा-
णिनिप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदोर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति^३ । अलिङ्गत्वात् ।
एतच्चायुक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तद्वदर्थनं
किमिति कृतवन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्र-
श्चतस्र इत्यत्र चिचतुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिसृचतस्रावुच्येते^४ तत्र
संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति डीर्नं भविष्यति^५ ।
सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं परिभाषा । तेन या सेत्यादौ^६
विभक्तिसंनिपातलक्षणस्य दाद्यकार आड्विधिनिमित्तं स्यात्^७ ॥ ४२ ॥
इति खखादिः ॥

क्रोडबालागला भालभगोखाः^८ खुरसंयुताः ।

शफो भुजो गुदो घोणाकरौ^९ क्रोडादिनामनि^{१०} ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्ठा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिका-
सामर्थ्यात् । कल्याणो क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गौः^{११} । नना
क्रोडं भुजान्तरमिति वचनादपि च^{१२} ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो

१ सप्तसु । F.; हितप्रतिपादनानिति
याता । एवं पंच० C.

२ प्राप्ते च निषेधः.

३ प्रविशयति C.

४ तिस्र चतसृ पठ्येत C.

५ °अनिमित्ततद्विघातस्येति टाप
न० C.

६ परिभाषातिनयासेत्यादौ B;
यासथोरित्यादौ C.; D. corr. याते-
त्यादौ.

७ °तदाद्यकरा० C.; A. om. this
śloka and comment, and the beginning
of śloka 43 to क्रोडबालाग; see note
७ on preceding page.

८ °बालगला० F.; °गला नालभ० D.

९ °घोणे करौ B.; गुदं घो० D.

१० क्रोडादिनामिति C.

११ क्रोड यस्याः० A.; सा कल्याणा
क्रोडा गौः B.

१२ वचनादपिच A.; D. om. from
नना०; Am. K. 2, 6, 2, 28.

यस्या इति विग्रहं दर्शयन् पुंलिङ्गतां स्थापयति ॥ * ॥ कल्याणा वा-
लाऽस्याः^१ । कल्याणवाला ॥ * ॥ शोभनो गलोऽस्याः । सुगला ॥ * ॥
भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला^२ ॥ * ॥ शोभनो भगोऽस्याः सुभगा ॥ * ॥
उत्वनतीति । उखा स्तिक् । गणपाठाद् उपत्यय उदो दलोपः ॥
श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याण-
गोखा । इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याण-
खुरा ॥ * ॥ गवादेः पादाग्रं शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्र-
शफा ॥ * ॥ मृणालवहुजावस्याः^३ । मृणालभुजा ॥ * ॥ कल्याणो गुदो
ऽस्याः । कल्याणगुदा^४ ॥ कल्याणं गुदमस्या इति तु शाकटायनः^५ ॥ * ॥
उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ * ॥ किसलयकारौ करावस्याः ।
किसलयकरा^६ ॥ * ॥

आकृतिगणस्यायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयो^७ ऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥
इति क्रोडादिः ॥

गौरागीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका

द्रोणालिन्दवराहविश्ववदरा लोहाण्डपाण्डौ^८ पुटः ।

नाटः पिण्डसृपाटचेटवरटा^९ मूलाटसूपाटः

शूर्पासन्दनदाः^{१०} पितामहमहौ मातामहौ मालतः ॥ ४४ ॥

१ कल्याणो वालोऽस्याः D.

२ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला । D. F.

३ भुजोऽस्याः F.

७ शुभाङ्गाप्रभृतयो D. ; सुरङ्गादयो

८ पाटौ F. ; पाण्डौ E. See note

४ D. om. from कल्याणो.

१६ next page.

५ D. om. from इति.

९ वेत्वरटवरटा C. ; वेटवरटा

६ किसलयं twice A. F. ; किसल-

F. ; वेटवरटा orig. D.

याकारः करो स्याः D.

१० शूर्पा MSS.

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां^१ डीप्रत्ययो भवति ॥ गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा^२ । सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति मनो दधे ॥ * ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके^३ ॥ * ॥ खारी । षोडशद्रोणपरिमाणा ॥ * ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी^४ । ग्रामटी । लौकिकप्रत्यय इति कश्चिदाह^५ ॥ * ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी । सहचरीत्यादि^६ ॥ * ॥ सारङ्गी । शबलवर्णयुक्ता^७ वाद्यविशेषो वा^८ ॥ * ॥ शृङ्गयुक्तात् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ * ॥ आढकी । तुवरी^९ ॥ आढजीति^{१०} केचिदाहुः ॥ * ॥ द्रोणी । जलचेपिका ॥ * ॥ अल्यते भूयते पुष्पप्रकरणे^{११} । अलिन्दी^{१२} प्रघणः ॥ अथवा^{१३} । अल्यते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी । कोष्ठिका^{१४} ॥ * ॥ वराही ॥ * ॥ बिम्बी । तुण्डिका ॥ बिम्बेति कश्चित् । बिम्बं वनस्पतिजातिरित्येके ॥ * ॥ बदरी वृक्षः ॥ * ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ * ॥ पाण्डी^{१५} पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके^{१६} ॥ * ॥ पुटी^{१७} ॥ * ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसंज्ञया हे

१ D. F. add नित्यं.

२ गौरी वर्णं नामधेयं वा^० D.; येषां for यथा A.

३ ददरीकणीत्येके D., orig. °कणीत्येके.

४ ह्रस्वः कठटी । D.

५ A. B. C. om. from ह्रस्वः कर्कः.

६ D. om. from तदन्तादपि.

७ °सबला । A. C.; शबला B.

८ A. B. C. om. वाद्यविशेषो वा.

९ आढकी तुवरी^० C. D.

१० आढजीति D.; आढजीति A.

११ °प्रकारेण A. B. C.

१२ पुष्पप्रकरणे अलंदी B.; प्रकैरेण^० D. (अल्यते भूयते । अलिन्दः Ksh. on A. K. 2, 2, 12).

१३ तथा B. C. F.

१४ कोष्ठिका C.; कोष्ठिका F.

१५ पाटी A. C. F.; पांटी D.

१६ Thus MSS.; ? पाण्डोरपत्यं पाण्डीत्येके, or पाण्ड in the text with E.

१७ पुटि C.; पुटी D.

काव्ये^१ । एको भेदः प्रख्यातो नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः^२ प्रकरणिकासंज्ञः^३ । तथा. च ।

अनयोश्च बन्धयोगादेको^४ भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ * ॥

पिण्डी । मदनफलम् ॥ * ॥ सर्पति गच्छति चुद्रद्रव्यसंघातमिति सृपा-
टी । उपानत् कुप्यं चुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च^५ ॥ * ॥ चेटी^६ ॥ * ॥
वरटी । चुद्रधान्यम्^७ ॥ वटरीति कश्चित् ॥ * ॥ मूलैरटतीति मूला-
टी ॥ * ॥ सूपी ॥ * ॥ आरटी ॥ * ॥ शूर्पी^८ । परिवपनं मानं च ॥ * ॥
आसन्दी । वेचासनम् ॥ आनन्दोति पाणिनिः ॥ * ॥ नदी ॥ * ॥ पिता-
मही ॥ * ॥ मही । पृथ्वी नदी च^९ ॥ * ॥ मातामही ॥ * ॥ मलत्या-
मोदैर्वसुंधराम् । मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् । अन्येषां^{१०} तु
जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद् प्राप्ते पाठः^{११} ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डलो मण्डकश्च

प्रवभषकृशभङ्गा यूषतर्कारमत्स्याः ।

गवयमुकयगाहा मेधशर्कारपुचाः

श्वलगडुलगूदाः सूदकल्माषदेवाः ॥ ४५ ॥

१ नाटी । नाडीसंज्ञया^० B. F.; ना-
डी । नाडीसं^० C.; ० द्वे कव्ये D.

२ इतरस्त्वख्यातः D.; इतरस्य प्र-
ख्यातः A.

३ प्रकारिका^० D.; प्रकरणिकासं-
ज्ञा B. C.

४ Bhar. Nāṭyaṣ. 18, 54; also quoted
by Dhanika Daṣar. 3, 39. वंधुयो^० A.;
वधूयो^० (orig. वधुयो^०) D.

५ परमाणुविशेषश्च D.

६ वेटी B. F.; बेली C.; वेटी orig.
D.

७ गुडधान्यं corr. D.

८ सूर्पी A. B. C. F.

९ पृथक् वा नदी च C.

१० वेट for चेत C.; वेट F.

११ ० अप्राप्तपाठः A.; D. om. from
गौरसारङ्ग^०.

कदरी । वृचविशेषः ॥ * ॥ केन वायुना दध्यते^१ । कदली । मोचा
करिपताका^२ च ॥ * ॥ सूची ।^३ सूचिभैक्षमोभिरित्यादिदर्शनात्
सूचिशब्दोऽप्यस्ति । परमस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचीभिः
क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्चसूचिरिति स्यात्^४ ॥ * ॥ मण्डली ।
संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ * ॥ मण्डकी ॥ * ॥ स्रवत इति श्रुती ॥ * ॥
भषति पैशुन्येन वक्ति । भषी^५ ॥ * ॥ कृशी ॥ * ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकर-
णाभिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु^६ भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छिन्तिप-
र्यायौ भङ्गशब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव^७ स्यात् तिलमाषोमाणुभङ्गाभ्यो^८
वेति सौचनिर्देशादिति मन्यन्ते । उमा । भङ्गी^९ नाम काचिदोषधि-
रिति शाकटायनः ॥ * ॥ यूषति ज्वरं हिनस्तीति यूषी । मुद्गादिनि-
र्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ * ॥ तर्कति । इयति । तर्कारी । जया^{१०} ॥ * ॥
मत्सी जलचरी ॥ मत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च चत्रियस्तन्नाम-
धेयः । तच्च मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्थापत्यं स्तीति वा । पुरुद्वज्जमगधे-
त्यादिनाणि^{११} तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति श्लुचि^{१२} । मत्सी ॥ * ॥ गो-

१ Om. B.

२ करपताका A. C.

३ सूची A. D.; °सूचिभै° A.; Megh.
37; D. om. from सूचिभैक्षैः to पञ्चसूचि-
रिति स्यात् ।

४ D.F. add ननु इत्यादेव [टित्वादेव
D., orig. दीदत्वादेव] डी सिद्धः । किं
गणपाठेन [स्वरपा° F.] अनेनैतज्ज्ञाप-
यति । उणादयोऽद्युत्पन्नानि नामानि-
त्येतदस्ति [F. om. नामानि] तेन तसि-
त्यादि [D. corr. तेन तंसदच्चादि] सिद्धं ॥

५ भषकी F.

६ विवेकास्तु F.

७ भंगशब्दात्त्वोषधि° B.; °तल्वी-
षधि° C.; °शब्दात्त्वोषधिवृत्तेराडेव D.

८ माभंगाभ्यो C.; माणभ° B.;

°माषोमाभंगाणुभ्यो F.; cf. P. v. 2, 4.

९ ? उमाभङ्गी; F. alone separates
उमा । भङ्गी. MS. Kās. V., I. O. 2440
reads उमा । भङ्गी । in the *gaurāḍī*.

१० तर्कारी । केतुत्वात् । जया D.;
cf. Kshīr. A. K. 2, 4, 2, 46 (जयति जया ।
तर्कमियति तर्कारी केतुत्वात् ।).

११ पुरद्वज्जमगधे° A.; पुरद्वज्जमगधेत्य°
D.; पुरुषमग° C. [cf. Pāṇ. iv. 1, 168 v
(पूरु°); 170].

१२ °आदिनाथत् अस्यातो प्राच्या
भ° लुकि C.; °प्राच्याभर्गा° B.; प्रो-
खभर्गा° श्रुची D. [cf. P. iv. 1, 178].

रिवाचो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात्^१ सिद्धौ । गवयो । गोप्रतिनि-
धिर्मुगः^२ ॥ * ॥ मुकं वैवर्ण्यं यातीति मुकयो । मृगजातिः । गर्दभ्याम-
श्वतराज्जातेत्येके^३ ॥ * ॥ गाहत इति गाही ॥ * ॥ मेघ संगमे वेत्य-
स्याचि^४ । मेघो ॥ * ॥ शर्कारो ॥ * ॥ पुत्री । सूतोघराजमेरुभ्यो^५ दुहितुः
पुत्रादिति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम्^६ ॥ * ॥ श्वति
याति वर्णान् । श्वली । श्वलवर्णयुक्ता ॥ * ॥ गडुली ॥ * ॥ गूर्दी ॥ * ॥
सूदत इति सूदी काचित् ॥ सूर्द^७ इत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ कलयति
वर्णान् । कल्माषी । कलेर्माषमासाविति वचनाद् मूर्धन्यदन्त्यौ ॥ * ॥
देवी । कृताभिषेका^८ ॥

मत्स्यगवयमुकयानां जातिलेऽपि योपान्थत्वात् । पुत्रश्वलकल्मा-
षाणामजातित्वात् । इतरेषां तु जातिलेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते
पाठः^९ ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः^{१०}

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः^{११} ।

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो

विकलमठकरीरीकेतकास्थानचोराः^{१२} ॥ ४६ ॥

उभयो । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्वाद् डीप्-

१ पृषोदरादित्वात् A.; गवय is not given in the *gana* पृषोदरादि sl. 144-9.

२ °गौपति इतिर्मुगः । A.

३ गर्दभ्यामराज्जाते° B.

४ चेत्यं° F.; वेत्यस्येति C. In the *gana* पचादि sl. 455 the root is given as मिधि.

५ ? °राजमेतेभ्यो A. B. C.; सूतोया-
राजमेतेभ्यो F.; cf. P. vi. 3, 70, Vārtt.
10 (° राजज्ञेतेभ्यो).

६ D. om. from सूतोय°.

७ शूर्द D.; मूर्द C.

८ B. adds महिषी.

९ °अप्राप्तपाठः A.; D. om. from
मत्स्यगवय°.

१० पिशङ्गः A. E. and orig. D.

११ °यूथाः° D. E.; °यूषोः सूषमेथौ
गुडुचः । C.; °यूथा यूषमेथौ° A.; °यूथा
रूषमेथौ गुडूचः F.; सूषमेथौ गुरूचः B.

१२ °करारी° C.; चौराः F.

प्रत्ययमाहुः^१ ॥ * ॥ हयी । अथा ॥ * ॥ मनुष्यी^२ । शाकटाचनस्तु
मनोरपत्यमिति मनोर्जातो षुक् चेति यप्रत्यये^३ मत्स्यतद्धितहलो य
इत्यनेन यलोपे मनुषीत्याह ॥ * ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदि-
का । मृदादिपात्रवाची तु^४ कुम्भशब्दः कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल^५ इति दासी । चेटी ॥ दासयन्ति
प्रयच्छन्ति^६ वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति^७ दासी । स्रविका ॥
अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सका-
रस्तालव्यो दन्त्यो वा । दासः श चेत्युणादिवचनात्^८ ॥ * ॥ पिशङ्गी^९ ।
पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा ।

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम्^{१०} ॥ * ॥
कुवली । चुद्रवदरी ॥ * ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ * ॥ यूषी^{११} । मा-
गधी ॥ * ॥ शूषी^{१२} ॥ * ॥ मेयति हिनस्ति वातमिति मेथो ॥ * ॥ गुडति
रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची^{१३} । वत्सादनी ॥ * ॥ अमति गच्छत्यष्टगुण-
मैश्वर्यमिति । अमरी ॥ * ॥ पिठति हिनस्ति तण्डुलानिति पिठरी ।
भाण्डम्^{१४} ॥ * ॥ सूमी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः^{१५} । सूमी^{१६} ज्वल-

१ After उभ अयच् is substituted (P. v. 2, 44) for तयप् which takes डीप्
P. iv. 1, 15 (१ टिदादित्वात्).

२ ? मनुषी C.

३ षुक्तेति° A. B.; मनोर्जातावयती
षुक् चेति यप्रत्यये C.; युक्तेति यप्रत्य-
यमस्य तद्धित° D.; cf. Pāṇ. iv. 1, 161.

४ शिल्पकृतास्तु D.; cf. §L. 55.

५ वचनं काल B. F.

६ दासन्ति° B. C. F.; दासयति प्रय-
च्छति D.

७ Kshir. A. K. 2, 3, 4, 15 has दाश-
ति दाशोति वा मत्स्यान् दाशः ।

८ दासेः श° A.; दाशः शुचेत्यु° D.

९ पिशङ्गी A.; पिशतीति पिशङ्गी D.;
पिशत इति पिशङ्गी E.

१० Kirāt. 3, 1.

११ यूषी C.; पूषी D.

१२ Thus A. D.; शूषी B.; सूषी C.

रूषी F.

१३ गुरुवी B.; गुडुवी C.; गडुची F.

१४ मांड D.; भीद° A.

१५ सूमी° सूमी° A.; लोहिताप्रतिमा।
यथा D.; cf. M. 11, 103.

न्तीमालिङ्गेनृत्यवे गुरुतन्त्रगः ॥ चुस्त्रिश्च^१ ॥ * ॥ पिपतिं । पिप्पली । वैदे-
ही ॥ * ॥ वैजयन्ती । पताका^२ ॥ * ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दे-
भ्यो^३ वनस्यतिवृत्तिभ्य एव ङोविधिः संभाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता
कला यस्याः । विकला । निष्कला । पुष्कला धनद्विरित्येवं स्यात्^४ ॥
वामने च । कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्यात्^५ ॥ क्षिप्तपस्तु^६ ।

न पुष्कली^७ ते स्वर्लोके जनता किंतु सामरी ।

विकली शक्लमात्रेण महती निष्कलीय्यते^८ ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकला कालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीविषय-
त्वादावेव भवतीति भोजोऽपि ॥ * ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी
॥ * ॥ करीरी^९ । करिदन्तमूलम् ॥ * ॥ केतकी ॥ * ॥ आस्थानी ।
संसत्^{१०} ॥ * ॥ चोरयतीति चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः^{११} सुन्दर्यो दुरुद्धकटीतटाः^{१२} ।

नदीगाहीस्रवीचर्य इव यद्भूप्रभाभसिं^{१३} ॥

हयमनुव्ययोरजातित्वेऽपि योपान्धत्वात्^{१४} । उभयदासपिशङ्गहरिणा-
मरचोराणामजातित्वात्^{१५} । दूतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वा-
दप्राप्ते पाठः^{१६} ॥ ४६ ॥

१ दुस्त्रिश्च B.; व्युत्पत्तिश्च C.

२ उपकारिका C.

३ A. om. पुष्कल; cf. p. 87, l. 4.

४ इति स्यात् A.; पुष्कला इत्येवं
स्यात् C.; धनरिद्विरित्येवं D.; धन-
वृद्धिरित्येवं F.

५ Vām. Kāvyaḥ. 4, 1, 2; D. om.
from वामने.

६ Thus A. B. D.; क्षिप्तं यस्तु C.;
वित्तपस्तु । F. Probably *Chhinna*
(? *Chhinna*).

७ पुष्कला F.

८ शक्लमात्रेण° A.; शक्लमात्रेण° B.
C.; निष्कलायत B. C. F.

९ करारी C.

१० शंसत् A.

११ चोर्यः A. D.; नृचित्तचोर्यः B.;
क्ष्वित्तचोर्यः C.

१२ सौदर्यो° D.; °तटा । A.

१३ पद्भूप्रभाभसि D.

१४ °योपांतत्वात् A.

१५ °पिसंगः । राहरिणामंचोराणा-
मजातित्वात् A.

१६ D. om. from हयमनुव्ययोः.

दुणविटसरसायःस्थूणसौधर्ममाचाः^१

पटलवलपादा वल्लकालम्बिनाचाः^२ ।

अतंसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः^३

शमतमकुटपेटा^४ मञ्जरो निष्कलश्च^५ ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ * ॥ विटी ।
महत्सरः ॥ * ॥ सरसी । कर्णाटदेशे^६ प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ * ॥
अयोमयी स्थूणा यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आचः-
स्थूणी । अस्व प्राप्नो ॥ अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । अयःस्थूणी^७ ।
कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वार्थे त्वयःस्थूणेति^८ स्यादिति कश्चिदाह ॥
आयस्थेणीति^९ केचित् ॥ * ॥ शोभनो धर्मो यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं
स्त्री सौधर्मी । अष्ट्यणि अस्व^९ प्राप्नो ॥ * ॥ माची^{१०} । अम्बष्टा ॥ * ॥ पट-
ली । संघातः ॥ * ॥ लवली । लताविशेषः ॥ * ॥ पादी^{११} ॥ * ॥ वल्लकी ॥ * ॥
अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी^{१२} । अत इजि अस्व प्राप्नो^{१३} ॥ * ॥ ना-
ची ॥ * ॥ अतति गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्बीजानीति^{१४} । अतसी ।
उमा ॥ * ॥ पृथिवी ॥ पाणिनिप्रमत्तयस्य डीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ * ॥ भृङ्गी ।

१ द्रुणविट° A. B. C. [D. om. this
sl. with comment, cf. p. ८०, note १६];
°सरसायः स्थूणा° B. C.; सरसोऽयः-
स्थूणा° E.; °मावाः C.

२ °वल्लवलांलांपादावलकालंविना-
चाः A.; वल्लकालंबनाचाः F.

३ Thus A. B. F.; कंदलारट्टिदोटाः
C.; कंदलारट्टिदोटाः E. [आरट्ट sl. 44].

४ °कुटपेटा A.; °कुटपेटा E.

५ निष्कलश्च MSS.

६ Cf. Mbh. on P. i. I, 19: दक्षिणा-
पथे हि महान्ति सरांसि सरस्य उच्यन्ते.

७ अयःस्थूणा यस्य प्राप्नो अयोमयी
स्थूणा कुटी तस्यान्यार्थे त्वयःस्थूणेति C.

८ Cf. Prāk. थेणो or थूणो (S. स्तेन)
Hem. I, 147; आयस्थेणीति A.; आयः-
स्थूणीति C.

९ अस्व B.; अस्व A.

१० मावी B.; मावा C.

११ पाटी A. F.

१२ F. adds आलद्दी । कालद्दी (or आ-
लद्दी । कालद्दी?) इति शाकटायनः ।

१३ अत प्राप्नो A.

१४ नावा ॥ अनति तिलैः °स्नेहवद्वा
जानाति C.

भृङ्गराजः । लवङ्गो वा ॥ * ॥ कन्दली । कन्दविशेषः^१ ॥ * ॥ अरट्टस्या-
पत्यमिजि स्त्री । आरट्टी^२ । ज्यस्त्र^३ प्राप्नोति ॥ * ॥ दोटी^४ ॥ * ॥ शमयति
दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्बा वा^५ ॥ * ॥ ताम्यन्यस्यामिति तमी ।
रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृशुमा चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रौति दशास्यनोता

हा राम हा देवर तात मातः ॥

हारामहादेवरतातमातः^६ ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ * ॥ कुटी ॥ * ॥ पेटी^७ वृन्दं परिच्छदस्य ॥ * ॥
मञ्जरी^८ । पुष्पयष्टिः^९ ॥ * ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ^{१०} जन-
पदवाचिनौ । स्त्रीविषयाविति शाकटायनः । उक्तेभ्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि
स्त्रीविषयत्वाद्ग्राप्ते ॥ ४७ ॥

चतुर्थ्यो^{११} बन्धकधातकावनडुही शष्कराडकोशातका-

ऽनङ्गाहीवृसवेतसाः^{१२} पटनटक्रोष्ट्योक्ताः^{१३} काकणः ।

आलस्यालजभिष्णुकोर्दमुषवा^{१४} औद्गाहमानिर्गरो

गायत्र्यामलकौ हरीतकश्चावालब्धिमांसौ तरः^{१५} ॥ ४८ ॥

१ °विशेषश्च C.; कंदली विशेषः A.

२ अवट्टस्या° A.; आरट्टी B.; ? आ-
रट्टस्य° आरट्टी cf. sl. 83 and 231.

३ ज्यस्त्र MSS.; cf. sl. 239, 231.

४ दोढी A. [cf. दोडी, डोडी].

५ शक्तुफला° A.; शिंबा वा A. F.;
C. om. सिम्बा वा.

६ Prof. Aufrecht calls my attention
to Rāyam. on Am. K. i. 1, 3, 4, where
he quotes: टापा तमेवपि । तथा च
विदग्धमुखमण्डनम् । हारामहादेवर-
तातमात इति°. ? Not in the Vidagdhdh.

७ पेटी C.

८ मञ्जति सीदति तस्यां भूतपरभूत-
चित्तानीति मञ्जरी F.

९ पुष्पं यष्टिः A.; पुष्पवृष्टिः F.

१० निष्कली । विकलनिष्कल° C.

११ चतुर्थ्यो A.; वाप्यो E.

१२ वृश° A. B. F.; वृश° C.

१३ क्रोष्ट्योक्ताः A.; °क्रोष्ट्योक्ता C.;

°क्रोष्ट्योक्ताः B.; °क्रोष्ट्योक्ताः F.;

पटनटक्रोष्ट्योक्ताः E.

१४ °सुषुवा B. C. F.; °उद्गाह° C.

१५ हरीतकश्चा° A. B. E. F.; °सवा-
वालब्धिमांसौ° C.; D. om. this sl. and
the comment on the first half-verse.

च्छ्री^१ ॥ * ॥ वध्नाति मनो यूनामिति बन्धकी ॥ * ॥ धातकी । ता-
मपुष्पी ॥ * ॥ अनडुही । डीप्रत्ययान्तपाठो गणे ऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः^२ ।
तेन । अनडुही । वृन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्थ इत्युदाहर-
न्ति^३ । तन्न युक्तम् । जातिप्राणङ्गव्यो ऽमान्यादाविति^४ निधमितत्वात्
पुंवङ्गावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥ अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः ।
पञ्चानडुहिरित्यादौ व्यः सुचीत्यनेन^५ सुकप्राप्ता निषिध्यते । एवं
सर्वत्र ॥ * ॥ शृक्ण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृत्तः^६ ॥ * ॥ कोशातकी । पटोली
॥ * ॥ अनड्वाही ॥ * ॥ वृसी । व्रतिनामासनम्^७ ॥ * ॥ वेतसी । वञ्जुलः ।
अस्त्रवेतसस्य ॥ * ॥ पटो । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ * ॥ नटो ॥ * ॥ क्रोश्री ।
क्रोश्रीशब्दस्य^८ पाठः सुखार्थः । क्रोष्टोः स्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति^९ । अदन्त-
न्वन्नुगिदञ्च इत्यनेन^{१०} डीप्रत्ययः सिद्धः ॥ * ॥ ओकणी^{११} । पर्यन्तवनस्य
संज्ञा । उकणीत्यन्यः^{१२} ॥ * ॥ काकणी । पणचतुर्थभागः ॥ * ॥ अलचस्या-
पत्यमिजि स्त्री । आलची । व्ये प्राप्ते^{१३} ॥ * ॥ आलजी ॥ * ॥ भिचुकी ॥ * ॥

१ च्छ्री A.

२ गणे स्त्रीत्वाप्रतिषेधार्थं F.

३ भार्या इत्युदा० C.

४ ? प्राख्यंगव्योमान्यादाविति F.;
प्राख्यंगव्योर्मा० A.; ०प्राख्यंगव्योर्मा० B.;

०प्राख्यंगादिति C.; cf. P. vi. 3, 40-1.

५ ? व्यङ्गः A. B.; यङ्गः सुचीत्यनेन
सुकप्राप्तिर्निषिध्यते C.; डीङ्गः सुची-
त्यनेन सुकप्राप्त्या नि० F.; on the *luk*
cf. P. i. 2, 49. 50; iv. 1, 88.

६ कश्चिद्वृत्तः B. C.

७ वृशी A. F.; वृशी वतीनासना । C.

८ क्रोष्टाशब्दस्य C.; क्रोष्टीशब्दस्य
F.

९ ? क्रोष्टीस्त्र्यनौ क्रोष्टृजिति B.;

क्रोष्टीस्त्र्यनौ० A.; क्रोष्टीस्त्र्यतौ क्रोष्ट-
जिति C.; क्रोष्टीस्यानौ क्रोष्टृजिति F.;
cf. P. vii. 1, 95-7 [? स्त्र्यनौ, where अन्
(? अनु) = sarvanāmasthāna].

१० अदन्तत्वेनुगिदञ्च इत्य० A.; अदन्त-
त्वेनुगिदञ्च अदन्तत्वेनुगिदञ्च इत्यनेन
डीप्रमा० C.; अदन्तत्वेन अन्नेभ्य इत्यनेन०
F. [अदन्त-न्-वन्-उगित-अञ्? cf.
P. iv. 1, 5-7].

११ उकणी A. B. C.

१२ Thus A. B. C. F.; पर्यन्तवनस्य०
C.; [Pāṇ. iv. 1, 41 ed. उणक; Kāś. V.
ed. उकण, MS. I. O. 2440 उणक].

१३ डे प्राप्ते A.; व्याजि प्राप्ते D.;
व्यापाप्ती C.; cf. P. iv. 1, 78.

ऊर्दी । विमानम् ॥ * ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुषवी^१ । कृष्ण-
जीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह^२ ॥ * ॥ उद्गाहमान-
स्थापत्यमिजि^३ स्त्री । औद्गाहमानी । ज्ये प्राप्ते^४ ॥ * ॥ गरी । देशवि-
भागस्य संज्ञा ॥ * ॥ गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । कन्दोविशेषः
खदिरो वा ॥ * ॥ आमलति गुणान्^५ । आमलकी । वयःस्था ॥ * ॥
हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ * ॥ श्रचति । शची^६ । इन्द्राणी ॥ * ॥
अलब्धस्थापत्यमिजि^३ स्त्री । आलब्धी^७ । ज्ये प्राप्ते ॥ कालब्धीत्यपि शा-
कटायनः^८ ॥ * ॥ मांसी । जटा ॥ * ॥ तरी । नौः ॥

ऋष्यस्य^९ जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अनडुहो हलन्तत्वात् । अन्येषां च स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते^{१०} ॥ ४८ ॥

कुसुम्भमुन्दरौ पूयः शष्कुलो देहलस्तटः^{११} ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः^{१२} ॥ ४९ ॥

कुसुम्भी । ओषधिविशेषः ॥ * ॥

अस्मिन् रतिश्रमजितस्य^{१३} सरोजवाताः

सर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणे ङीर्न भवति । गुणवचनात्तु^{१४}
सुन्दरशब्दाच्च शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां

१ ? Thus D.; सुषुवी A. B. C. F.

२ सुष्ठु सवतीति नन्दी^० A. [सुष्ठु सू-
यते सुषवी Kshir. A. K. 2, 4, 5, 20].

३ °पत्यमिति B. C. F.

४ ज्यप्राप्तौ B.; षजि प्राप्ते D.

५ गुणाऽगुणान् F.

६ सचति । सची MSS.; D. corr. श^०.

७ आलब्धी A.; अलब्धस्था^० आलब्धी
C.; °पत्यमालब्धिः स्त्री^० D.

८ ? Thus F.; B. C. om. ज्ये प्राप्ते

कालब्धी; A. D. om. from ज्ये प्राप्ते^०.

९ ऋष्यस्य A. F.

१० तु for च A.; D. om. from ऋष्यस्य.

११ पूयशष्कुलौ^० C.; देहलस्तथा ।
A. D. E.

१२ सिनीवालः^० A. B. C. D. E.; °गो-
तमाः D. E.

१३ Kirāt. 5, 28, रतिश्रमनुदस्य eds.

१४ गुणवचनान्न A.; गुणशब्दात् D.

सुन्दरा गिर इति भवति^१ ॥ भोजस्तु सामान्येनैव डीप्रत्ययं दर्शय-
ति ॥ * ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥ * ॥ शक्यन्ते मृष्यन्ति तस्यां परस्परसंबन्धं
निस्तुषतिला^२ इति शकुली । भक्ष्यविशेषः ॥ अथवा । शक्नोति पर्या-
प्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति शकुली । कर्णशकुली ॥ * ॥
दिह्यते । देहली । दारायस्थला ॥ * ॥ तटी^३ ॥ * ॥ तपः शीलमस्याः ।^४
कृत्तादर्ण इति ऐ सति । तापसी ॥ * ॥ सिनी सिता^५ वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली^६ । दृष्टेन्दुरमावास्या ॥ * ॥ पूली । दणसंघातः
॥ * ॥ असकृत्कथ्यत^७ आस्वाद्यते गजैरिति सक्की । गजप्रिया^८ ॥ * ॥
गौतमी^९ । अश्व पाठः सुखार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोजनम्^{१०} ॥ * ॥
तटतापसयोरजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४८ ॥

कटेढभौलिङ्गधिकारदेहा

गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपच्चिको भौलिकिभौरिकी च

काकादनः प्रत्यवरोहिणी च^{११} ॥ ५० ॥

कटस्थ ईटः । कटेटः । कटेटी^{१२} ॥ * ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरख्येति
भूलिङ्ग चषिः । तस्यापत्यमिति शास्त्रांसेत्यादिना^{१३} । इञि भौलि-

१ सुंदरगिरि° C.; सुंदरीणां सुंदरा-
णामिति° D.; cf. sl. 53 comm.

२ तस्या परस्परसंबन्धस्तुष° C.; त-
स्याः परस्परसंबन्धं स्तुषतिला B.; तस्यां
परस्परसंबन्धिनस्तुषतिला F.

३ Or देहली । दारायस्थला तटी ॥
acc. to the other version.

४ तपतेऽस्यां C.; cf. sl. 386.

५ शिनी° A. B. C. D.; °शिता A. D.

६ शिनीवाली A. B. C. D.; cf. Aufr.
Hal. s.v.

७ °लक्ष्यते A. C.; शक्नत शब्दते° D.

८ गजप्रिया लता F.

९ गौतमी D.

१० स्वरप्रयोजनं A.; D. om. from
तटतापस° to end.

११ आपच्चिको °प्रत्यवरोहिणी च F.

१२ °ईटः कटेटी । C.

१३ शास्त्रांशे° A.; सास्त्रांसे° B.; सा-
स्त्रांशे° F.; संघासे° C.; cf. Pāṇ. iv.
1, 173.

ङ्गिः । स्त्री भौलिङ्गी । व्यञ्जि प्राप्ते^१ ॥ * ॥ अधिकः कारो^२ऽस्या इति ।
अधिकारी । अधिक्रियत इति वङ्गलाधिकाराद् व्यञ्जि स्त्रियां यथा
शोभेत्येके^३ ॥ * ॥ देही ॥ * ॥ गवादनी । इन्द्रवारुणी^४ ॥ * ॥ उद्वा-
हनी ॥ * ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ * ॥ आपञ्चिको नाम
जनपदः^५ । समाननामा चञ्चिः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ठाख्याद्राज्ञो
ऽजेवेत्यनेनाञ्जि तस्य च झुचि^६ । आपञ्चिकी^७ ॥ * ॥ भूलिकस्यापत्य-
मिञ्जि^८ स्त्री । भौलिकी ॥ * ॥ भूरिकस्यापत्यमिञ्जि^९ स्त्री । भौरिकी ।
गोचादिपठितादित्यनेन^{१०} व्यञ्ज प्राप्नो ॥ * ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ * ॥
प्रत्यवरोहिणी ॥ टनप्रत्ययान्तस्यास्यान्येषां च टिद्वारेणैव डीप्रत्यये^{११}
सिद्धे गणे पाठः पुंवङ्गावप्रतिषेधार्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोज-
नम् ॥ ५० ॥

वर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनायहायणीबन्दाः ।

पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसलौ^{१२} विभीतको नन्दः ॥ ५१ ॥

वर्बरी ॥ * ॥ दाडिमी । वृचजातिः^{१३} ॥ * ॥ चमसी । सोमपा-

१ व्यञ्जि प्राप्ते D. (P. iv. 1, 78); डी
प्राप्ते A.

२ करो B. C.

३ वङ्गलाधिकाराद् व्यञ्जि अधिका-
री । स्त्रियां यथा शोभा इत्येके F.;
शोभतेत्येके A.; * कारात् व्यञ्जि corr. D.;
? cf. Vāmana Kāvya. 5, 2, 43.

४ इन्द्रवारुणी F.; इन्द्रवारिणी A.
B. C. and orig. D.

५ अपञ्चिको^१ A.; आपञ्चिको जन-
पदसमाननामा^२ F.

६ ऽजचेत्यं झुकि C.; मुकि D.

७ आपिञ्चिकी F.

८ °इति B. F.; om. C.

९ °इञ्जि A.; om. C.

१० गोचादपठिताद् ° A.; cf. P. iv.
1, 79.

११ टनप्रत्ययांतस्य । तस्यां च टि ° A.;
टनप्रत्ययास्यान्येषां च ° C. F.; डी-
प्रत्यये C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 15.

१२ पंडुरपुष्कल ° B. F.; पंडुरपुङ्गव °
C.; * पुष्करलवणाः ° D.; * पिङ्गलमु-
सलौ A. C. F.; विभीतको B. C. F.

१३ वृचभेदः F.

चम् ॥ * ॥ तरुणी । सुरा ॥ * ॥ तलुनी । सुरा^१ ॥ * ॥ अग्रं हायनम-
 स्थाः^२ । अग्रहायणी पौर्णमासी । अत एव निपातनादीर्घत्वं एत्वं
 च ॥ * ॥ वन्दी । हठहृता^३ स्त्री ॥ * ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् ।
 पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी^४ । पटी ॥ * ॥ पुष्कली । वनस्पतिः^५ ॥ * ॥
 लवणी । ओषधिः^६ । समुद्रपार्श्वोत्तो यत्र वहनानि स्थाप्यन्त इ-
 त्येके^७ ॥ लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः^८ ॥ * ॥ पिङ्ग-
 ली । पिशङ्गी^९ ॥ * ॥ मुसली । ओषधिः^{१०} ॥ * ॥ विभीतकी^{११} ॥ * ॥
 नन्दति । च्छद्भिं यातीति नन्दी । प्रज्ञायणि । नान्दी ॥ * ॥

पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात्^{१२} । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्-
 प्राप्ते ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो^{१३} द्रष्ट-
 व्याः ॥ ५१ ॥ इति गौरादिः ॥

शोणोऽथ भरुजस्तूणकमली विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां त्र्यर्थशून्यादिकारतः ॥ ५२ ॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन^{१४} डीप्रत्ययभाजो वा भव-

१ तलुनी च ॥ F.; तलुनी ॥ C.

२ अग्रहायनमस्थाः A.; अग्रे हा० F.

३ हठगृहीता F.

४ ? पण्डुरः० पण्डुरी B. C. F.; C. F.
 om. पटी.

५ पुष्कली० B. C.; पुष्कली धनञ्ज-
 द्विः । D.; see p. 80, l. 2.

६ लवली० B. C. (not in text); औ-
 षधिः C.; उषरिः D.

७ समुद्रपार्श्वोत्तो० A. B. C.; समु-
 द्रपार्श्वे स्तः । यत्र वाहनानि० F.; D.
 om. from समुद्र०; A. inserts these
 words before लवणी.

८ शब्दो जादिर्द्रष्टव्यः D.; इति
 लवणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः F.

९ पिप्पली । पिंसगी A.; पिशङ्ग-
 वर्णयुक्ता D.

१० मुशली० A. B. D. F.; मुषली C.

११ विभीतकी B. C. F.

१२ पण्डुरः० B. C. F.; D. om. from

पण्डर० to अप्राप्ते.

१३ देवदाली पटोली वेदी [वेदी F.;
 वेटी C.] बाकुची धातकी पाटसीत्या-
 दयो B. C. F.

१४ शोणादयः शब्दा विशंकटपर्यन्तः
 [विसंकट० F.] शोणादिरित्य० D. F.

न्ति ॥ शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा
 वडवेति^१ ॥ * ॥ भरुजी । भरुजा । स्नेहभ्रष्टाः किल तण्डुलाः^२ ॥ * ॥
 तूणी । तूणा । तूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्णपङ्क्ति^३ । वीणा धिषणा
 तूणा^४ स्थूणेत्यादि ॥ * ॥ कमली । कमला नाम काचित् ॥ * ॥ वि-
 कटी । विकटा । रचना ॥ * ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा शरत्^५ ॥ अह-
 न्शब्दः केवलः स्त्रियां न संभवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात्^६ । अतस्तदन्त
 उदाहृतः ॥ अङ्गी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥ * ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा^७ नदी । टिड्ढाणित्यादिना^८
 ङी प्राप्तः स शोणादिपाठान्नद्यां निषिध्यान्यत्र विधीयत इति विक-
 ल्यार्थः ॥ चन्द्रभागा नद्यामिति केचिदाहुः^९ । यदृच्छ्या चन्द्रभागी^{१०}
 चन्द्रभागा काचित् । नदी तु चन्द्रभागेति^{११} मतद्वयं वामनाचा-
 र्यस्य^{१२} ॥ पाणिनिशकटाङ्गजौ तु चन्द्रभाग इव भागो यस्याश्चन्द्रभा-
 गो^{१३} चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा^{१४} नाम देवता स्त्री
 वा काचिदित्याहृतः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः प्रभव-
 तीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा^{१५} नदी । चान्द्रभाग्यन्तेत्युदाह-

१ ओघी । ओघा ॥ C.; cf. Pāṇ. iv. 1, 43.

२ स्नेहभ्रष्टा किल तण्डुला । A.; स्नेह-
 पृष्टाः किल तण्डुला C.; स्नेहभ्रष्टाः F.

३ Raghuv. 9, 56.

४ धिषणाङ्गणा D.

५ ? दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा । दीर्घाहा
 शरत् B. C.; दीर्घाही । दीर्घाहा ।
 दीर्घाहा वर्षा । D.; सरत् A.; शरत् ।
 प्रावृट् F.

६ नपुंसकत्वात् B. C. F.

७ चन्द्रभागा F.

८ P. iv. 1, 15; B. C. F. om. ङी.

९ Thus Kāś. V. iv. 1, 45.

१० Om. C.

११ नदी चन्द्रभागेति D.

१२ °द्वयं ॥ वामनाचार्यस्य पा० C.

१३ Om. B.; F. om. from चन्द्रभागा
 काचित्.

१४ चन्द्रभागे C.

१५ ततः भवतीत्यणि चन्द्रभागी चां-
 द्रभागा A.

रन्ति^१ ॥ भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति^२ सूत्रं पपाठ ॥ * ॥ त्वर्थशून्यादिकारतः । त्वकणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्तृर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न भवति^३ । ततोऽनेन डी विकल्पितः । अशनिः । अशनो ॥ शक्तिः । शक्ती । शस्त्रम्^४ ॥ आत्मभरिः । आत्मभरी ॥ त्वर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि डीं मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिमकार्षीः^५ ॥ ५२ ॥

चराडः पङ्क्तिक्त्याणपुराणकृपणध्वजाः^६ ।

विशालारालमूषा हन्बहूदारविशङ्कटाः^७ ॥ ५३ ॥

चण्डी । चण्डा । पक्षा ।

सा किलाश्यासिता चण्डो भर्त्ता तत्संश्रुतौ वरौ^८ ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणे डीप्रत्यये सिद्धे वङ्गादौ^९ पाठः संज्ञायां विकल्पार्थ इति शाकटायनः ॥ * ॥ पादयोर्हतिः^{१०} । पङ्क्तिः । पङ्कती । त्वर्थः पाठः ॥ * ॥ कल्याणी । कल्याणा कथा ॥ * ॥ पुराणी । पुराणा कथा ॥ * ॥ कृपणी । कृपणा नाम काचित् ॥ * ॥

१ चान्द्रभागा इत्युदा० C.

२ ? चान्द्रभागादनद्यामिति A.; चा-
न्द्रभागी द्युनद्यामिति C.; चन्द्रभागादो
F. The *Kātantrapariṣiṣṭa* remarks:
चान्द्रभागादनद्याम् । अनद्यामर्थे चा-
न्द्रभागादीर्भवति । चन्द्रभागभवा चा-
न्द्रभागी द्युतिः ॥ अनद्यामिति किम् ।
चन्द्रभागनामगिरिः । तत्र भवतीत्यणि
चान्द्रभागा नदी ॥

३ भावाकर्त्तृर्वि० B.; भावाकर्त्तृर्वि०
A.; त्वकणाविति० भावात्कर्त्तृर्विहितस्तद-
र्थप्रत्ययान्तो C.; भावाकर्त्तृर्विहितो F.;
०प्रत्ययान्तो B. C.; D. corr. ०तदास्त-
दर्थप्रत्ययान्तो आटो न भवति.

४ शक्ता । शस्त्र आ० C.; शिक्तत्करिः ।
शक्तत्करी । वत्सा । D.; शस्त्रं । शक्त-
त्करिः । शक्तत्करी F.

५ डीप मन्यते० C.; मन्यते । साम-
र्थ्यात् । अहरणिः । का त्वं A.; त्वर्थं
किं । कृतिः । हतिः । अहरणिः । कां
त्वं D. F.; अहरतिः । B. C.

६ चण्डपङ्क्तिः B. C.

७ ०विसंकटाः F.

८ Raghuv. 12, 5.

९ शोणादौ F.; *Śākaṣṭyana* appa-
rently begins this *gāna* with वङ्ग.

१० पादयोर्हतः A.

ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ * ॥ विशाली । विशाला कीर्तिः ॥ * ॥ अराली । अराला । भूमिः^१ ॥ * ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्तनस्थानं^२ प्राणिविशेषो वा ॥ * ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ * ॥ बह्वी । बह्वर्णाम काचित् । गुणवचनादुतो वाऽखरोरित्यनेन^३ गुणवचनादिकल्पः सिद्ध एव ॥ * ॥ उदारी । उदारा सूक्तिः^४ ॥ * ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा^५ बुद्धिः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरकन्दरादयो^६ द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुराडः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च

भाजः पक्के कामुकः स्याद्रिंसौ^७ ।

नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो

धान्याधारे^८ संमतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन^९ डी-प्रत्ययान्ता भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्संबन्धा-दन्यदा तथोच्यते । यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः^{१०} स नित्यं नपुंसक एव वर्तते इति न प्रत्युदाहर्तुं युक्तः^{११} ॥ * ॥ अकृत्रिमेऽर्थे स्थली । स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्यन्ये ॥ * ॥ पक्केऽर्थे भाजी । भिन्नायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः^{१२} ॥ * ॥ मैथुनेच्छौ नाधि-

१ अराला रात्रिः भूमिः B.; भूतिः F.

२ सुवर्णप्रवर्तनस्थानं D.

३ वो खरोरित्य^० A.; वो खरेरित्य-नेन^० B.; इत्यनेन विकल्पः^० F.; का-चित् । गुणवचनात्तु पूर्वेण विकल्पः^० D.;

cf. P. iv. 1, 44.

४ शक्तिः F.

५ विसंकटी । विसंकटा D. F.

६ सुंदरादयो F.

७ ऽकृत्रिमेर्थे स्थलश्च^० E.; ० पक्का-मुक्तः^० A.

८ धान्यागारे F.

९ कुंडादिरित्यनेन B. C. F.; F. om. पात्राद्ये.

१० यस्तु व्यवचनः^० A.; ० कुण्डशब्दे D.

११ न प्रत्युदाहरणं । तस्य युक्तं । F.

१२ चक्रयष्टिः B. D.

कायां^१ कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ * ॥ खूलेऽर्थे
नागी । नागाऽन्या । दोर्घादिगुणयुक्ता संज्ञा वा काचित्^२ । चयवि-
शेष इत्यन्ये ॥ हस्तिर्षर्पातिवाचिनस्तु डी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुण-
वचनस्य^३ ॥ * ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे काली । क्राया बलान्याशु ततान काली ॥
कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु कालशब्दस्य संज्ञावाचिनो डी ।
न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचारादित्याह ॥ * ॥ धान्याधारे^४
गोणी । यस्याऽऽटीति^५ प्रसिद्धिः । यथा ।

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोत्तरः प्रतीच्छति^६ ।
गोणाऽन्या । दणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशो लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कवरः केशविन्यासे^७ नीलश्चौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अथोविकारे कुशी । कृष्युपकरणम् । न सामान्येनाथोविकारः ॥
कुशाऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याक्षस्य प्र-
तिष्ठम्भ इत्यन्ये । अपरे तु वल्लेति ब्रुवते^८ ॥ * ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥
घटाऽन्या । गजघटा । करिघटा ॥ * ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं स्तम्भा-
धारो वा^९ । कुम्भाऽन्या ॥ * ॥ केशरचनायां कवरी । वेणी । कवरा^{१०}

१ नायकायां F.; मयुनेकायां C.

२ संख्या काचित्^० A.; संज्ञेति के-
चित् । कपिविशेष^० D.

३ हस्तिभार्षजातिं प्रत्युदाहरणं तु
गुण^० A.; हस्तिर्षर्पाचिनस्तु^० F.; D.
om. from हस्ति^०.

४ धान्यागारे^० F.

५ यस्याऽऽटीति^० गौणी यस्याऽऽट्टे-
ति A.; यस्याः कट्टीति C.; यस्यास्त्व-
ट्टेति D.; यस्याः काटीति F.; cf. Mahr.
काटी (S. शाटी) a piece of cloth.

६ Śiṣup. 12, 10.

७ केशविन्यासे A.

८ वल्लेविक्रवती D. (? cf. Mahrāṭhi
बल्ली "a pole for impelling a boat in
shallow water"); वल्लेति^० C.; वल्लोवि^०
B.; वरेलेति^० F. (cf. वरल, वरोल).

९ तिलादिस्थानं^० B.; for the second
meaning cf. कुम्भक.

१० कावरा D.; F. om. वेणी.

ऽन्या । वर्षविशेषोपेता । व्याकीर्णमात्यकवरां कवरीं तरुण्याः १ ॥ * ॥
 ओषधी प्राणिनि च । नीली । ओषधिः । नीली वडवा ॥ अन्यत्र ।
 नीला शाटी ॥ ५५ ॥

सूचस्तीक्ष्णे^२ भाजने पात्रपारौ

स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।

ज्ञेयस्तालो^३ लोहमय्यां विपञ्चः

स्याङ्गीणायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णाया सूची । सूचाऽन्या ॥ * ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥
 अन्यत्र^४ । पात्रमियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ * ॥ पारी । गो-
 दोहनी । यथा । प्रीत्या विमुक्ताँस्त्रिहतीः स्तनंधयान्
 निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
 वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयश्
 चिरं निदधौ दुहतः स गोदुहः^५ ॥

पाराऽन्या ॥ * ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ * ॥ नचत्रे रेव-
 ती रोहिणी । रेवता रोहिणाऽन्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी
 कन्येति न ह्याभ्यां नचत्रं वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते^६ यस्याः । निपा-
 तनादेवे कृते^७ । रेवती ॥ रोहितस्य रोहिणी ॥ रेवतरोहिणश्च^८ रै
 नचत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्च रोहिण्यो रेवत्यो वा देवता यस्य ।
 पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो^९ द्रष्टव्यः ॥ * ॥
 लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ * ॥ वीणायां वि-

१ Śiṣ. 5, 19; om. D.

२ सूचस्तीक्ष्णो E.

३ ज्ञेयास्तालो C.

४ Om. B. C.

५ Śiṣ. 12, 40 (प्रीत्या निगृह्यते eds.).

६ रैर्विद्यते B. D. F.; A. om. from
 यस्याः to फालः खण्डेऽथो in śloka 58.

७ C. om. from रेवती रोहिणी ।
 रेवता°.

८ B. C. om. इत्यादि.

पञ्ची । विपञ्चाऽन्या ॥ * ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनस-
मुदायः^१ । यथा । गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्^२ ॥ गोष्ठाऽन्या ।
भूर्यत्र^३ गावस्तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ ४ ।

दूतः संदेशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खलो । खलाऽन्या ॥ * ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥
विदारारा । शठाऽन्या ॥ * ॥ दूतो संदेशहारिका । दूताऽन्या । यथा ।

कूतपुष्पशयनक्षतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः^४ ।

इत्यादिलक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ * ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं
लाति गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी । वामनस्तु दूत्यां शम्भली-
त्याह^६ । न तदस्मान्ननोरञ्जकं लक्ष्यैवदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या ।
देशविभक्तिः ॥

कश्चिच्^७ शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां^८
सुन्दरी । अन्यत्र सुन्दराऽस्य बुद्धिरित्युवाच । तन्न समीचीनं गौ-
रादावस्य दर्शनात्^९ । अयं चास्माभिर्लक्ष्यानुसारेण तत्रैव व्याख्या-
तः ॥ ५७ ॥

१ समानजातीयजन° D.; समान-
जातीये जनसमुदाये F.

२ Śiṣup. 12, 38; °आसनात् MSS.;
D. has the whole stanza with several
miscorrections.

३ C. om. भूः; F. om. from भूः to
खलाऽन्या in the next śloka; for A.
see p. ९२, note ६.

४ विदारसठ° D. E.; A. om. this
śloka and comment.

५ Raghuv. 19, 23.

६ दूत्या° C.; °शम्भलीत्याह B.

७ रत्नमतिस्तु corr. D.

८ कश्चित् प्रायिकायां C.; °नाय-
कायां F.; om. सुन्दरी.

९ °अस्यादर्शनात् D.; see śl. 49.

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे^१

पीनः शालो वल्लभाया भगिन्याम् ।

फालः खरडे ऽथो खनिचे कशश्च^२

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च^३ ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः^४ । पीना ऽन्या^५ ॥ * ॥ शाली कल-
चखसा । शाला ऽन्या ॥ * ॥ फाली खण्डम् । यथा ।

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्वस्तरोद्दामलीला^६ ।

फाला ऽन्या ॥ * ॥ खनिचे कशी । कशा^७ ऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्म-
मयी यष्टिः ॥ * ॥ श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या । व्यवस्था स्थित्युपाश्रिति-
र्वा^८ ॥ * ॥

आकृतिगणो ऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा^९ ।
एषणा ऽन्या । इत्यादयो ऽर्थविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इति कुण्डादि-
पात्रादी ॥

१ मातङ्गात् स्नेह^० C.

२ थो रचवतिचकुशश्च B.; खंडेथो^०
F.; कसिश्च [corr. कसश्च] C.; for A.
see note ६, page ९२.

३ E. om. this śloka; D. om. text
and comment and reads instead:

आकृतिगणावेतौ तेन खनिचे कशी ।
कशा ऽन्या । अश्वताडनं यष्टिः । खंडे
काली । यथा कर्पूरस्फाकालीवलित-
किशलय अस्तरोद्दामलाधत्वाः क्री-
यन्ति वरयुवतिजनैर्यत्र धारागृहेषु । का-
ला ऽन्या । श्रोण्यां कटी । कटा ऽन्या ।
व्यवस्था स्थित्याधारो वा । करणे एष-
णी । एषणा ऽन्या । कलचभगिन्यां शा-

ली । शाला ऽन्या । इत्येते शब्दा अन्ये
पि अर्थविभागाश्रया द्रष्टव्याः ॥

४ पाना हस्तिनां^० B.; *प्रकारे F.

५ B. C. om. पीना ऽन्या.

६ किशलय A. F.; अस्तरो^० MSS.

७ कसी । कसा B. C.; see note २.

८ व्यवस्था स्थित्युपाश्रिति^० A.; यव-
स्थस्थित्युपाश्रिति वा B.; *उपश्रिति
वा C.; *स्थितिरुपाश्रितिर्वा F.; D.
see note ३. [i.e. 'seat for resting,' as
Prof. Roth suggests, cf. Mahr. कटा or
कट्टा 'a raised place for resting burdens,
a seat.']

९ वैद्यः शलाका वा B.; विद्यः ।
शलाक वा C.

लोहितश्रुवकताल्लिगुक्क्षा^१

बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः^२ ।

तराडमराडुकपिकन्थकवृक्षा^३

मन्तुतन्तुतनुमङ्कुतरुक्षाः^४ ॥ ५९ ॥

यञ्छोहितादिशकलान्तयञ्कौरव्यासुरिमाण्डूकाड्यायन्^५ इत्य-
नेन स्त्रियां नित्यं डी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ * ॥ औ-
व्यायणी ॥ * ॥ कात्यायनी^६ ॥ * ॥ आलिंगव्यायनी^७ ॥ * ॥ काट्याय-
णी ॥ * ॥ बाभ्रव्यायणी । कौशिकी^८ तु बाभ्रवी बाभ्रव्यायणी ॥ गर्गादौ^९
तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः संमतम्^{१०} । वामनस्तु बभ्रुपाठं
मन्यते^{११} । कपिशब्दस्य च ॥ * ॥ वालाव्यायनी^{१२} ॥ * ॥ मानव्यायनी ॥ * ॥
मौनव्यायनी ॥ * ॥ तालुव्यायणी^{१३} ॥ * ॥ ताण्ड्यायनी ॥ * ॥ माण्ड-
व्यायनी ॥ * ॥ काप्यायनी । आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी^{१४} ॥ * ॥

१ कटालिगु° A. ; °काट्या B. C. ;
°गुक्क्षा F.

२ बभ्रुववाग्लामनु° B. ; बभ्रुवल्गु°
D. E. ; °सूनुतनुचा A.

३ तंडुमंडु° A. C. ; तंडमंड° D. ;
मंडुमंडु B. ; °कर्थकवृक्षा C. ; °तरचाः
F.

४ मरु for तनु D. E. ; मंङ्कुर्चाः A. ;
मंङ्कुतरचाः B. C.

५ ? यञ्छोहि° यञ्कौरव्यासुरिमंडू-
कानुदेयम् A. ; (य oblit.) लोहितादि-
शकान्नपक्षीरव्यासुरिमाण्डूकाड्यायन् D. ;
°ड्यायम् B. ; °यञ्कौरव्यासुरिमाण्डूका-
ड्यायम् C. ; °यत्कौरव्या° F. ; ? the
double यञ् ; cf. P. iv. I, 16-19.

६ लोहित्यायनी औव्यायनी काला-

यनी A. ; लौहित्यायनी औव्यायणी का-
त्ययनी B.

७ आलिंगव्यायनी D. ; लिंगयायना
B. ; लौगव्यायनी C. ; F. adds लैगव्या-
यनी.

८ कौशका B. ; कौसिकी D.

९ °बाभ्रव्यायणी कौ गर्गादौ° B.

१० °इति न संमतं । B. C. F. ; cf. §1.
249.

११ वामनस्तु पाठं मन्यते B. C.

१२ वा for च B. C. ; वालायायनी B. ;
वालाव्यायनी C. ; वालव्यायनी D.

१३ तालुचायणी B. C. ; तालुव्याय-
णी A.

१४ कापायनी B. C. F.

कान्थव्यायनी^१ ॥ * ॥ वार्ध्यायणी^२ ॥ * ॥ मान्थव्यायनी ॥ * ॥ तान्-
व्यायनी^३ ॥ * ॥ तानव्यायनी^४ ॥ * ॥ माङ्गव्यायणी ॥ * ॥ तारुच्या-
यणी^५ ॥ ५८ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनायीलिगुसम्बवः^६ ।

वतण्डः शकली मङ्गलतुच्छजिगीषवः^७ ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी^८ ॥ * ॥ सांशित्यायनी^९ ॥ * ॥ शाङ्गव्यायनी ॥ * ॥
मानाव्यायनी ॥ * ॥ लैगव्यायनी^{१०} ॥ * ॥ साम्बव्यायनी^{११} ॥ * ॥ अनाङ्गि-
रसी तु वातएड्यायनी^{१२} । शिवादिपाठाद् वातण्डी । आङ्गिरसी तु
वतण्डी^{१३} । अस्त्रीपाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालान्ताज्जातेरित्यनेन^{१४}
छीप्रत्ययः ॥ * ॥ शकव्यायनी ॥ * ॥ माङ्गव्यायनी^{१५} ॥ * ॥ लातव्या-
यनी^{१६} ॥ * ॥ आर्च्यायणी । रौच्यायणीत्यन्यः^{१७} ॥ * ॥ जैगीषव्याय-
णी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

१ कान्थव्यायनी A. D.; काथव्याय-
नी C.

२ वार्ध्यायणी D.; चाक्षयिणी B.

३ Om. A.; तांतव्यायनी B.

४ तानव्यायनी B.; om. F.; °मा-
व्यायणी D.

५ तारुच्यायणी B. C. F.

६ शङ्कुमनावी E. and corr. D.; संकु-
मनायी लिगुसंबंधः । A.; °संववाः B.
C.; संवचः D.; संचचः E.; लिगुसंववः F.

७ वतण्डः सकली° B.; मन्थलतु E.;
मंथुलंतु° F.; °लनु° D.; च्छक्काजिगी-
षवः A.

८ गौहलव्यायनी A. D.

९ सांशित्यायनी A.; सांसित्यायनी
B. C.

१० शांकव्यायनी लैमव्यायनी B.; लै-

गव्यायनी F.; मानाव्यायनी° C.;
मानाव्यायनी° D.

११ सांवव्यायनी A. B. C. D.; Kāṣ. V.
MS. I. O. 2440 has शंवु (not शङ्कु).

१२ अनांगिरसा° B.; वाडंड्यायनी
C.; for शिवादि° see §1. 212.

१३ आंगिरसान्तु° C.; वतुंडी B.

१४ (अ obliterated) स्त्रीपाक° D.; cf.
P. iv. 1, 63-4.

१५ मांथव्यायनी B.; मांथव्यायनी
A.; D. corr. मान्थव्यायनी.

१६ लातव्यायनी B.; D. corr. ला-
नव्यायनी; लांतव्यायनी F.

१७ Thus D. F.; आर्च्यायनी । त्यन्यः ।
A.; आचायणी रौचायणी रौचाय-
णीत्यनः B.; आर्चायणी । रौचायणी ।
रौचायणीत्यतः C.

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवका धारका चैव द्वारकादेवकैरकाः^१ ॥ ६१ ॥

यदादय एडकान्ताः स्थातोऽयदाम्^२ इत्यनेनाकारखेलं यत्राप्तं
यदादिपर्युदासात् तद्भाजो न भवन्ति ॥ यका ॥ * ॥ मनिपचिमचां
नास्तीत्यनेनाकारखेले^३ । मेनका । अम्पराः ॥ * ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम्^४ ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु संचिन्त्यमानानि सुखीवभूवुः ॥
इति रघुकाव्ये चिन्त्यम्^५ ॥ * ॥ पिप्पका ॥ * ॥ दूष्यते काम्यते प्रासादा-
दिषु या सा । दूष्टका मृदिकारः ॥ * ॥ रेवा नदी । ततः संज्ञायां के ।
कुत्सादौ वा । रेवका ॥ * ॥ धारयतीति धारका ॥ * ॥ द्वारप्रकारा ।
द्वारका नगरी^६ ॥ यथा धनंजयस्य ।

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविचिताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव^७ ॥

देवका । अम्पराः ॥ * ॥ एरका । उदकवृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः^८ ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च^९ ॥ ६२ ॥

चिपतीति चिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता चिपा । चिप-

१ रेवका द्वारका चैव द्वारकादेव°
A.; °द्वारकादेव° E.

२ ? एडकांतास्थातोयदाम् A. D.;
°तास्थातोय° F.; परकांतास्थातोय°
B.; एरकास्थास्थातोय° C.; cf. P. vii.
3, 44-46.

३ मतिपचिपचां° B. F.; मेतीति प-
विपची° C.; मनिपधिमचां नास्तीत्य°
D.; cf. Kās. V. vi. 4, 120; Up. S. 5, 37.

४ Anarghar. (Calc. S. 1782, p. 116)
4, 66.

५ Raghuv. 14, 25.

६ द्वारका नदी नगरी B. C.

७ द्वारकागपुर° A. B. C., original
D.; किष्किंधानग° F.; किष्किंधन°
B. D.

८ क्षिपकाध्रुवकाचटकाः सेव° E.

९ अवकालहले °ध्रुवकी° E.

का ॥ * ॥ धू विधूने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा ।
अज्ञाता ध्रुवा । ध्रुवका ॥ * ॥ चरका ॥ * ॥ सका ॥ * ॥ सेवा^१ भक्तिः ।
कुम्हिता वा सेवा । सेवका ॥ * ॥ करका । वर्षोपलः ।

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान्^२ ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्त्राजः । कमण्डलौ च करक^३ इति ॥ * ॥ चट-
का ॥ * ॥ अवतीति । अवका । शैवलम्^४ ॥ * ॥ लहका ॥ * ॥ अलका ।
नगरी ॥ * ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी^५ ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः^६ ॥ अथवा । कुम्हिता ध्रुवा । ध्रुव-
का ॥ * ॥ एडका । अविजातिः ॥

वेगवती छन्दः । त्रिसकारपरं गुरुकं चेद्वेगवतीति च भादय भौ गौ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन यथादर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥ ६२ ॥

इति यदादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नमहोद-

धिग्रन्थवृत्तौ प्रथमो नामाध्यायः^७ समाप्तः ॥

१ सेवका सेवा F.; सेवा A.

२ Meghad. 54.

३ कमंडलू च° A. D.; कमंडलू क°
C.; कमंडलुः क° F.; कमंडलू क° B.;
Am. K. 3, 4, 1, 6.

४ शैवलं A. D.; शैवलं F.

५ Vām. Kāvya. 3, 2, 3; सवर्णा क-
न्यका° ed. Capp.

६ आवपनपनविशेषः B.; D. corr.
आवर्तनवि°.

७ गोविंदाचार्यशिष्य° D. E.; °प्र-
थमोऽध्यायः E. F.

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः^१

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्वटारण्डशकटा वल्मीकसानू नटः ।

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खत्रजौ मोदकः^२ ॥ ६३ ॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ ।
चक्र च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ * ॥ ध्वजं पताका ॥ * ॥ कुञ्जो वनखण्डो
हस्तिदन्तश्च^३ । यथा ।

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन^४ ॥
निकुञ्जोऽपि ॥ * ॥ श्वेते मुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति
शीधुर्मद्यम्^५ ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च^६ ॥
मधुर्द्राक्षादिमद्यम्^७ ।

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते^८ ।

आननैर्मधुरसौ^९ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥
वर्चस्कं शकृत्^{१०} ॥ * ॥ कूर्चो दीर्घश्मश्रु^{११} ॥ * ॥ आढकं मानविशेषः ॥ * ॥
पङ्कं कर्दमः^{१२} । यथा ।

१ ध्वजकुजं E.; °सीधुं A.; °कू-
र्चाढकाः D. E.

२ विडङ्गरसकाः B. C. (in C. शृङ्ग is
supplied).

३ वनखण्डो B.; वनखण्डो A. D.;
°हस्तिदन्तिश्च A.; वनखण्डो F.

४ Kirāt. 3, 32.

५ श्वेते मुह्यतेनास्मिन्स हि° D.; °प-
त्तिशीधु° A.

६ °सीधुं A.; Ragh. 16, 52.

७ मधु द्रा° B. C.

८ मधुरतां मधुपात्रं D.; Śiṣ. 10, 8
(°अतिमात्रं eds.).

९ मधुरसौ eds. for मधुर् असौ.

१० वर्चस्कः° F.; संकृत् A.

११ श्मश्रुः B. C. F.

१२ पङ्कः F.; A. om. पङ्कं कर्दमः

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थाधिभिः कृशाः ।

पञ्चात्प्रचाधिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगाः^१ ॥

अनीकं सैन्यं संग्रामश्च ॥ * ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ * ॥ निष्क
आभरणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः^२ ॥ * ॥ कपटं व्याजः ॥ * ॥ टङ्कः
पाषाणच्छेदनः^३ ॥ * ॥ किरीटो मुकुटम् ॥ * ॥ कुटं घटः । हलाङ्गवि-
शेषश्च^४ ॥ * ॥ कूटम् । संघातो माया निश्चलो मृगादिवधार्थं क्लृप्तं^५
कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च^६ ॥ * ॥ कङ्कटं संनाहः ॥ * ॥
कर्बटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्बटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्योपकरणस्थानमित्याह^७ ॥ * ॥ अण्डं पट्यादिप्र-
सवः ॥ * ॥ शकटो गन्त्री ॥ * ॥ वल्लीको वामलूरः ॥ * ॥ सानु प्रस्थम् ।
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति^८ ॥ * ॥ नटो नर्तनविशेषः^९ । आनट इति
शाकटायनः ॥ * ॥ खण्ड इच्छुविकारविशेषः शकलं च^{१०} । यथा ।

ऊनस्त नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः^{११} ॥

खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः^{१२} ।
खण्डं कुलम् ॥ * ॥ उद्योग उत्साहः^{१३} ॥ * ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ * ॥
शृङ्गो विषाणम् ॥ * ॥ सरकं मद्यम् ॥ * ॥ पुङ्खः शराङ्गम्^{१४} ॥ * ॥ व्रजं
पुञ्जः ॥ * ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

१ पङ्क चक्रिरे° A. B. C. D.; A. B. C.
om. the first half-sloka; Raghuvar. 4, 31
additional sl.; cf. Anfr. Cat. p. 112, a.

२ Kum. S. 2, 49, V. L. cf. Oxf. Cat.
p. 115, b.

३ पाषाणभेदकः F.

४ हलाङ्गविशेषश्च A.

५ कलं B. C.; मृगादिवत्सङ्घं कलं D.

६ शीराङ्गं च A. D.

७ कर्पटः अल्यो° F.; अल्योपकरण-
मित्याह A.

८ Kum. S. 1, 9.

९ नर्तकविशेषः F.

१० शक्तिलं च A.

११ Anarghar. 7, 82 (प्रतिपूरणाय ed.
Calc. S. 1782, p. 215); D. om. fr. यथा.

१२ खंडी घ-खंडो° B.; खंडी घखंडो
C.

१३ उद्योगमुत्साहः A. D.

१४ शरश्च A. B. C. (!); सरश्च D.;
शरस्थानुजं F.

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो
 बाणद्रोणसुवर्णभूषणरणाः कार्षापणस्तोरणः ।
 काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ १
 पेटो मञ्चकवारवाणचरणा वस्त्राश्चैरावताः ॥ ६४ ॥

शाकं भक्ष्यविशेषः २ ॥ * ॥ मस्तको मूर्धा ॥ * ॥ कल्कम् । औषधानां
 निर्घासो दम्भः पातकं च ३ ॥ * ॥ शूलकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः
 कण्टकोऽपि ॥ * ॥ निकटः समीपम् ॥ * ॥ शूलको मण्डपिकायामाय-
 स्थानं स्त्रीधनं च ४ ॥ * ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ * ॥ नखं पाणिजः । यथा
 रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने ५ । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धार-
 यन्तम् ६ ॥ * ॥ बाणं शरः ॥ * ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देश-
 भेदात् ७ ॥ * ॥ सुवर्णं कनकम् ॥ दुर्गस्तु स्त्रीनरलिङ्ग इत्याह ८ । सवर्णं
 इति शाकटायनः ९ ॥ * ॥ भूषणम् अलंकारः ॥ * ॥ रणन्ति दुन्दुभयो
 ऽचेति रणम् । यथा १० रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥ रभ-
 सेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः ॥ * ॥ कार्षापणं
 हिरण्यप्रमाणम् । अणप्रत्ययं विनापि पुंनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ * ॥ तोरणं
 वन्दनमाला ॥ * ॥ काण्डः शरो नालं वर्गो वारि कुत्सितं च ॥ * ॥
 ताण्डवम् । उद्धतनृत्तं ११ त्वणविशेषश्च ॥ * ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थोपाधो
 दमो मन्याश्च ॥ * ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां मुख्यम् ॥ * ॥ पिटकं

१ शक्तु° A.; सक्तुस्तटाकवृणौ पोटो
 मंच° E.

२ भक्ष्यादिविशेषः D.; भक्ष्यविशेषः A.

३ दंशः° D.; दंभपातकं च B. C.

४ स्त्रीपणं च D.

५ Om. B. C. F. [? हस्तिवर्णने].

६ °इवोज्ज्वलनखानि° A.; D. om.
 from यथा रुद्रस्य.

७ B. C. om. ऽष्टाढको cf. Weber
 Jyot. p. 81; D. om. from द्रोणं.

८ दुर्गस्तु नरलिङ्ग° F.

९ सुवर्णः कनकं । दुर्गः स्त्री° इत्यपि
 शाकटायनः A.; om. D. [? स्वर्ण इति°
 or सुवर्णं masc. only].

१० D. om. from भूषणं; Sis. 19, 56.

११ उद्धतनृत्तं B.; उद्धतं नृत्तं F.

गण्डोलकः^१ । विस्फोटवाची तु त्रिलिङ्गः^२ ॥ * ॥ सक्तु यवादिवि-
कारः^३ ॥ * ॥ तडागः सरः ॥ * ॥ व्रणं चतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणास्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये^४ ॥
समासे तु पुंलिङ्गो यथा नाडीव्रणः ॥ * ॥ पेटं^५ संहतिः परिच्छदश्च
॥ * ॥ मञ्चकं शयनविशेषः ॥ * ॥ वारम् आच्छादकं वानमस्य ण्यन-
ग्न्यादेः^६ प्राग्बदित्यनेन णत्वे^७ । वारवाणं कञ्चुकः ॥ वाणे वारणस्य
यत्ययो^८ मयूरव्यंसकादित्वादिति श्रीभोजः ॥ * ॥ चरणं पादः । यथा ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही

स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च^९ विकम्पते ।

शकुनिरहितश्चायं तारं विरौति हि नैकशः

कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा^{१०} ॥ * ॥

वस्त्रो वासः ॥ * ॥ अम्बरो वस्त्रम् ॥ * ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥ ६४ ॥

चरकमठविटङ्कस्वेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककणा^{११} नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशततृणनीडा यौवनोद्यानयानाः ॥ ६५ ॥

१ गाडालकः B. C.

२ विस्फाटवाचा तु° B.; विस्फोट-
कवाची° F.

३ शक्तु जवादिविकारः A.

४ Kirāt. 8, 34; विपक्षचित्तो° A.;
D. om. from विपक्ष to नाडीव्रणः.

५ पेटं A. B.; पेटः C. (orig. पटः).

६ नद्यादेः D.; येनाग्न्यादेः F. (? P.
viii. 4, 3; 30).

७ णीत्वे A. B.; णित्वे C.

८ Thus A. (? वारस्य); वाणवार-
णस्य° D.; वारणं वारणस्य यत्ययो B.;

C. corr. वाणवारस्य°; वारणं वाणस्य
वा मयूर° F.

९ बाहुः स्तनश्च B. C. F.

१० वृत्तं A.; वृत्तं तवात्र B. C. D.—
Mṛichebh. act 9, p. 143 (ed. St.):

स्खलति चरणं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुञ्चश्च वि° ।

शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि°
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र° eds.

११ °कंठा A.; °कथा C.; कंवा D.;
°किण्वा F.

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ * ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ * ॥ विटङ्कं कपो-
तपाली ॥ * ॥^१ ज्वेडितो मुखध्वनितभेदः^२ ॥ * ॥ भूतः पिशाचः ॥ * ॥
वृत्तः शीलम् ॥ * ॥ प्रयुतम् । दश लक्षाः ॥ * ॥ घृतः । आज्यम् ॥ * ॥
वसन्तम् । ऋतुविशेषः^३ ॥ * ॥ हस्तं पाणिः ॥ * ॥ वुस्तं मांसशकु-
ली^४ ॥ * ॥ अपराङ्गं दिवसापरार्धभागः ॥ * ॥ पलितः । पाण्डुराः
केशाः^५ ॥ * ॥ फलकः खेटकम्^६ ॥ * ॥ कण्वं^७ पापम् ॥ * ॥ नामा ॥ * ॥
अयं कर्मा^८ ॥ * ॥ अभिधानं नाम शब्दश्च ॥ * ॥ अयुतम् । दश सह-
स्राणि ॥ * ॥ शतः । संख्याविशेषः ॥ * ॥ ढणः शयः ॥ * ॥ नीडः कु-
लायः ॥ * ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ * ॥ उद्यान आरामः ॥ * ॥ यानो
वाहनम् ॥ ६५ ॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि

स्थानं शूर्पं^९ निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि

छन्नाकाशप्रतिसरमुखाष्टापदारण्यवर्षाः^{१०} ॥ ६६ ॥

तीर्थः पुण्यस्थानम् ॥ * ॥ प्रोथोऽश्वादीनां नासा ॥ * ॥ नलिनः
कमलम् ॥ * ॥ पुलिनः सैकतम्^{११} ॥ * ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ * ॥ योधं
सुभटः । यथा सूराचार्याणाम्^{१२} ॥

१ कपोतपाला ज्वेडितो B.

२ मुखध्वनिभेदः F.

३ वसन्त ऋ० B. C. F.

४ मांसं । F. ; मांसशकुली D.

५ पाण्डुराः केशः F.

६ खेकं B. ; खेटकं D.

७ कंठं A. ; कंवं D. ; कण्वं F.

८ अयकर्मा A. ; अयकर्मा C.

९ शूर्पं all MSS.

१० छन्नाकाशं E. and corr. D. ;

प्रतिशरं C. D. E.

११ शैकतं A. ; सौकतं B.

१२ शूराचार्याणां A. ; D. corr. स्तेना-
चार्याणां.

योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्यैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गण्यते स्वपक्षोऽपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

औषधो भेषजम् ॥ * ॥ स्थानम् । आधारः ॥ * ॥ शूर्पं^१ मानविशेषः ॥ * ॥
निधनो मृत्युः ॥ * ॥ शयनः शय्या ॥ * ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ * ॥ पुच्छं
लाङ्गूलम्^२ ॥ * ॥ आयुधो हेतिः ॥ * ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः
समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ गूथो विष्टा ॥ * ॥
कुणपं शवः ॥ * ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः आङ्गकालः । यत्स्मृतिः ।

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः^३ ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमचयम् ॥

यदा क्वाग्रोममयो वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ चेमः । कुशलम् ॥ * ॥ वर्णम् ।
अचरम् । शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुंलिङ्गः^४ ॥ * ॥ आसनः पी-
ठम् ॥ आवृत्त्या । असनं^५ वृत्तविशेषः ॥ * ॥ कृत्वा आतपत्रम् ॥ * ॥
आकाशो नभः ॥ * ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं वाहिनीजघनं च^६ ॥ * ॥
मुखो वदनम् ॥ * ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति संज्ञायामष्ट^७
इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम्^८ । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ * ॥ अरण्यः । अटवी ॥ * ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । यथा ।
पुष्पवर्षं द्वय मौक्तिकवर्षः^९ ॥ ६६ ॥

१ शूर्पं all MSS.

२ पुच्छं भांडं लांगूलं F.

३ भास्करे A. B. C. F.; Śabdakalp.
s.v. कुतप reads: ०रः । स कालः कुतपो
ज्ञेयः पितृणामन्नमचयम् ॥ इति शाता-
तपः । cf. Schol. on Hem. Abh. 141.
Acc. to Prof. Roth, not in Śāt. in Calc.
Smṛitis. The Vāchaspatyam has ०रः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमच-
यम् ॥ मतं पु०. The Matsyap., acc. to
Prof. Haas, has: । तचाष्टमो मुहूर्तो यः

स कालः कुतपः स्मृतः ॥ मध्याह्ने सर्वदा
यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

४ शुक्लादिद्विजातिश्रुतिः B. C. F.

५ अवृत्त्या B.; आसनं F.

६ प्रतिसरः ० D.; ०कणं । वाहिनी
जलघनं च A.

७ Cf. Pāp. vi. 3, 125.

८ शारीफलं A.; शारफलं B.; शा-
रीरफलं C.; शारिफलं F.

९ D. has only वर्षं संवत्सरः; cf. Śis.
10, 74; पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः eds.

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमारुदा-

ऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ १ ।

समानयूषौ दृढमूषिकौदना २

दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥ ६७ ॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च २ ॥ * ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ * ॥ कुट्टेन निवृत्तः । घणवभावादिस ४ इत्यनेन । द्रुमप्रत्यये । कुट्टिमो बद्धभूमिकम् ५ ॥ * ॥ अर्बुदो दशकोटिरचजो व्याधिश्च ६ । पर्वते तु पुंलिङ्गः ॥ * ॥ अवतंसं शेखरम् ७ ॥ * ॥ पारः परतीरम् ॥ * ॥ शतं मानानामस्य ८ । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं रूप्यपलम् ॥ यत्स्रुतिः ९ ।

द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते ।

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥ * ॥

चन्दनो मलयजम् ॥ * ॥ समानः सदृशम् ॥ * ॥ यूषो मुद्गनिर्घासः ॥ * ॥ दृढोऽविनष्टम् ॥ * ॥ मूषिकम् १० । आखुः ॥ * ॥ उद्यते मिश्र्यते व्यञ्जनैरिति । ओदनम् ११ ॥ * ॥ दिनो वासरः ॥ * ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च १२ ॥ * ॥ वितानो याग उल्लोचो विस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ * ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

१ वतंसपाराः ० E.; शततमानं वन्दनौ B.

२ समानयूषौ A.; ०मूषिकौदना F.

३ कुट्टिका च B.; कुट्टिका च C.

४ Thus A. (? घणव); ०घणवभावा ० B.; घणवभावा ० C.; घकवावादिम D.; घनभावादिम F.; cf. P. iv. 4, 20 V.

५ ०भूमिका D.

६ ०कोटि वक्षसो व्याधिश्च D.

७ शेखरं B. F.

८ शतं मानमस्य D. F.

९ Yājñ. I. 363-4.

१० मूषकं F.

११ उद्यते मश्र्यते पच्यते इत्योदनं D.

१२ देवयानं F.; ०कं गृहं च B. C. F.

अंसक्षीरकषायबिम्बविटपा^१ नेचाव्ययी शेखरः

केदाराश्रमशल्यशूलवलया बालस्तमालो मलः ।

गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं

मध्यं बुध्मृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥ ६८ ॥

अस्यते भारेण । अंसं स्कन्धः^२ ॥ * ॥ चीरं पयः ॥ * ॥ कषायं तुव-
राख्यो^३ रसो निर्यामरागविशेषौ च ॥ * ॥ बिम्बो मण्डलम् आङ्ग-
तिष्ठ ॥ * ॥ विटपं स्तम्भः । स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा ॥ * ॥ नेत्रो
नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च^४ ॥ * ॥ अव्ययम् । अलिङ्गसंख्यम्^५
॥ * ॥ शेखरम् । आपोडः ॥ * ॥ क्लियति । आर्द्राभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । चेचविशेषः ॥ * ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ * ॥
शल्यं वंशादीनां कीलविशेषः ॥ * ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ * ॥
वलयो हस्ताभरणम् । यथा ।

तनुलरमणीयस्य मथ्यस्य च भुजस्य च ।

अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये^६ ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ * ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ * ॥ मलः पापविट्क-
टानि^७ । यथा मागरचन्द्रस्य ।

मुष्णात् कल्मषमलानि मनोऽपकूल-

खेलन्दारालमिथुनात्तपनात्मजेव^८ ॥

स्यतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविण्मखाः ।

क्षेत्राश्रु दूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः^९ ॥

१ अंश° A.; अंसं ची° विटमा B.

२ अश्रुते° D.; अंश° A.; अस्यते°

अंसः स्कन्धः C. F.

३ तुवराख्यो C.; तुचराख्यो D.

४ नयनं परिमाणविशेषश्च A. D. F.

५ संख्ये D.; संज्ञा A.

६ A. D. om. fr. यथा; cf. p. ११५, n. ३.

७ °किहानि A.; °वीर्याणि corr. D.

८ ? पुष्पातु° A. D.; मनोपकूलखिलम-

राल° A.; मनोपिकूल° D.; मतोप-

कूल° मिथुनातप° F.; मनोप° B. C.

९ Man. 5, 135.

गुल्मः प्रकाण्डम्^१ । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते^२ पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्थानम् ॥ * ॥ अङ्गति^३ गच्छति निर्धूमकाला-
ग्नितामिति । अङ्गारो वल्किदग्धकाष्ठम् ॥ * ॥ विचारं भिचुस्थानम् ॥ * ॥
ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति तेनारोन्प्रहर्तुमिति तोमरं शर्वला^४ ॥ * ॥ रसम् ।
मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं वीर्यं रागश्च ॥ * ॥ पात्रो भाजनम्^५ ।
अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः^६ ॥ * ॥ पवित्रः पावनम् ॥ * ॥ पुरः
पुरी ॥ * ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षते वोर्ध्वमपि क्रशीयान्

अत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन^७ ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां^८

नितान्तमाक्रान्त दवाङ्गनानाम् ॥

बुधम् अधोभागः ॥ * ॥ मृणालो विसम्^९ । मृणालोऽपि दृश्यते
महाकविलक्ष्येषु^{१०} ॥ विसाङ्कुर इत्यन्ये ॥ * ॥ मण्डलो विभवं भूभाग-
विशेषश्च । यथा ।

अयमनेन महोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफलमण्डलः^{११} ॥

नलं शुषिरं^{१२} दण्डम् ॥ * ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमा-
लायां तु नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः^{१३} ॥ * ॥ प्रवालं
पल्लवो विद्रुमश्च ॥ * ॥ उत्पलो जलजम् ॥ ६८ ॥

१ A. om. from गुल्मः.

२ गुह्यते क्रियते A. D.; गुप्यते F.

३ अगति B.; आयस्थाने अगति C.

४ नान्यं काञ्चति D.; शर्वरा A.;
सर्वला F.; सर्वरा B. C.

५ भोजनं MSS.; पात्रं C.

६ प्राचुरप्रयोगापेक्षे C.; प्रयोगो-
पक्षो B.

७ चोर्ध्वमपि? MSS.; अभ्युन्नतत्वात्
A. D.; कुचं मण्डलेन B.

८ ऽपि गुरुत्वं A. D.; गुरुत्वभाजा

B. C. D. F.

९ विशं A. D.

१० दृश्यते । कविलक्ष्येषु F.; कथित-
लक्ष्येषु C.; कथिलक्ष्येषु B.; महाकवि-
मुत्प्रेक्षु D.

११ Anargh. 7, 28; D. om. from यथा.

१२ सुषिरं A.

१३ नालं नालो स्त्रियामिति B. C.;
cf. A. K. 1, 2, 3, 41.

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्चक्रान्धकाराङ्कुश^१

वक्त्रं संगमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।

कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रयीवमासेक्षसा^२

निर्यासः कलशास्त्रीषकलला माषः करीषं कुशः^३ ॥ ६९ ॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ * ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवा-
वभज्य^४ ॥ यथा वा । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः^५ ॥ हीर-
कश्च ॥ * ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा ।

वामांससंसक्तसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं समरे ददर्श^६ ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ * ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिह्नं शृङ्गं च ॥ * ॥
चक्रो रथाङ्गम् ॥ * ॥ अन्धकारस्तमः । यथा । प्रोषितार्धमणं मेरो-
रन्धकारस्तटोमिव^७ ॥ * ॥ अङ्कुशः शृणिः^८ । यथा ।

प्रत्यन्यनागं चलितस्तरावता निरस्य कुण्डं दधतान्यमङ्कुशम्^९ ॥
वक्त्रो मुखं कन्दोजातिश्च ॥ वक्त्रेत्यपि शाकटायनः ॥ * ॥ संगमं^{१०}
नद्यादिमेलः ॥ * ॥ देहं शरीरम् ॥ * ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ * ॥
हन्ति^{११} हिनस्ति पद्मवनानीति हिमः । तुहिनम् ॥ * ॥ पत्रं पर्णं वाहनं
च ॥ * ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ * ॥ वल्कलं तरुत्वक् ॥ * ॥ कर्पासं तूल-

१ श्रंभो° C.; °ककुदात्साक्राधका-
राङ्कुश A.

२ मासेक्षसा MSS. (क्ष often for क्क).

३ कलसांवरीषकलिला° A.; मा-
षं° D.

४ Kum. S. 3, 74.

५ Śiṣ. 8, 39; भिन्दतो ह° A.; D. has
the whole stanza; C. om. from जृम्भो
to हीरकश्च.

६ Raghuv. 7, 48; वामाङ्गसंसक्त°
eds.

७ Śiṣ. 2, 39; D. has the whole śloka;
it also quotes Kum. S. 1, 12a (नीलं for
भीतं).

८ आङ्कुशः B.; अङ्कुशं A. D.; शृणिः
A.; शृणिः D.; cf. Nirukta 5, 28.

९ Śiṣ. 12, 12; D. quotes the whole,
but corrupt.

१० संगमो B. C. F.

११ हति B.; हति D.; cf. Up. S. 1,
146.

कारणम् ॥ * ॥ आमिषो मांसम् ॥ * ॥ काशं तण्णभेदः ॥ * ॥ कोशं
धनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह^१ ॥ * ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ * ॥ प्रयोवं
वातायनं वास्तुनिमित्तधारणं च^२ ॥ * ॥ मांसं त्रिंशदहोरात्रः ॥ * ॥
इक्षुसः ।^३ चिक्कसं यवपिष्टपर्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ * ॥ निर्यासं
वृक्षादेर्निखन्दः ॥ * ॥ कलशं घटः । कलशस्त्रिवित्यमरसिंहः^४ ॥ * ॥
अम्बरीषं भ्राद्रः । अमरसिंहस्तु क्लीवे^५ ॥ * ॥ कललं शुक्रशोणितप-
र्यायः ॥ * ॥ माषं दशार्धगुञ्जो ब्रीहिविशेषश्च ॥ * ॥ करीषो गोमया-
ग्निः । शुष्कगोमयसंघात इत्येके^६ ॥ * ॥ कुशं दर्भः ॥ ६८ ॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः^७

कमलहलचषालाः^८ खण्डलं कुण्डलं च ।

निगडफलपलाला^९ मङ्गलं शालशीले^{१०}

विषचषकविशालाः^{११} पूलतैले कपालम् ॥ ७० ॥

मुसलम् । आयुधविशेषः क्षौदनविशेषश्च^{१२} ॥ * ॥ मुकुलः कुङ्ग-
लम्^{१३} । यथा विक्रमोर्वश्याम् ।

१ A. K. 3, 4, 29, 233; Kshīr. takes no notice of another spelling, but Rāyam. refers to the double spelling in Med. śānta 5.

२ सुग्रीवं वस्तुनि^० A.

३ क्क for क्क B. C. D. F.; इक्षुसः । चिक्कसं A., for चिक्कसं cf. A. K. 3, 6, 35 (यवपिष्टं Kshīr.; गोधूमादिचूर्णं Rāy.).

४ कलशस्त्रियमित्य^० C.; A. K. 2, 9, 31.

५ A. K. 3, 9, 30.

६ शुष्कगोमयं । संघात^० C.; शुष्क-गोमयसंघातः^० D.; इत्यन्ये F.

७ मुशुल^० A. C.; °पात्राकपूर्वाः B.; °पात्रीकपूर्वाः C. F.

८ °चषालाः A. D.; °वषालाः B. C.; °वषालाः E.

९ निगल^० A. D. E.; निगडपलप-लाला C.; निगडपलप^० B.; निगमप-लप^० F.

१० शालशीले B. F.; शालीले E.

११ विषचषक^० B. C. D. E.

१२ मुशुलं^० A. B. C.; क्षौदन B. C.

१३ कुङ्गलं A. B. D.; om. C.

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः^१ ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नचत्रभेदश्च^२ ॥ * ॥ पर्शूनां समूहः ।
पार्श्वम् । कचयोरधः ॥ * ॥ पात्रीवं^३ यज्ञोपकरणम् ॥ * ॥ पूर्वं रूढितो
ऽर्थोऽवगन्तव्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी ।
पूर्वं वनम् ॥ * ॥ कमलं पद्मम् ॥ * ॥ हलः सीरम्^४ ॥ * ॥ चषालं^५ यज्ञ-
पात्रम् ॥ * ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ * ॥ कुण्डलः कर्णवेष्टनम् ॥ * ॥ निगडं^६
पादबन्धः । यथा कालिदासस्य ।

मणिवन्धविगलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवल्लयं स्थितं पुरतः^७ ॥

फलं^८ प्रयोजनं कुसुमादिसंभवश्च ॥ * ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कत-
णम् ॥ * ॥ मङ्गलः^९ प्रशस्तम् ॥ * ॥ शाली^{१०} वृक्षविशेषः ॥ * ॥ शीलः ।
चरित्रम् ॥ * ॥ विषः शृङ्गिकादिद्रव्यभेदः^{११} ॥ * ॥ चषको मधुपान-
भाजनविशेषः^{१२} । यथा ।

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरित्तं

कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

१ Vikr. śloka 41 ; ०मुकुलान्यध्यासते
षट्पदाः A. ; मुकुलान्यध्यासते B. C. ;
[कुसुमान्याश्रिते षट्पदाः or (Pisch.)
मुकुलान्यालीयते षट्पदः eds. ; cf. also
the scholium कर्णिकारमुकुलानि° Boll.
p. 303] D. adds the half-verse, reading
क्रीडावैरमनि वैष°, cf. Pischel °वैष.

२ A. D. om. from मूलः

३ पात्रीकं B. C. F. [MSS. Kshīr.
A. K. 3, 6, 35 read पात्रीयं ; Rāy. पा-
त्रीव].

४ शीरं A. B. C. D.

५ चषालं A. C. D. ; खषालं B.

६ निगडं B. ; निगलं D.

७ Śak. Pischel śl. 83 (मणिवन्धन-
गलित° ed.).

८ फलः A.

९ मङ्गलं B. C.

१० शाली B. F. ; शाको A.

११ शृङ्गिकादि° B. C. ; शृङ्गारादि° D.

१२ चषको° B. C. ; मधुपानविशेषः A.

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर-

मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति^१ ॥

विशालो विशङ्कटम्^२ ॥ * ॥ पूलं बद्धवृणसंचयभेदः^३ ॥ * ॥ तैलः । ति-
लादीनां विकारः^४ ॥ * ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डो
ऽप्युपचारात् ॥ ७० ॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तराष्ट्राः^५

पटहगृहकवाटाः कुक्कुटाद्रीं च धाम^६ ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ * ॥ तिमिरः । तमः ॥ * ॥ वारं परिपाटिः ॥ * ॥
राजसूयं क्रतुः ॥ * ॥ उपवासं भोजनच्छेदः ॥ * ॥ चमसं यज्ञपात्रवि-
शेषः ॥ * ॥ दिवसं दिनम् । यथा ।

प्रविश्व हेमाद्रिगुहाग्रहान्तरं निनाय विभ्यद्विसानि कौशिकः^७ ॥
कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुंलिङ्गः^८ ॥ * ॥ वा-
जपेयं यागः^९ ॥ * ॥ हिरण्यो धनम् ॥ * ॥ जठरम् । उदरम् ॥ * ॥ दरं
चासः श्वभं च^{१०} ॥ * ॥ शरीरः कायः ॥ * ॥ आरावं शब्दः ॥ * ॥

१ Śiṣ. 11, 51. In the second pāda, the Calc. ed. 1815 reads कनकचखकमे-
तत्प्रातरालोहितेन । Tārānātha reads
as above.

२ विसंकटं F.

३ तृणवद्धसंचयभेदः A.; बद्धतृणसं-
चयः F.

४ तिलादीनां कारः B. C.

५ शरीरावो D. E.; कांतारा रा-
ष्ट्राः A.

६ कुक्कुटाद्रीं A.; कुक्कुटाद्रीं B.;
कुक्कुटाद्रीं C.; कुक्कुटाद्रे वि । धाम D.

७ Śiṣup. I, 53.

८ लोहभेदनृवाची B. C.; [कंसः ।
चषको मल्लिका पारी च Kshir.; A. K.
2, 9, 32] D. om. from लोहं.

९ यज्ञविशेषः C.; B. om. from वा-
जपेयं.

१० स्वभं च A.; स्वचं च B.; स्वसं च
C.; श्वचं च D.

कान्तारो महारण्यं दुर्गपथस्य ॥ * ॥ राष्ट्रम् । जनपद उपद्रवस्य ।
 पराद्राष्ट्रभयम्^१ ॥ * ॥ पटहं डिण्डिमः ॥ * ॥ गृहो वासः । गृहाः
 पुंसि च भूत्येवेति कश्चित्^२ ॥ * ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम् ।
 जपादित्वात् । कवाटो द्वारपिधानम्^३ ॥ * ॥ कुक्कुटं ताम्रचूडः । अम-
 रसिंहस्य कुक्कुटः पुंस्त्वेत्याह^४ ॥ * ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ * ॥ धामा
 गृहं तेजस्य ॥ ७१ ॥

पद्माषाढकपितृषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः^५

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तण्डकधर्मचर्मरजतलेहासिहंसापराः

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थानवः ॥ ७२ ॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्य पुलिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतबिन्दुदृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां^६

याताया विगलत्पयोधरपटाद्दृष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्यशास्यदत्तं गता

यन्नैते^७ मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाहुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य^८ ।

१ परराष्ट्रं भयं C.

२ Viz., Amaras. 2, 2, 5.

३ कं शिरः पाटयति प्रविशतां क-
 वाटो द्वारपट्टः । जपादित्वादत्तं Kshīr.
 on A. K. 2, 2, 17.—Vardh. does not
 give the *japādi* in this work.

४ A. K. 2, 5, 17.

५ पद्माषाढकं E.; पद्माषाढरूपि-
 ० कपितृषष्टिं A.

६ Priyadarśikā (Calc. S. 1931) 2, 7;

दधत्या for दधत्या ed.; दृशा यतायां
 A.; दृशो यां F.; दृशो यो विगं B.;
 दृशीं या विगलन् C.; दृशोर्याताया
 विगलसत्पयो D.; पयोधरपट्टदृष्ट-
 व्यतां MSS.

७ नैते यन्मु ed. Calc.; यन्नैते B.;
 यन्नैते C.; यन्नैते D.; ० मुकुलीभं A.;
 मुकुलीभं D.

८ कुमारिलस्य C.

संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः^१ ।

अन्तर्जलावासविट्कृशीतचस्ता वसन्तातपकाम्ययेव^२ ॥

आषाढम् । व्रतिनां दण्डं मासश्च ॥ * ॥ कपित्थो वृचविशेषः ॥ * ॥
षष्टिकं व्रीहिभेदः ॥ * ॥ कुलोऽभिजनो गृहं च ॥ * ॥ अम्भोजः कम-
लम् ॥ * ॥ वाजं पिच्छम्^३ ॥ * ॥ अमृतम् । सलिलं^४ सुधा मोक्षो हृद्यं
च ॥ * ॥ स्थूलं दृढः ॥ * ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥ * ॥ खलीनं कविकम् ।
खलिनेति^५ शाकटायनः ॥ * ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥ * ॥
कवचः संनाहः ॥ * ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ * ॥ चयं गृहम् ॥ * ॥ अनेकपं
हस्ती ॥ * ॥ शङ्खं कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंलिङ्ग एव ॥ * ॥
तण्डकम् । कन्दोगयोग्यो ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः^६ परिष्कारो दण्डको
वा ॥ * ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची^७ । तत्साधनवाची तु नपुंसकलिङ्गः^८ । ता-
नि धर्माणि प्रथमान्यासन्^९ ॥ अमरसिंहस्तु धर्ममस्त्रियामिति^{१०} पठन्
सामान्येनाह । धर्माः पुण्यमन्यायस्वभावाचारसोमपा इति च^{११} ॥ * ॥
चर्माऽजिनम् ॥ * ॥ रजतो रूप्यं श्रेतं च ॥ * ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥ * ॥
अग्नि खड्गः ॥ * ॥ हंसं सितच्छदः ॥ * ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ * ॥ सारो

१ कंटकिताङ्गद्वधाः A.

२ अंतर्जला च । सविबुद्धशीतच आ-
तप° A.; °काम्ययेव C. F.; अंतर्जाला-
वातवलद्वशीतचस्ता वंसानातप° D.

३ पित्तं B.; पिष्टं D.

४ शलिलं B. C. D.; सलिला A.

५ खलितेति A.

६ C. om. from कवचः संनाहः°;

°परिष्कारो B. C. D.

७ धर्मो दृष्टार्थवाची B. C.

८ तत्साधनवाची च पुल्लिङ्गः । A. D.

९ Rigv. i. 164, 43; V. S. 31, 16.

१० A. K. 1, 1, 4, 2; धारणाद्धर्मः ।

यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथ-
मान्यासन् ॥ फले तु पुमान् । एष धर्मः
सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लो-
कधर्मो नायधर्मोति पारिभाषिको ध-
र्मोऽन्वोऽप्यस्ति । Kshīr.

११ A. K. 3, 4, 141; पुण्यः । यागाद्य-
हिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु
भीमवत् ॥ न्याये च । धर्माधिकारिणः ॥
स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा
धर्मशास्त्रम् ॥ सोमपे यथा । एष धर्मः
सनातनः । बुध्दिष्ठिरपितापि तावदेव ॥
धर्मसाधने यागादौ च क्लीवे । चक्षुःतिः ।
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । Kshīr.

बलं चन्दनादिस्त्रिरांशश्च^१ । सारं न्यायादनपेतम् । उत्कर्षवाचकस्तु
त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जयादित्येनोक्तम् । उत्कर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति^२
तन्न समीचीनम् । सञ्जा सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्दिनः^३ ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्^४ । इत्यादिवज्जतरलव्यविरो-
धात् ॥ ननु वाच्यलिङ्गत्वेऽस्य । सारं सारङ्गलोचना^५ ।

राज्ये सारं वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम्^६ ।

इत्यादौ कथं न विश्लेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभा-
वयोजनाया^७ अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ * ॥ सैन्धवो
लवणोत्तमम् । यौगिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्धवं वस्त्रम् । सैन्धवोऽश्वः ।
सैन्धवी शाटी^८ ॥ * ॥ मध्यमो मध्यगं^९ नातिप्रधानम् ॥ * ॥ अध्वरं
क्रतुः ॥ * ॥ धनुः कोदण्डम् । यथा ।

धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणो किं करिष्यति^{१०} ॥ * ॥

मानं दर्पः ॥ * ॥ स्तनं पयोधरः ॥ * ॥ स्थाणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेचकपञ्चकदण्डकाः क्रकचशस्त्रलकुण्डपकन्दराः^{११} ।

कटकमालकमर्मरदैवताः शिखरकेशरदारुभगंदराः^{१२} ॥ ७३ ॥

१ ० स्त्रिरांशश्च B. C.; Kshir. A. K.
3, 4, 173: बले यथा । सुसारः । घृता-
न्नासं तु सारकृतं ॥ स्त्रिरांशे । चन्दन-
सारी मञ्जासारः ॥ न्याये । नैतत्सारं
चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥

२ Kāś. V. ii. 4, 31.

३ ? सञ्जासुतवतीसारादर्पिकाञ्चत-
गर्हितः A.; सञ्जासुतं वनीं C.; सर-
वासुताचनीसारादर्पिका व्रतगर्हितपा
जये D.—The above reading is sug-
gested by Prof. Roth, who translates:
'Eine bereitwillige und kindergebärende
(Gattin) ist die beste für einen Liebe-

süchtigen.' Prof. Weber proposes:
सञ्जा सुतवती सारा° 'Eine treffliche
Gattin ist ein Freund für etc.'

४ Brhats. 74, 1; Bōht. Sp. 2347.

५ Bōhtl. Sp. 778.

६ Bōhtl. Sp. 5776.

७ भावेन योजनाया D.

८ साटी A. D.

९ मर्थं B. C. F.; twice मध्यमो D.

१० Bōhtl. Sp. 5369; A. D. om. from

यथा.

११ ०संवत्स० A. D.

१२ देवताः° A. C.; ०केशर° B. C. F.

महिम महत्त्वम् ॥ * ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ * ॥ पञ्चकः पञ्चकं
विस्तारः ॥ * ॥ दण्डकं कन्दोविशेषः ॥ * ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ * ॥
शम्भलं^१ पाथेयम् ॥ * ॥ कुण्डपं क्रतुविशेषः ॥ * ॥ कन्दरं दरी ॥ * ॥
कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलधामास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्विन्दुनाथात्मनोऽधिकम्^२ ॥

वल्लयं भूभृन्नितम्बश्च^३ ॥ * ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ * ॥ मर्मरं
शुष्कपत्रध्वनिः ॥ * ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा^४ ॥

शिखरोऽयम् । यथा ।

अगस्त्याज्जासद्यःशमितविकलोच्छ्रायविषमान्

उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान्^५ ॥

केशरः^६ किञ्चल्लकम् । यथा ।

संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्

संनद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः^७ ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद् दार्विति नपुंसकमेवाङ्गः ॥ * ॥ भगंदरो
रोगः ॥ ७३ ॥

१ संवलं D.; om. क्रकचः करपत्रं.

२ कटकिः कटं D.; कटकः कटकान्यं C.; °क्षमति° B.

३ A. D. add: यथा । तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां तस्या वल्लयः कांतिवृद्धये ॥ transferred here by mistake from the comment on वल्लय in śl. 68 above; cf. p. 106, n. 6.

४ सर्वदैव° C.; देवतोऽस्य A. C. This śloka is quoted by Maṃmaṭa on Kāvyaṣr. 7, 3.

५ Anarghar. 6, 32; °विपुलोच्छ्राय° ed. Calc. p. 166; D. om. from यथा.

६ केशरं F.

७ Bālarām. 5, 27 (संनद्धे ed. Ben.).

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा

वास्तुव्रतार्थप्रवरापिधानाः^१ ।

अर्मा मुहूर्त धनवप्रसौधा

रेणुस्तलं लोम पटो विहायः^२ ॥ ७४ ॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ * ॥ उद्यमम् उत्साहः । शाकटाद्यनस्वस्मा-
देव पाठादाले । उद्याममित्याह ॥ * ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं
ज्ञानं तपस्य ॥ वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः^३ ॥ * ॥ पिधानः संवरणम् ॥ * ॥
भावम् । स्वभावः शब्दविषयो ऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ * ॥ वास्तुः ।
वैश्वभूयर्गृहं च^४ ॥ * ॥ व्रतो ब्रह्मचर्यादिनियमः ॥ * ॥ अर्धं समभागः ।
अर्धो ऽसमभागः^५ ॥ * ॥ प्रवरः प्रकृष्टम् ॥ * ॥ अपिधानः स्लगनम्^६
॥ * ॥ अर्म चक्षुरोगविशेषः^७ । अर्मन्निति दुर्गः^८ ॥ * ॥ मुहूर्तो द्वा-
दश क्षणाः ॥ * ॥ धनो वित्तम् ॥ * ॥ वप्रं प्राकारः केदारं तटं च ।
तत्र तटे ।

वप्रेण पर्यन्तचरोऽडुचक्रः सुमेरुवप्रो ऽन्वहमन्वकारि^९ ॥

तथा । अर्कोपलोऽक्षमितवज्जिभिरज्जि दीप्तास्

तीव्रं महाव्रतमिवास्व चरन्ति वप्राः^{१०} ॥

१ दासुव्रता० A.; वास्तुव्रते ऽर्ध० B.
C.; ० प्रवरा ऽभिधानाः D.

२ अर्मा मुहूर्तस्य धनं वप्रं सौधं रेणु-
स्वतलं विहायाः D.; अर्मा मुहूर्तौ० E.

३ साज्यतज्ञातं तव वेधसिपुंस्त्व० A.;
वेदाः शास्त्रं तत्रं ज्ञानं० F.; D. om.
from वेदाः (वेदः); cf. A. K. 3, 4, 117.

४ वैश्वभूयर्गृहं च A. B. C.

५ C. only अर्धो समभागः ।

६ F. adds अभिधानो नाम शब्दश्चे-
त्यपि ।; D. has only अभिधानो नाम
शब्दस्य ।

७ अर्मा चक्षुरो० D.; अर्मो चक्षु० A.

८ घर्मन्निति० A.; om. D.

९ Śiṣup. 3, 37.

१० Śiṣup. 4, 58 (eds. अहि तप्तास०
इवाच चरन्ति).

सौधः सुधाधवलितम् ॥ * ॥ रेणुर्धूलिः ॥ * ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ * ॥ लो-
मा तनूरुहम् ॥ * ॥ पटं वस्त्रविशेषः ॥ * ॥ विहायः । आकाशम् ॥ ७४ ॥

उटजचापनपुंसकपातका

भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ

भवनसंक्रमगाशिडवपत्तनाः ॥ ७५ ॥

उटजः पर्णशाला ॥ * ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य ।

विपचहृद्भङ्गता नितान्तं भूलेखया कुञ्चितयोत्तमन्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः^१ ॥

नपुंसकं शण्डः । स नपुंसकोऽभवदिति भाव्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥ * ॥

पातकः पापम् ॥ * ॥ भवनो लोकः ॥ * ॥ कोटरं निष्कृतः ॥ * ॥ पल्लवं
किशलयम् । यथा ।

लोलौष्ठमौद्रकमुदग्रमुखं तरुणाम्

अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि^२ ॥

गोमयः करीषः ॥ * ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकादवसेयः ॥ * ॥ हरि-
चन्दनम् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च^३
देवदृक्षश्च ॥ * ॥ मूलकं शाकविशेषः ॥ * ॥ भवनो गृहम् ॥ * ॥ संक्रमः ।
दुर्गसंचरः सेत्वादिः ॥ * ॥ गाण्डिर्विद्यते यस्य । गाण्डुजगात्वंज्ञाया-
मित्यनेन^४ वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ पत्तनोऽधिष्ठानम्^५
॥ ७५ ॥

१ परंतपस्य वस्यान्वकारि° A.; D.
om. from यथा परिमलस्य ।

२ Sis. 5, 65; D. has the whole verse,
but corrupt.

३ शीतलश्च D.; °पीतशीतश्च A.
४ Pāṇ. v. 2, 110.

५ D. om. from मो दुर्गसंचरः से-
त्वादिः

कर्पूरकूर्पासकषष्ट्युशीरा^१

गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः^२ ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा^३

वैनीतकं द्वीपिनमारकूटम्^४ ॥ ७६ ॥

कर्पूरं घनसारः ॥ * ॥ कूर्परेऽस्यते । कूर्पासकः^५ । स्त्रीणां कञ्चु-
किकाख्यः^६ ॥ * ॥ षष्टिः संख्यावाची^७ । अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ * ॥
उशीरो वालकम् ॥ * ॥ गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्संज्ञायामि-
त्यनेन^८ वप्रत्यये । गाण्डीवोऽर्जुनधनुः ॥ * ॥ निष्ठेवो निष्ठोवनम्^९ ॥ * ॥
सुपर्णं गरुडः^{१०} ॥ * ॥ भस्त्रम् ॥ * ॥ पिण्याकः । सुगन्धिसल्लकीप्रभव-
धूपसिलकल्लं च ॥ * ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ * ॥ नखरं नखः ॥ * ॥ इषु
शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ * ॥ षण्डः^{११} पद्मादीनां समुदायः ॥ * ॥
वोढृपरंपरया बाह्यते यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं^{१२} दानम् ॥ * ॥
द्वीपिनं व्याघ्रः ॥ * ॥ आरकूटं पित्तलम्^{१३} ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतराडमेढ्राः^{१४}

संसारचूर्णवटवासरजनुसत्त्वाः ।

१ कर्पूरकूर्पासकं E.; D. om. śloka
76 with comment.

२ निष्ठिव C., om. A.; सवर्णं A.E.;
सुवर्णं B. C.

३ पिनाकपस्तौ F.; पण्याकं नखे-
षुषण्डा A.; खंडा B. C. E. F.

४ वैनीतिकं A. B. C. E. (D. n. १).

५ कूर्परे कूर्पासकः F.

६ Thus MSS. (कंत्रकिं A.); Kshir.

A. K. 2, 6, 3, 19: कूर्परेऽस्यते कूर्पास
स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः ॥

७ षष्टि सखावाची C.; षष्टिः F.

८ Pāp. v. 2, 110.

९ निष्ठिवो निष्ठावनं C.

१० सुवर्णं B. C.; गरुडं B. C. F.; cf.
Hem. Anek.; सवर्णं । अर्थस्तु यमयूह्यः ।
A.; for D. see note १.

११ खंडः B. C. F.

१२ वैनीतिकं MSS.; D. see note १.

१३ पित्तला A. B.; पित्तलाः C.; for
D. see note १.

१४ शफाणुं B. C.; A. D. E. om.
this śloka and comment.

कोलाहलः ककुभजानुभगाच्छवेषा

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥ ७७ ॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ * ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ * ॥ शर्फ^१ खुरः ॥ * ॥
अणुः सूक्ष्मपरिमाणविशेषोऽन्निविशेषश्च ॥ * ॥ तरण्डं जवः ॥ * ॥ मेढ्रं
मेहनम् । यथा । द्वयं वृत्तं मृदु स्थूलं मेढ्रं शस्तं^२ महामुखं ॥ * ॥
संसारं जगत् ॥ * ॥ चूर्णं चोदः ॥ * ॥ वटं तुल्यता गोलश्च^३ ॥ * ॥
वासरं दिनम् । यथा ।

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्थतः प्रिया^४ ॥
जन्तुसत्तेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुंनपुंसकं भवति । यथा ।
वन्यान्विनेत्यन्निव दुष्टसत्त्वान्^५ ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृति-
गुणश्च ॥ * ॥ कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ * ॥ ककुभो वीणावा-
दनम् ॥ * ॥ जानु । अष्टीवान् । यथा । जानुमस्य गृहीयात्^६ ॥ * ॥
भगं योनिः ॥ * ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ * ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥ * ॥ वित्ते खम् ।
वित्ते वाच्ये खं पुंनपुंसकम् । खाः । खानि ॥ * ॥ भृजो वृक्षविशेषः ॥ * ॥
लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चोष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ * ॥
शललं सल्लकसूची^७ ॥ * ॥ गेहं वेश्म ॥ * ॥ अरुणदन्ताभिप्रायेणैते
दर्शिताः ॥ ७७ ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्कपरःशताः ।

नृवरोऽमेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः^८ ॥ ७८ ॥

राजदन्तादौ समासे पूर्वनिपातो न भवति^९ । दन्तानां राजा ।

१ शिर्षं B. C.

२ मेढ्रः शिर्षं F.; cf. Brihats. 68, 7-8.

३ गुलकश्च B. C.

४ Kum. S. 8, 13.

५ Raghuv. 2, 8.

६ मृन्नीयात् B.; मृन्नीयात् F.

७ सललं सल्लकपूर्वः C.

८ पक्कशरः^० नृवराध्यवर्णं A.

९ F. om. न भवति.

राजदन्तः । प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन^१ । यदा तु राजा
च दन्ताश्चेति समासान्तरं^२ तदा न नियमः ॥ * ॥ पूर्वमुतम्^३ आता-
नवितानीकृतं पश्चादर्पितम् । अर्पितोतम् । यथा ।

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते^४

द्यौरास नग्नमुषितेव हृतेऽरुणेन^५ ।

व्योमोप्तगाढमिव भानुमरीचिसंख्यं^६

विक्रिन्नपक्वफलनीफलवच्च वभ्रे ॥^७

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्रिन्नम् आर्द्रम् । अवक्रिन्नपक्वम् ।^८ अनयोरेकादि-
सूत्रेण ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा ।

स जवेन पतन्यरःशतानां पततां ब्रात द्वारवं वितेने^९ ।

पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण^{१०} ॥ * ॥ ना चासौ
वरश्च । नृवरः । प्रधानपुरुषः ॥ * ॥ वनस्याग्रे । अग्रेवणम् । अत एव
पाठात्सप्तम्या अलुक् । अन्भावस्याव्ययीभावत्वात् ।

वज्रधा भिन्नमर्माणो^{११} भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके^{१२} । निपातनालत्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ * ॥
पूर्वं लुञ्चितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुञ्चितम् । यथा ।

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 8.

२ यसा तु राजदन्ताश्चेति° A.; °स-
मासान्तरं C.

३ पूर्वमुतं F.

४ दीधिनार्पितोते F.

५ हृतेऽरुणेन A. B. C.

६ शंखं A. D. F.; सख्यविक्रिन्नं C.;
D. om. from the beginning of śloka 77
to व्योमोप्तगाढमिव.

७ °फलवधुपूर्वम्° C.; पलिनीफल-
वच्च वभ्रो D.

८ A. D. add विक्रिन्नं.—For एका-
दिसूत्रेण cf. Pāṇ. ii. 1, 49.

९ Kirāt. 13, 26.

१० Cf. Pāṇ. ii. 1, 37-9.

११ भिन्नधर्माणो all MSS.; Bhaff. 9,
93.

१२ वणस्याग्रमग्रवणमित्येके F.

यद्गुलुञ्चितश्शेव शशाङ्कपात्री^१ ॥ * ॥

पूर्ववासितं भावितं पश्चात्क्षिप्तं दिग्धं लिप्तवासितं । अनयोरेकादिसूत्रेण ।

यथा । यक्षिप्तवासितमिव द्युसदोऽज्जातैः ॥ ७८ ॥

उपगढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ^२ ।

उत्तमर्णाधमर्णौ च परःसहस्र इत्यपि ॥ ७९ ॥

पूर्वं गढम् अवलोडितं पश्चादुप्तम् उपगढम् । अत्रैकादिसूत्रेण ।

यथा । व्योमोपगढमिव भानुमरीचिसंख्यम्^३ ॥ * ॥

कुरुश्यासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ * ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम् । सिक्त-
संमृष्टम्^४ ॥ सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये^५ ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा ।

यत्सिक्तमृष्टमसृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः^६ ॥

ऋण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमी
शौण्डैरित्यनेन^७ ॥ * ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्य-
नेन ॥ शतसहस्रावित्युपलक्षणम् । तेन

परोरजोभिः खगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति^८ ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्गृह्यम्^९ ॥ ७९ ॥

कुबेरकेशवौ अज्ञातपत्नी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु^{१०} ॥ ८० ॥

१ यक्षिप्तवासितमिव द्वित्यदोज्जवा-
तैर्यक्षिकमृष्टमसृष्टेव नभोगणश्रीः यद्गु-
लुञ्चितश्शेव शशाङ्कपात्री तत्प्रातरा-
सभके । दिवचालसूर्यः । D.

२ Thus D. E. ; सिक्तसंमृष्टसंयुतौ
A. B. C. F.

३ °शखं A. D. ; C. om. from पूर्व
गाढं to कुरुश्रेष्ठः.

४ पूर्वं संमृष्टं सिक्तसंमृष्टं MSS.

५ °समृष्टमित्यन्ये C. ; । संमृष्टं F.

६ नभोगणश्रीः A. ; ऽगणः श्रीः B.

७ Pāṇ. ii. 1, 40.

८ Anarghar. (Calc. S. 1782) 1, 21.

९ एतत्सिद्धं द्रष्टव्यं F. ; cf. sl. 145-6.

१० °चित्रास्वाती° F. ; शिरोविजुः B.
C. F. ; शिरोविजुः A. ; शिरोविज्जः D.

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशवौ । पूज्यदारेण ॥ * ॥ अद्वा च तपश्च ।
अद्वातपसी । लघुदारेण ॥ * ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासवौ । वर्णभ्रा-
तृणामनुपूर्वमित्यनेन^१ ॥ * ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यदारेण
॥ * ॥ शिरश्च जानुश्च । शिरोजानु ॥ * ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रा-
स्वाती ॥ * ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।^२ विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा ।
असखियुद्दारेण^३ ॥ भोजसु शिरोविजू^४ इत्याह ॥ ८० ॥

जंपती दंपती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः^५ ॥ ८१ ॥

जाया च पतिश्च । जंपती । दंपती । जायापती । इह पाठाज्जाया-
शब्दस्य जंदंभावश्च^६ ॥ * ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एषामसखियुद्-
दारेण ॥ * ॥ गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः^७ । स
धीयते यस्मिंस्तद् गौपालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा^८ ॥ पूलानस्य-
तीति पूलासः ॥ गौपालिधानं च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥
अल्पाज्दारेण^९ ॥ * ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च । विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्य-
द्दारेण^{१०} । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा परनिपातार्थः पाठः ।
अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥ ८१ ॥

१ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34, Vs. 5, 6.

२ शिरोविजुः ।^{१०} A. B. C. F. ; विजु
ग्रीवा^० A. B. C. ; विज्जश्च । शिरो-
विज्ज । विज्ज ग्रीवा^० D.

३ युत् (MSS. mostly यु) prātip. in
इ and उ; cf. Pāṇ. ii. 2, 32.

४ शिरोविदू A. ; शिरोविज D.

५ गौपालिधान^० A.

६ जाया च पतिश्च जायापती ॥ C.

७ गोपालिः A.

८ ग्रामो वा अवस्थानं वा A. D. ;
ग्रामोऽव^० F.

९ Cf. Pāṇ. ii. 2, 34.

१० A. and D. read this reference
generally अजाद्यदारेण ; B. C. and F.
throughout अजाद्यद्दारेण ; [D. here
अजाद्यदत्तद्वा^०, and once अजाद्यतद्वा^०]
cf. P. ii. 2, 33.

वैकारिमतं तण्डुलकिण्णवावन्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नग्नमुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च मतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ शाकटायनसु वैकारेर्मतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः ।
वाजयतीति^१ वाजः । गाजस्य वाजः । गाजवाजः^२ । वैकारिमतश्च गा-
जवाजश्च । वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ * ॥ तण्डुलाश्च किण्णं च ।
तण्डुलकिण्णम् ॥ * ॥ अवन्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम
जनपदः^३ । अवन्त्यश्माश्मकाश्च । अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥
दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥ केशाश्च श्मश्रु च^४ ।
केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु^५ इति भोजः ॥ असखियुद्द्वारेण ॥ * ॥ स्नातकः
समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पाज्द्वारेण ॥ * ॥
पूर्वं मुषितः पश्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा ।

द्यौरास नग्नमुषितेव हतेऽरूपेण^६ ।

एकादिस्त्रुचेण ॥ ८२ ॥

दृषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुराडगाजवाजानि^७ ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि ८ ॥ ८३ ॥

दृषच्चोपलं च । दृषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ * ॥ पुत्रश्च पशुश्च ।

१ वाजयतीति C.

२ गाजस्य वाजस्य गाजवाजं F.

३ अश्मकोवाजनाम जनपदः A.;
अश्मको नाम^० F.

४ श्मश्रुश्च B. C. F.

५ केशश्मश्रु A.; om. C.; B. om.
केशश्मश्रु.

६ नयमुषिते^० F.; हतेऽरूपे^० A. B. C. D.

७ पूलाश^० B. C.

८ आरट्वायनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि^० A.; आ-
रट्वायनि^० D.; आरट्वायनिसिञ्जास्थो^० E.;
आरट्वायनि^० D. C. F.—Cf. § 1. 83 (अर-
ट्वायनि^० and 231 (tikādi where
MSS. and Kāṣ. V. आरट्वायनि^०).

पुत्रपशू । असखियुद्दारेण ॥ * ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम्^१ ॥ शाकटायनस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थलपूलासमित्युवाच^२ ॥ * ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गाजं च वाजं चेति गाजवाजम् । तत्प्रत्ययस्तु^३ गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव परनिपातः ॥ * ॥ आरटतीति । आरट्टो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्टायनिः^४ । तिकादिवात् फिञ्^५ ॥ चर्मं भक्ष्यं धनमस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः^६ ॥ आरट्टायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्टायनिचान्धनिः^७ । अल्पाज्दारेण ॥ कश्चिद् आरट्टायनिबन्धनीत्याह^८ । पाणिनिस्तु । आरट्टायनिबन्धकीत्याह^९ ॥ * ॥ सिञ्जानं सिञ्जा । आस्थानम् आस्था । सिञ्जा चास्था च । सिञ्जास्थम् । अचानियमे प्राप्ते नियमः ॥ * ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु । उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः । सिञ्जायां तिष्ठतीति सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम्^{१०} ॥ अल्पाज्दारेण ॥ ८३ ॥

१ °कुरण्डं A.; पूलाश° twice B. C.

२ A. thrice कुरण्ड° (om. कुरण्डानां स्थलं); B. C. twice पूलाश°.

३ तत्प्रापयस्तु A.; तत्प्रयोजनस्तु C.; ततः प्रत्ययस्तु D.; A. om. from गाजं च to गाजवाहम्.

४ आरट्टो °आरट्टायनिः A.; D. corr. आरट्टा° आरट्टायनिः (orig. ट्ट); आरट्टो° आरट्टायनिः B. C. F.; cf. p. १२३, note ८.

५ पिञ् A. B. (tikādi śl. 231).

६ चर्मं भक्ष्यं °चाधनिः A.; चं भक्ष्यं F.; चर्मं लक्ष्यं C.; वस्यं °वंधनीत्याह D.

७ आरट्टायनि° twice B. C. F.; आरट्टायनिश्च रांधनिश्च आरट्टायनिचांधनि A.

८ ? आरट्टायनचांधनीत्याह A.; D. om. from आरट्टायनिश्च, but see note ६.

९ आरट्टा° B. C. F.; A. D. om. from पाणिनिस्तु [gāṇa Pāṇ. ii. 2, 31, आरट्टायनिबन्धकी; id. Kāś. V. ed.; MS. I. O. 2440 आट्टजनवंधकी; MS. Beng. As. Soc. आरट्टापनिबंधकी].

१० उशीरबीजश्च °उशीर° D.

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

भार्यापती उलूखलमुसलास्त्रिभुवगजाश्चशूद्रार्याः^१ ॥ ८४ ॥

विषयाश्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्दारेण ॥ * ॥
अधरश्चौष्ठश्च । अधरौष्ठम्^२ । अन्त्याज्दारेण ॥ * ॥ स्थलं च पूला-
सम्^३ । स्थलपूलासम् ॥ * ॥ दारयति हृदयमिति दारः । जरयती-
ति^४ जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ । अचानियमप्रसङ्गे दारशब्द
एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यं कुर्वीत
॥ * ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । अस्त्रियुद्दारेण ॥ * ॥ उलूयन्त
इत्युल्लो धान्यानि । आये क्तिप् । उल्लः^५ खल्यन्ते संचोचन्ते प्रचिप्यन्त
इति । उलूखलम् । तच्च मुसलं च । उलूखलमुसलम्^६ ॥ * ॥ अक्षिणी
च भ्रुवौ च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्ममासान्तः ॥ अनयोरल्पा-
ज्दारेण ॥ * ॥ गजश्चाश्वश्च । गजाश्वौ ॥ * ॥ शूद्रश्चार्थश्च । शूद्रार्थौ ॥
अनयोरजाद्यद्दारेण ॥ ८४ ॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरनारायणदीक्षातपसी चित्रयवाल्मीकी ॥ ८५ ॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ * ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी ।
अनयोरर्च्यलघुदारेण^७ ॥ * ॥ दारार्थश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्दा-

१ उलूखलं A. B. D.; मुशला°
A. B. C. F.

२ अधरश्च औष्ठं च °D.; अधरौष्ठं
B. C. F.

३ पूलासं च C.; °श° D.

४ जारयतीति A. D.; thus also MS.
Kshir. on A. K. 2, 6, 1, 35.

५ उलूयन्त इति° D.; इति उल्ला°
उल्लः C.; इति उल्लो° उल्लः F.

६ उलूखलं A. B. D. F.; °मुशल°
A. B. C. F. throughout.

७ अनयोरर्च्यलघु° A. perhaps right;
°अनयोरपालघुदारेण D.; cf. P. ii.
2, 34 Vs. 3 and 4.

रेण ॥ * ॥ पाण्डुश्च धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्रौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन ॥ * ॥ नरश्च नारायणश्च । नरनारायणौ ॥ * ॥ दीक्षा च
तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारेण^१ ॥ * ॥ चित्ररथश्च बा-
ल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकौ राजानौ । अल्पाज्द्वारेण । पाणिनिवा-
मनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्हीऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हीव बल्हिकः^२ ।
संज्ञाप्रतिष्ठात्योरित्यनेन^३ के । चित्ररथबल्हिकम्^४ ॥ भोजस्तु चित्रर-
थबल्हिकावस्मिन्गणे^५ पपाठ । उणादिमध्ये तु मृदीकातिन्तिडीकबा-
ल्हीकबल्हीककल्हीककिङ्किणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीक
पर्परीकादय^६ इत्यस्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत्^७ ॥ एतेषामेतैः
सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामाद्

इन्द्राकान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राच्च राहोश्च^८

चन्द्रो यीष्मो वा वसन्ताद्विभाव्यः ॥ ८६ ॥

पूर्वोऽप्यर्थ इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । अर्थश्च धर्मश्च । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ ॥

१ अर्च्यलघु^० D.

२ ? Thus A. (व^०); बाल्ही^० बाल्ही ।
बाल्हीव बाल्हिकः B. C. D.; बाल्हो
० बाल्हो । स एव बाल्हिकः F.

३ संज्ञाप्रकृत्योरु A.; cf. Pāṇ. v. 3,
96-7.

४ Thus A. D. F.; चित्ररथबाल्हिकं
B. C.

५ चित्ररथबाल्हीकाव^० F.

६ तृदीका D.; तित्तिडीक A. D.;
बाल्हिक C.; B. C. F. om. कल्हीक;
B. om. चञ्चरीक; ववरीक C.; C. om.
प्रतीक; A. om. पूतीक; cf. Uṇ. S. 4,
16-25.

७ प्रदर्शयति C.; प्रदर्शयत B.; प्रा-
दर्शयत D.; प्रदर्शयत F.

८ भीष्मादित्यौ^० E.; भीष्मादित्य-
द्रोण^० C. F.; ० द्रोणचंद्रान्वरोहोश्च A.

अर्थशब्दौ । शब्दार्थौ ॥ अर्थकामौ । कामार्थौ ॥ * ॥ न केवलम् अग्नि-
चन्द्रादयः पूर्वं भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी
॥ * ॥ चन्द्रार्कौ । अर्कचन्द्रौ ॥ * ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ * ॥ भोक्त्रो-
णौ । द्रोणभीष्मौ ॥ * ॥ चन्द्रादित्यौ । आदित्यचन्द्रौ ॥ * ॥ राज्ञचन्द्रौ ।
चन्द्रराज्ञ ॥ * ॥ योक्त्रवसन्तौ । वसन्तयोक्त्रौ ॥ ८६ ॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणश्लिक्शकाशः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥ ८७ ॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकृन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भव-
न्ति ॥ शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ * ॥ करभरासभौ ।
रासभकरभौ ॥ * ॥ गुणवृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ * ॥ समीरणश्लि । अग्नि-
समीरणौ ॥ * ॥ कुशकाशम् । काशकुशम् ॥ * ॥ सर्पिर्मधुनी । मधुस-
र्पिणी ॥ * ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ * ॥ सतपःश्रुतेति । सह तपःश्रुता-
भ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौढीयाश्च ॥
तपःश्रुते । श्रुततपसौ ॥ * ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः^१
॥ ८७ ॥

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकृन्मूत्रं कृतञ्च^२ व्यत्यासेन सतां मताः ॥ ८८ ॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ * ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थक-
पित्थौ ॥ * ॥ शकृन्मूत्रम् । मूत्रशकृत् ॥ * ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण
नियमे प्राप्ते गणपाठादिकल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम्^३ । तेन

१ C. has throughout रौढीय.

२ शकृन्मूत्रं^० A.; शकृन्मूत्रपर्यन्ता F.

३ सतां मतः । मतांसतः । सतां मतां

सत्य इति साभिप्रायं C.; F. adds वचनं.

जित्वाविपूयविनीयाः । विपूयविनीयजित्वाः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनु-
देवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ८८ ॥ इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरो भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्डो वृकः खञ्जो वठरो गडुलस्तथा^१ ॥ ८९ ॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निप-
तन्ति । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः^२ ॥ * ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः ।
माण्डव्यपिङ्गलः^३ ॥ * ॥ गौरगोतमः । गोतमगौरः^४ ॥ * ॥ भिक्षुक-
दाचिः । दाचिभिक्षुकः ॥ * ॥ खलतिखारपायणः । खारपायणख-
लतिः ॥ * ॥ तनुदणबिन्दुः । दणबिन्दुतनुः । तनुशब्दः कृशवाची^५ ॥ * ॥
शौण्डलिङ्गः । लिङ्गशौण्डः^६ ॥ * ॥ कुण्डमाण्डः । माण्डिकुण्डः^७ ॥ * ॥
वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ * ॥ खञ्जवात्स्यः । वात्स्यखञ्जः^८ ॥ * ॥
वठरच्छान्दसः । चान्दसवठरः^९ ॥ * ॥ गडुलगालवः । गालवग-
डुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्तिती ।

आहिताग्निगतार्थोढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥ ९० ॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ * ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ * ॥
काणद्रोणः । द्रोणकाणः ॥ * ॥ कूटदाचिः । दाचिकूटः ॥ * ॥ खेल-

१ खंडो वठरो^० C.; वठरोदुल्ल-
था A.; वंठरो^० F.

२ कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः (जै-
मनिः क^० A.) A. B. D.

३ पिंगलमाढव्यः । माढव्यपिंगलः F.

४ गौरगौतमः । गौतमगौरः D. F.

५ कृशाऽर्थवाची F.

६ लिङ्गशौंडः D.; शौंडलिङ्गः । लिं-
गुशौंडः F.

७ कुण्डमांडिः । मांडिकुण्डः A.

८ खंडवात्स्यः । *खंडः । C.

९ वठरः चान्दसः^० A.; वंठर^० वं-
ठरः F.; ववर^० । *ववट । D.

शाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥ * ॥ एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं
वचनम् ॥ * ॥ इति कडारादिः ॥

एते शब्दा वज्रव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्तो^१ वाहिताग्न्यादावि-
त्यनेन पूर्वपदत्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः ।
अग्न्याहितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रकृते विजिगीषापरान्बुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे^२ ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिचैः^३ सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवैर्यैर्

ऊतमयमुपलोढे साधु सांनाय्यमग्निः^४ ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ * ॥ ऊढा भार्या येन ।
ऊढभार्यः । भार्योढः ॥ * ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ * ॥
प्रियशब्दस्य केवलस्येहोपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः ।
गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः । विश्वप्रियः ॥ प्रियदिः । द्विप्रियः ॥ एतेन चा-
हिताग्न्यादयो गणाधीता एव ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः^५ । तेनाहित-
वसुरित्यादौ यथाप्राप्तं स्थानं विकल्पः ॥ ६० ॥

जाताहन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गङ्गादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालमुखादितः ॥ ९१ ॥

१ सतो A. D.; संति C.; cf. P. ii.
2, 37.

२ Bhaff. 9, 111; °नीतितीक्ष्ण D.;
नीतिनिष्णस्य ed. 1828; B. C. F. om.
from भट्टिकाव्ये to यथा वा.

३ Śiṣup. 4, 41; °विरिचैः A.; वि-
रिचैः D.

४ B. C. F. om. from कृतगुरु.

५ एतेन वाहि° B. C.; नाधिकाप्र-
योगाः C.

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ * ॥ पुत्रो जातोऽस्य ।
पुत्रजातः । जातपुत्रः ॥ * ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ * ॥
मद्यं पीतं येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ * ॥ गङ्गादेः सप्तमीति गङ्गा-
दिभ्यः सप्तम्यन्तो^१ वज्रव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य ।
गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः^२ ॥ गडुशिराः । शिरसिगडुः^३ ॥ गुरुमध्यः ।
मध्येगुरुः^४ ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः^५ ॥ इन्दुमौलौ यस्य । इन्दुमौलिः ।
मौलीन्दुः । यथा च ।

मौलीन्दोर्मौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकोशः

प्राचीदिङ्गायिकायाः^६ कनकविरचितप्रौढताडङ्ककान्तिः^७ ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्ददृष्टैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्दादिभ्य^८ इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते^९ ॥ समर्था-
धिकाराद् वहेगडुरित्येव^{१०} भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः ।
ऊर्णनाभः । शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ * ॥
क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलाण्डुभक्षिती ।
भक्षितपलाण्डुः ॥ सारङ्गजग्धी । जग्धसारङ्गः^{११} ॥ पाणिगृहीती । गृही-
तपाणिः ॥ * ॥ कालात् ॥ मासजाता । जातमासा ॥ संवत्सरजाता ।
जातसंवत्सरा ॥ * ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसुखा ॥ जातदुःखा ।

१ सप्तम्यन्तं A. D.; cf. P. ii. 2, 35 V. 3.

२ कंठगडुः A. B. C. F.

३ F. adds शिरोगडुरित्यपि.

४ मध्यगुरुः C. and om. शिरसिगडुः.

५ अंतगुरुः F.

६ दिग्भायिकायाः A. F.

७ * प्रौढताडङ्ककान्तिः A.; * ताटङ्क-
कान्तिः F

८ गंडादिभ्य C.

९ इति न मन्यते F.

१० कंठेगडुं C.; cf. Kās. V. ii. 2, 35.

११ Thus D. F.; सांगरजग्धी जग्ध-
सांगरा । A.; सांगरजग्धी जग्धसांगरः
B. C. [सारङ्गजग्धः Kās. V. vi. 2, 170;
शार्ङ्गजग्धी ii. 2, 36, ed.; MSS. सारङ्गं].

दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता^१ ॥ न्यासकृता सुखादयो गुण-
वचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश क्वञ्विधौ^२ निरूपिता
इत्युक्तवान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते
सा जातिः । तेनेह न भवति । आहृतब्राह्मणः । सेवितचचियः । तर्पि-
तदाचिः । प्रोणितकट इत्येके ॥ जातिपरत्वं आकृतेः पूर्वनिपातः । न
व्यक्तिपरत्वं इत्येके^३ ॥ ८१ ॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः^४ सप्तम्यपि संमता विदुषाम् ॥ ८२ ॥

जातं श्मश्रु यस्त्व । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ * ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ * ॥ किन्नं शीर्षं यस्त्व । शीर्षच्छिन्नः । किन्न-
शीर्षः ॥ * ॥ पीतं विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ * ॥ क्त इति ।
प्रहरणं धनुःखड्गाद्यर्थो येषां तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति^५ ।
उद्यत उक्तातोऽसिर्धेन स उद्यतासिः । अस्त्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः ।
प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ दण्डपाणिः । पाणिदण्डः ।
विश्रान्तन्यासकृत्वसमर्थत्वाद्^६ दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥ वज्रपाणिः ।
पाणिवज्रः । अविशेषोक्तावयवसमर्थत्वात्^७ । शूूलपाणिः । शार्ङ्गपा-
णिः । धनुष्याणि ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो
ऽयम् ॥ ८२ ॥ इत्याहिताग्न्यादिः ॥

१ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता C.D. [Kās.
V. iii. 1, 18 MSS. तृप्तः; ed. तृप्त (var. I.
तीव्र); but cf. vi. 2, 170, ed. तृप्त].

२ क्वञ्विधौ C.; क्वञ्विधौ D. F.;
क्वद्विधौ A.; क्वद्विधौ B.; cf. P. iii.
1, 18.

३ उपराले C.; उपरले पीत्येके D.

४ क्तप्रहरण° A.; क्तःप्रहरण° E.

५ प्रहरणधनुः । षड्वाद्यर्थो येषां A.;
प्रहरणां धनुः षड्वाद्यर्थो येषां B.; °ख-
ड्गादि । यथा एषां तेभ्यः क्तान्तसप्त° C.

६ °न्यासक्रतुरसमर्थत्वात् F.

७ अविशेषोक्तावपि असम° F.

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समंभूमि च
 प्राह्णं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
 एकान्तं च समंपदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्
 पूतेनान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुशम्^१ ॥ ९३ ॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्वादिरयमित्यनेनाव्ययीभा-
 वसंज्ञा निपात्यन्ते^२ । अथमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ * ॥
 तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले दोहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्ध-
 घटी । प्रावृट्काल इत्यन्ये । अथमेवेति वचनात्कथमयं भट्टिकाव्ये
 प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपचंख्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम्^३ ॥

तिष्ठद्गु यावद् आतिष्ठद्गुच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं^४ विजातीयः ।
 न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम्^५ । अभिधानप्रमाणस्य समासः
 ॥ * ॥ प्रगतत्वं रथस्य^६ । प्रगताः प्रभूता वा रथा अस्मिन्दे^७ । प्र-
 थम् ॥ * ॥ खले बुसानि यत्र काले स कालः खलेबुसम्^८ ॥ * ॥ नाभेरधो-
 ऽधोनाभं प्रहृतवान्^९ । गणपाठादकारः समासान्तः ॥ * ॥ समत्वं भूमेः ।
 समंभूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाकटायनस्तु समभूमौत्यप्याह ।

१ खलती० A. E. ; बुसं (बुसं) A. B. C. E. F. ; D. has बुश both here and in the first pāda. Cf. note ११, p. १३३.

२ तिष्ठद्गु इत्येव समासस्ति० C. ; °तिष्ठद्वादिरयमित्य० A. ; °दिरयमित्यनेन० D.

३ Bhaṭṭik. 4, 14.

४ भाष्योदाहरणाभावादयं C.

५ °मात्रेण भवितव्य० D.

६ प्रगतं रथं यस्य C.

७ °प्रहृता वा रथा अस्मिन् वा देशे A. D. ; C. om. प्रभूता.

८ बुशानि० खलेबुशं D. ; cf. next page, note ११.

९ अधोभागं नाभं० B. ; प्रहृतवान् B. C.

अन्यार्थत्वे तु^१। समभूमयो वीथय इत्येवं यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः। अन्यार्थत्वेऽपि समभूमि^२ति केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमङ्गां प्रगतमह इति वा। प्राक्तम्। निपातनाद् अङ्गादेशः ॥ * ॥ पुण्यत्वं समायाः पुण्या समेति वा। पुण्यसमम्। पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित्^३ ॥ * ॥ वहन्ति गावो यस्मिन्काले स कालो वहद्गु। शरत्काल^४ इत्यन्ये ॥ * ॥ विगतं समं विगतत्वं समस्य वा। विषमम् ॥ समादिप्रकृत्यो हीनो वा देश इति केचित् ॥ * ॥ प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा। प्रान्तम् ॥ * ॥ निर्गतं समं निर्गतत्वं समस्येति वा। निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति केचित् ॥ * ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ * ॥ समत्वं पदातेः। समंपदाति। निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि^५ शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु। समपदातयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः^६ ॥ * ॥ शोभनाः समा यत्र स कालः सुषमम्। शोभनत्वं समस्येति वा ॥ * ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समानत्वमिति वा। समानतीर्थम् ॥ * ॥ पूताः पूयमानाश्च यवा यत्र काले स पूतयवम्। पूनयवमिति भोजः^७ ॥ पूयमानयवं कालः ॥ * ॥ खलं^८ रणाजिरं धान्यावपनस्थानं च। खलन्ति संचीयन्ते^९ यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत् खलम्। खले^{१०} यवा बुशानि च^{११} यस्मिन्काले

१ अन्यार्थे तु A.; अन्यार्थं तु orig. D.;

B. C. om. तु.

२ समभूमिरिति D.

३ B. om. समं तृतीया; C. om. पु-
ण्येन समं.

४ शरत्काल A. D.

५ समपदाती। अपि A.; समपदा-
त्यपि C.; समंपदातीति D.

६ B. C. F. om. लक्षणस्य.

७ F. om. from पूनयव.

८ ॥ खले यवा बुशानि च खलं F.

९ खलति^८ C.; संचीयन्ते B.

१० A. om. from स पूतयवम्.

११ यवा धुनानि च A.; D. om. from
च। खलन्ति; A. B. C. F. read बुस
throughout. The distinction between
बुस and बुश was probably not intended
here by the author. Cf. p. १३२, n. १.

स^१ खलेयवम् । खलेबुशम् ॥ * ॥ लूना यवा यस्मिन्काले स लूनय-
वम् ॥ * ॥ वा बुशमिति वाशब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खल-
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ८३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च संप्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥ ८४ ॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ * ॥ पापाः
समा यस्मिन्युगे काले वा । पापसमम् ॥ * ॥ समानं तीरं समानत्वं ती-
रस्येति वा । समानतीरम् ॥ * ॥ प्रसृत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षि-
णम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं वाममित्याह^२ ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा ।
प्रदक्षिणम् ॥ * ॥ प्रगता मृगा यत्र काले यतो वाऽरण्यादेस्तत् प्रमृ-
गम्^३ ॥ * ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तद् अपदक्षिणम्^४ ॥ * ॥ संप्रतितीति
प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नःसंपर्काद् असंप्रति ॥ * ॥ लूय-
माना यवा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥ ८४ ॥

संहतसंह्रियमाणाद् बुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःषममिच्छप्रत्ययोऽपि गणे ॥ ८५ ॥

संहतानि संह्रियमाणानि च बुसानि यवाश्च यत्र काले स कालः
संहतबुसम् । संह्रियमाणबुसम् ॥ संहतयवम्^५ । संह्रियमाणयवम् ॥ * ॥
दोहार्थं जलपानार्थं निवासार्थं^६ वायत्यो गावो यत्र काले स आय-

१ निवापनं यस्मिन् ° D. ; F. om.
from खलम् । खले.

२ भोजस्तु प्रदक्षिणवाममि ° प्रकृष्टं
A. ; भोजस्तु प्रदक्षिणत्वमित्याह D.

३ D. om. यतो ; F. om. वा ; काले
याता वारण्यदेशे प्रमृगं C.

४ अपगता दक्षिणं अपदक्षिणं C.

५ C. D. F. om. संह्रियमाणबुसं ।

संहतयवं (supplying यथाक्रमं?).

६ A. om. निवासार्थं.

तीगवम् । यथा । आतिष्ठद्गु जपन्संध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥ * ॥ न वि-
षमम् । अविषमम् ॥ * ॥ अपरा आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपर-
समम् । अवरसममिति भोजः^१ ॥ आयतीसमम् ॥ * ॥ दुष्टत्वं समाया
दुष्टाः समा वा यत्र तद् दुःषमम् । गणपाठसामर्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः^२
॥ * ॥ इत्प्रत्ययोऽपीति । इज् युद्ध इत्यनेन^३ य इज् विहितस्तदन्तः
शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्वायतीगवं लूनलूयमानपूतपूयमानयवाः^४ खल्लेसंहृत-
संह्रियमाणयववुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः^५ ॥ अन्ये
तु देशवृत्तित्वमपि मन्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण वज्रग्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति
गावो यत्र स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा
वहद्गुर्हलपङ्क्तिः । वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥
लूनयवेषु चेत्रेषु वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव
प्रयोक्तव्याः । तेन द्वितीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदाति-
भ्यामन्यपदार्थे^६ प्राऽऽक्षरयमृगदक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां^७ का-
लभावयोरेवान्यपदार्थ इव्यते । तेन समा भूमिरस्मिन्ग्रामे । समभ-
मिर्ग्रामः । प्रगता मृगा अस्मात् । प्रमृगो देशः । प्राक्तः । प्ररथः ।
प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थ एव^८ । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ^९ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यत्प्रमृति

१ अपरसमं । अपरसममिति° A.;
D. om. from अवर°.

२ स्त्रीत्वान्निवृत्तिः A. D.

३ Cf. Pāṇ. ii. 2, 37.

४ °आयतीयवलून° A. B.; आयत-
गवलून° C.; °लूनगवं लूयमान° D.

५ °वाचन एव° A.; F. om. गणे.

६ समभूमिसमपदातिभ्याम° B. C. F.

७ A. C. D. om. सूत्राभ्यां.

८ अन्यपदार्थश्च D.

९ °इत्यादि। A.

तत्प्रभृतीत्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या
॥ ६५ ॥ इति तिष्ठद्वादिः ॥

जरीभंशकलोररीगुलुगुधाधूसीस्वधाविःसजू-^१

धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविक्रीफलीमससाः ।

ताली संशकला फलू च शकला^२ स्वाहा वषट्श्रीषटौ
वेताली च मशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः^३ ॥ ६६ ॥

डस्युक्तेत्यादिना^४ सूत्रेणोर्यादयः सुबन्ता भ्यादिना सह सम-
ख्यन्ते । स समासस्तत्पुरुषो भवति ॥ * ॥ जरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च ।
जरीकृत्य । अङ्गीकृत्य विस्तारं कृत्वा वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तार-
रघोरिति पठन्ति । अपरे भृशार्थशब्दप्रशंसासु^५ । यथा ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्यत्यं प्रतायते^६ ॥ * ॥

भंशकलेति हिंसायाम् । भंशकलाकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थः ॥ * ॥ उररी ।
जरीवत् ॥ * ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य^७ । पीडयित्वे-
त्यर्थः । क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये^८ ॥ * ॥ धूसीति विस्तारे ।
धूसीकृत्य । विस्तार्येत्यर्थः ॥ धूसी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे
धूसी काङ्गायाम्^९ । धूसीकृत्य । काङ्गां कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ स्वधेति संप्र-
दाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारितमग्न्यादिकर्म^{१०} कृत्वा गत इत्यर्थः ॥

१ जरीभंसं A.; °गुलुगुधा° F.

२ ताली संशकला A. B. C. E. F.; °शंसकला° D.; °सकला° MSS.

३ °आवालीविताली° B. C. F.; °आ-
तालीविवाली° A.; °श्रुदः° A. D. E. F.

४ ? डस्युक्ते° A.; दस्युक्तेत्यादिना D.;
जर्ष्यादिना C.

५ भृशार्थशब्द° B.; भृशाशब्द°
C.; भृशार्थप्रशंसासु D.

६ Sis. 2, 30; वितायते A.; विधी-
यते D.; D. has the whole stanza.

७ गुलुगुधेति° गुलुगुधाकृत्य । F.

८ ? Thus B.; गुलुगुधेत्यन्यः A.; गुलु-
गुधेत्यन्ये C.; om. D. F.

९ B. C. om. धूसी काङ्गायां.

१० स्वधादिशब्दो° A.; °आग्न्या-
दि° C.

दत्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ * ॥ एवं स्वाहावषट्श्रौषड्वौषटामर्थो द्रष्टव्यः ।
वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां संप्रदानार्थत्वात्करोतिनैव संबन्धः ॥ * ॥
आविस् । इति प्राकाशे । यथा ।

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिश्रानमुखश्रियाम्^१ ।

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्सूक्ते^२ धा-
तोः प्रागेव निपातः । एवं च योऽयं प्रयोगः^३ ।

वारुणीमदविशङ्कमयाविश्लुषोऽभवदसाविव रागः ॥

इति । तथा । पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा

विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा-

युगलीढोभयसृक्कभागमाविः^४ ॥

इति च सप्रमादज एव नास्त्यभ्युद्धारः^५ । आविरभवद्वागः । आविर-
भवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ * ॥ सजूरिति सहार्थे ।
सजूःकृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वादयं
कृत्वस्तिभिर्युज्यते । आविःशब्दश्च^६ प्राकाशार्थत्वात् ॥ * ॥ धूलीति वि-
दूरव्याकुलीभावे^७ । धूलीकृत्य । विदूराकुलतां^८ कृतेत्यर्थः ॥ * ॥
ध्वंसकला । भ्रंशकलावत् ॥ * ॥ ऊरुरी । ऊरीवत्^९ ॥ * ॥ मसमसेति
ध्वंसकलावत् ॥ * ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसायामिति वा-
मनः । विकारार्थत्वात् कृत्वस्तिभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपर आक्ली
विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः^{१०} ॥ फलीकृत्य ॥ * ॥ मसमे-
ति मसमसावत् । अपरे तु मससा मसमसेति द्वौ संचूर्णने संवरणे

१ Kum. S. 2, 2.

२ सूक्ते B.; सत्त्वं C.; सूत्रत्वे corr. D.

३ एवंविधो यं D.; ; Śiṣup. 10, 19.

४ Śiṣ. 20, 42; A. C. D. om. the first half.

५ इति च प्रमाद° D.; नास्त्युद्धारः C.

६ आविःशब्दस्य B. C. F.

७ विदूर° A. B.; विज्वर° C.

८ ऊरीवत् B. C. F.

९ D. om. from अपरे.

चेत्याहुः^१ ॥ * ॥ ताली विदूराकुलीभावे^२ । तालीकृत्य ॥ ताली
 आताली वर्षे शाकटायनः ॥ अपरे तूत्तमार्थे । तालीकृत्य । उत्तमं
 कृतेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ संशकलेति मसमसावत्^३ । अ-
 सङ्कलेति^४ भोजः ॥ * ॥ फलू^५ विक्रीवत् । फलू फलीति^६ क्रियासंपत्तौ ।
 फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां संपाद्येत्यर्थः ॥ * ॥ शकला । मस्यसा-
 वत्^७ ॥ अपरे शकला संशकला^८ ध्वंसकला भ्रंशकलेति चत्वारः परि-
 भवे । शकलाकृत्य^९ । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ * ॥ वेतालीति तालीवत् ।
 विस्तारे तु भोजः ॥ * ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा
 गत इत्यर्थः ॥ * ॥ पलीति विक्रीवत् ॥ * ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ * ॥
 आताली वितालीति^{१०} तालीवत् ॥ * ॥ अदिति शीघ्रार्थे । अत्कृत्य^{१०}
 गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु अदिति अद्धाने । अद्वाय ।
 अद्वां कृतेत्यर्थः^{११} । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत इत्याह ॥ ६६ ॥

प्रादुः पाम्पालक्षीपाम्पालीसङ्कलाश्च^{१२} केवाली ।

आलोष्टी केवासी सेवाल्याङ्गी च वार्दाली^{१३} ॥ ६७ ॥

१ मस्यसमसमसा इति^०F.; मस्यसेति
 मस्यसाव यस्वेदं स वृजिनात् । अन्ये
 मस्यसा मसमसेति^० A.; D. om. from
 अपरे तु; see note ७.

२ विदूर^० A. B.; विज्वर^० C.

३ संसकलेति A. B. C. F.; शंसक-
 लेति मसावत् D.; समसावत् A.

४ ? Thus A.; अशंकलेति B.; असं-
 कालेति C.; संसकलेति (corr. शं^०?) D.;
 अंसकलेति F.

५ फलू A.

६ विक्रीति B. C.

७ सकला^० A. D. F.; D. adds here

अपरे तु मसमसमससा इति संपूर्णेने
 संवरणे चेत्याहुः; see note १.

८ सकला^० D. F.; संसकला^० सक-
 लाकृत्य D.

९ आवाली वितालीति B. C. F.;
 आवाली विवालीति A.

१० ? Thus B. C. F.; अदिति^० अत्कृत्य
 D.; अदिति^० अत्कृत्य A.

११ अन्यस्तु अदिति अद्वायां । अद्वां^०
 D.

१२ प्रादुः पांथालवी^० E.; संकलाश्च
 D.

१३ शेवाल्याङ्गी^० A.; C. om. this श्ल.
 with comment.

प्रादुः प्राकाश्ये । यथा ममैव ।

निःसीमाश्चर्यधाम त्रिभुवनविदितं^१ पत्तनं यत्नदीयं

तन्मध्ये वृद्धिमीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतमुख्याः ।

नैतच्चित्रं विचित्रादिहितकृतयुग तत्प्रभावात् क्षितीश^२

प्रादुःषन्ति प्रभृता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भादिनेति सामान्योक्तावपि कृष्णस्त्रिभिरेव योग एतेषां समासः ॥ * ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलयेत्यर्थः ॥ * ॥

आलम्बीति प्राकाश्ये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ * ॥ पाम्पाली ।

सङ्कला^३ । केवाली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्ली^४ हिंसा-

याम् ॥ पाम्पालीकृत्य । हिंसित्वेत्यर्थ^५ इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारे

ऽपि । आक्लीकृत्य ॥ * ॥ वार्दालीति प्राकाश्ये हिंसायां च । वार्दा-

लीकृत्य ॥ पार्दालीति^६ कश्चित् ॥ ६७ । इत्यूर्यदिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना^७

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयमावमाः ।

अञ्जा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्थोऽष्टमः^८

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतंवशेप्रादुसः ॥ ९८ ॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चर्यविषयाः करोतिना सह साक्षादा-

१ निःसीमाश्चर्यधामस्त्रिभु० A.

२ त्वत्प्रभाक् क्षितीश । A. ; D. om.
from निःसीमाश्चर्य०.

३ संकली B.

४ शेवाल्याक्ली A.

५ हिंसायां विस्तारे च वेतालीति
कश्चित् । पालीकृत्य । हिंसिकार्थ D.

६ वार्दालीति A. ; पार्दालीति D.

७ प्रहसने E.

८ स्थो स्थमः C. F. ; स्थोत्क्रमः E.

द्याच्चिरित्यनेन^१ वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसंज्ञो भवति । साक्षा-
त्कृत्य । साक्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ * ॥ बीजरुहेति
रुहिक्रियार्थः । बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ * ॥ नम-
स्कृत्य ॥ * ॥ प्रसहने । इत्युत्साहे सामर्थ्ये^२ च । प्रसहनेकृत्य ॥ * ॥ चिन्ता ।
इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥ चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता
चित्ता कृत्वा । चित्ताकृत्य^३ । अव्ययत्वादसमासेऽपि विभक्त्यश्रवणम-
व्ययत्वं च स्त्रादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥ * ॥ आविष्कृत्य
॥ * ॥ रोचना । इति^४ अद्भुतोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥
लोचनेति दीप्तौ कश्चिदाह ॥ * ॥ बीजर्या । इति जरणक्रियार्थः ।
बीजर्याकृत्य धनस्य^५ गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ लवणमिति रुच्यर्थे ।
लवणंकृत्य ॥ * ॥ सह । इति संबद्धार्थः । सहकृत्य ॥ * ॥ प्रतपने । इति
तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदथ चितोशः^६ ॥ वितपन इत्यपि वा-
मनः^७ ॥ * ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु । अभद्राभद्राकरणं
पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचिद् अभद्रां भद्रां कृत्वेति विग्रहे विभक्तिमुच्चा-
रयन्ति ॥ * ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यदा । अर्थे-
कृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा क्विप्तपस्य^८ ।

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्^९

उष्णंकृतोऽर्चिषि वशेकदंमाकृदास्ते^{१०} ।

१ ? साक्षादाद्योच्चिरित्य° A.; सा-
क्षादाद्यो चिरित्य° B.; साक्षादाद्यो-
रित्य° C. F.; साक्षादाद्योः चिरित्य°
D.; cf. P. i. 4, 74 V.

२ सामर्थ्ये A.; साहित्याद्यर्थे D.

३ स चाचित्ता कृत्वा चित्तं । A.; स
वा चित्ता कृत्वा° C.; चित्ता कृत्वा
चित्ताकृत्य D.

४ रोचते तु A.

५ वनस्य A.; वतस्य D.

६ मिथ्याकृता° A. D.; मिथ्याकृतं°
B. F.; मिथ्याकृतप्र° C.; °कृतरर्थं corr. D.

७ इति वामनः D.

८ क्विप्तपस्य B.; cf. p. ८०, note ६.

९ साक्षात्कृत्याथ° D.

१० उष्णंकृतोर्विषयि वतीकदं D.;
°विषयिविशेकदमा° F.

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे-^१

कृत्य प्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौ कृत्वा ।

अग्नौकृतमथ ऊतैरुदकं कृदंशाव्

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम्^२ ॥

अग्नाविति तैत्तये शाकटायनः ॥ * ॥ अमा । इति रहःसमवायसंयोग-

सामर्थ्येषु । अमाकृत्य ॥ * ॥ अर्द्धाकृत्य । यथा ।

शीतकदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं-

सर्थाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिष्टङ्गम्^३ ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्तम्

अर्द्धाकृतेव वियता सरसि खलक्ष्मीम्^४ ॥

प्राजरूहा । इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरूहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः^५ ॥

शोभार्थ इत्यन्ये ॥ * ॥ उदकं कृत्य ॥ * ॥ विहसने । प्रसहनेवत् ॥ * ॥ मि-

थ्याकृत्य^६ ॥ * ॥ आर्द्रकृत्य ॥ आर्द्रे । इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्र-

कृत्य ॥ * ॥ आस्था । इत्यादरे प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ * ॥ प्रा-

जर्था । इति बीजर्थावत्^७ ॥ प्राजुरा । इत्यपि शाकटायनः^८ ॥ * ॥

चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकपने^९ प्रकपने

१ आस्थाकृता कृत० A.; आविःकृ-
ताः कृत० D.

२ उदकैकृदंशाचार्यकृते A.; उदकं-
कृदंशावर्थकृते C.; उदकंशावार्दकृते
विहवने D.; अर्थकृते वि० B.; कृदंशा-
वर्थकृते F.

३ तटीमपराम्बुधिः ससर्था विक-
र्षति C.

४ मुहूर्तमद्वार्तमद्वार्तकृतेव C.; मु-

हूर्तमद्वार्तकृतेव A.; कोकयुगेर्मुहूर्त-
मर्द्धाकृतेव वियता सरसि ख० F.

५ पर्यन्यो B.; पर्यान्या C.; कृत्य
निवृत्त D.

६ उदकं कृत्या उत्साहनेवुत्थ मिथ्या-
कृत्य D.

७ आजर्षति C.

८ प्राजुरा C.; D. om. अपि.

९ विकपने A. C. F.; C. F. om.

प्रकपने.

वैरूप्ये । विकल्पने हिंसायाम् । प्रकल्पने^१ संताप इत्यन्ये । इत्याह ॥ * ॥
 विहसनेकृत्य ॥ * ॥ शीतं कृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ * ॥
 वश । इत्यस्नातच्चे । वशेकृत्य ॥ * ॥ प्रादुष्कृत्य ॥ * ॥

विकल्पने प्रभृतीनामेजन्तत्वं^२ लवणं प्रभृतीनां मान्तत्वं च गणपाठ-
 सामर्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च
 निपाताः ॥ चादित्वाभावे । आस्थां कृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापय-
 तीत्यादि स्यात् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनं वृत्तिसंस्पर्शाप्रभृतयो
 द्रष्टव्याः ॥ ८८ ॥ इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोद्धर्तककर्तृकारकाः

प्रयोजकोत्सादकभर्तृवर्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोमृपूजकाम्

तुर्यः परेश्वारकवेषकाविमौ^३ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुवन्तं पदम् अकथाजकादिभिरित्यनेन
 समस्यते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ * ॥ ब्राह्मणानां याजकः ।
 ब्राह्मणयाजकः । याजयिता ॥ * ॥ शरीरस्योद्धर्तकः । शरीरोद्धर्तकः
 ॥ * ॥ प्रणम्य सर्वकर्तारम्^४ ॥ * ॥ धर्मस्य कारकः । धर्मकारकः ॥ * ॥
 तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः^५ ॥ * ॥ रिपूणामुत्सादकः । रिपू-
 त्सादकः ॥ इदं अपवारणं उत्पूर्वः । चित्रिस्थोच्छादकः । चित्रियो-
 च्छादक इति शाकटायनः ॥ * ॥ भुवो भर्ता । भूभर्ता ॥ * ॥ वर्तयतीति
 वर्तकः । भाव्यस्य वर्तकः । भाव्यवर्तकः ॥ * ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्रा-

१ विकल्पने हिंसायां प्रकल्पने F.

२ विकल्पनेप्र० A. B. C.

३ D. corr. गोपपूज०; परीवारकवे-
 षकावसौ C.

४ Beginning of Trilochanadāsa's
 Kātantravṛttipañjikā; cf. Kāt. p. 466.

५ Śiṣup. 2, 71.

ध्यापकः ॥ * ॥ स्नापयतीति स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ * ॥ धात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः ॥ * ॥ साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ * ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ * ॥ परिचरतीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ * ॥ परिवेवेष्टि । परिवेषकः । राज्ञः परिवेषकः । राजपरिवेषकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेषकः । घृतपरिवेषकः ॥ ६६ ॥

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता द्वि चि च तीयान्तं तुरीयोऽपि^१ सतां मतः ॥ १०० ॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तिनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ * ॥ आत्मनस्तुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ * ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ * ॥ चीरस्य होता । चीरहोता ॥ * ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥ राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन द्वितीयतृतीयेत्यादि^२ सूत्रं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कान्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदीपकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्तरीति प्रतिषेधे^३ प्राप्ते पाठः ॥ १०० ॥ इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः^४

स्यात् संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

१ चतुर्थोऽपि F.

२ Pān. ii. 2, 3.

३ निषेधे C. D.

४ पण्डितान्तप्रवीणाः F.; *प्रवीणः C.

सव्यध्यानप्रवणविदिताः^१ सारगुर्वायसाः स्युः^२

सिद्धो बन्धः कटकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ^३ ॥ १०१ ॥

सप्तम्यन्तं श्रौण्डादिभिः सह सप्तमी श्रौण्डैरित्यनेन वा समस्यते ।
स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अच्चेषु प्रसक्तः^४ श्रौण्डः । अचश्रौण्डः ॥
वृत्तौ प्रसक्तक्रियाया^४ अन्तर्भावः श्रौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्री-
सागरचन्द्रस्य^५ ।

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेव^६ गुणाः कणादेन महर्षिणोक्ताः ।

त्वया पुनः पण्डितदानश्रौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि^७ ॥
यद्यपि श्रौण्डशब्दो मद्यपे रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भण्यते ।
दुर्यसनी वा ॥

पानश्रौण्डः अश्रयं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः^८ ॥

इति मुख्यार्थोऽपि^९ समासभाक् ॥ * ॥ अस्त्वव्याडः ॥ * ॥ आचारनि-
पुणः ॥ * ॥ वाक्चपलः ॥ * ॥ रणपण्डितः ॥ * ॥ ते नालिकेरान्तरपः
पिबन्तः^{१०} । न चैतत् षष्ठीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रतिपत्तुमर्थभेदात् ।
न ह्यण्वेऽन्तरं अर्णवस्थान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वात्षष्ठीसमा-
सप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ * ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
टायनस्तु । अर्थप्रवीणः^{११} । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ * ॥ लोक-

१ भव्यध्यानं E.; भव्याधानं F.;
मध्यध्यानं C.; सुध्यध्यानं D.; °प्रण-
वविदिताः (1) MSS.

२ गुर्वायसाश्च E.; °यशास्त्र । D.

३ शुष्कपक्वौ B.

४ प्रशक्तं A. D.

५ Thus B. F.; पण्डितं । सागरचं-
द्रस्य A.; पण्डितस्य सागरं C.; पण्डित-
रामचन्द्रस्य (corr. from °सामचन्द्रस्य) D.

६ श्रीयुतसिंहदेव F.

७ °श्रौण्डो गुणाश्रयद्रव्यमसि व्यधा-
यि D. and om. the first half śloka.

८ Bhaṭṭik. 5, 10; °श्रौण्डाश्रयं
MSS.; ? नात्यन्तीनां त्वमु° A. B. D. F.;
वेतान्यन्तीनां त्वमु° C.

९ मुखोपि A.

१० Śiṣup. 3, 81; [नारिकेलान् eds.].

११ ? अर्थसवीणः A. B.

संवीतः ॥ * ॥ सेवाकुशलः ॥ * ॥ अचकितवः ॥ * ॥ जिनवचनाधीनः^१ ।
 अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात् तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा खप्रत्य-
 यान्तो बोद्धव्यः ॥ अथवा । अधिगत इनम्^२ । अधिगत इनोऽनेनेति
 वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः^३ ॥ * ॥ अचधूर्तः ॥ * ॥ विबुधप्रधा-
 नम् ॥ * ॥ कार्यसव्यः^४ । कार्यविषयेऽनिपुण^५ इत्यर्थः ॥ * ॥ कर्मध्यानः ।
 कर्मसु युक्त इत्यर्थः^६ ॥ * ॥ पृथिवीप्रणवः^७ ॥ * ॥ पृथिवीविदितः ॥ * ॥
 त्वचिसारः ॥ * ॥ मध्येगुरुः ॥ * ॥ कायायसः । कायविषय^८ औदारिक
 इत्यर्थः ॥ * ॥ काम्पिल्यसिद्धः ॥ * ॥ चक्रबन्धः ॥ * ॥ हस्तकटकः ॥ * ॥
 अवसानविरसः ॥ * ॥ शिरःशेखरः ॥ * ॥ कायाशुष्कः ॥ * ॥ कुम्भीपक्वः ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन व्यवहारपटुः । आतपरमणीय^९ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥ इति शौण्डादिः ॥

अधुनात्पाचात्समितबहुलौ^{१०} गेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

स्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः परिडतव्याडभूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तद्वैतौ च धीरः

पिण्डीभूरो व्रणकृमिरथो कूपमगडूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । चेपे गम्यमाने पा-

१ जितनवच^०A.; जन^०B.F.; गज^०C.

२ इन इति C.; अधिगतमिनो D.

३ यतो लो^० A.; om. C.

४ ? कार्यसव्यं A.; कार्यं मध्यः B.;
 कार्यमध्यः C.; कार्यभव्यः D.; ० नव्यः F.

५ अनिपुण A., orig. D.; ० येनिपुण
 B. C. F.

६ ? कर्मध्यानः । ० A.; ० कर्मयुक्तः C.;
 कर्मसु शक्तः D.; कर्मसु व्यक्त^० F.

७ Thus B. C. D. F.; पृथिवीप्रवीणः
 A.—Correct प्रणव for the conjectured
 प्रवण in sl. 101. [? Prof. Roth says :

'Might be a drum in the ground (cf.
 पणव) i.e. a hole covered over with
 boards to be beaten upon, cf. उपरव;'
 Prof. Weber: 'As it were a drum stand-
 ing on the ground (& hence not sound-
 ing), cf. Hāla Sapt. 256 in Zeitsch. D.
 M. Ges. 28, p. 412, l. 1.']

८ कार्यायसः^० A.F., om. D.; कार्यवि-
 षये A.D.F.; ० उदारिक^० C.; औदारिक^० B.

९ व्यवहारपटुतरातपरमणीय F.
 १० Kās. V. ii. 1, 48 ed. पात्रेसमितादिः
 MSS. both readings; here ag. metre.

त्रैसमितादयोऽयमित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ।
 ज्यन्तादिति यथासंभवं सर्वत्र संबध्यते ॥ * ॥ पात्रैसमिता । अपचित-
 चीरा धेनुर्या सा पात्रसंगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते ।
 तददन्योऽपि यः फलविकलव्यापाराडम्बरः स तदुपमानान्तथा वा-
 च्यो यथा चच्चा खरकुटो चैत्र इति ॥ * ॥ पात्रे बाहुल्येन संघटनात्^१
 चीरादिफलविकला । पात्रेवज्जला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥ अथवा । पात्र
 एव समिता मिलिताः^२ । पात्र एव बज्जलाः प्रचुराः । नान्यत्र कार्ये
 पात्रशब्देन साहचर्याङ्गोजनं लक्ष्यते ॥ * ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्र-
 गल्भः ॥ एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ * ॥ गेह एव च्छेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र
 भीरुः । गेहेच्छेडो ॥ गोष्ठेच्छेडो^३ ॥ * ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं^४ प्रकाश-
 यन् । गेहेनर्दी । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ * ॥ वि-
 जितमनेन । विजिती । यद्वा । विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव
 विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥ एवं गोष्ठेविजिती^५ ॥ * ॥ एवं गेहे-
 पटुः । गोष्ठेपटुः ॥ * ॥ गेहेपण्डितः । गोष्ठेपण्डितः ॥ * ॥ गेहेव्याडः ।
 गोष्ठेव्याडः ॥ * ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भा-
 न्निःसृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ * ॥ गर्भ एव सुहितो न तु बहिर्निःसृतः ।
 गर्भसुहितः ॥ * ॥ गर्भ एव तप्तः स्वमात्राहतेनाहारेण ततो निःसृत्य
 न कदाचिदुदरपूरं कृतवानिति^६ । गर्भेतप्तो दरिद्रः ॥ * ॥ गर्भ एव
 दृप्तो मातुषेष्टया मातुरायासनेन वा ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भे-

१ संघटनात् F.

२ A. om. मिलिताः.

३ गेह एव क्रीडति° गेहेक्रीडो ।

गोष्ठेक्रीडो corr. D.; om. F.

४ सौर्याडम्बरं A.; शौर्याडम्बरं C.;

सामर्थ्याडम्बरं corr. D.

५ गेहेविजिता° A.; B. C. om. from

गेह एव विजयते.

६ स्वमात्राहतेना° and lacuna for

कदाचिदुद B.; स्वमात्राहतेनाहा°

उदरशूरं कृतवामिति A.; °उदरं भूत-

वानिति F.

दृष्टः ॥ अथवा गर्भेसुहितादीनामयमर्थः । योऽलीकाभिमानत्वाद-
नुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ * ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्चपलः ।
गर्भेधीरः ॥ * ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं
कृत्वा खादितव्यं खादत्यन्यत्र^१ कार्यान्तरे निर्विक्रमः स पिण्डीशूरः
॥ * ॥ व्रणमध्य एव कृमिः^२ । व्रणकृमिः । अन्यदृश्या ॥ कृमिशब्दः
संयोगादिः संयोगविकलोऽप्यस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकृ-
मिः^३ । तस्माद्रसादिशिष्टं रसमन्यं न वेत्ति स एवमुच्यत इति कश्चि-
दाह ॥ * ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततोऽन्यज्जलस्थानं सरः
समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्वदन्यः पुरुषो ग्रामे नगरे वा शास्त्रे वा
प्रतिबद्धः ।^४ ततोऽन्यन्न पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥ १०२ ॥

गेहेनन्दी गृहकलविद्धो गेहेमेत्याखनिकवकौ च^५ ।

गेहेवादी ननु नगरश्चा ज्ञेयः कर्णेटिरिटिरयासौ^६ ॥ १०३ ॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित्^७ ॥ * ॥ गृहे
कलविद्ध इव । गृहकलविद्धः ॥ * ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य
आवश्यकार्थमपि वह्निर्न निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमु-
च्यते^८ ॥ * ॥ आखनिको जलस्रोतः खातं^९ तस्मिन् वक इव । आख-

१ वादत्यन्यत्र A.; खादितव्यं । खा-
दितव्यं खादत्यं C.; खादना[द suppl.]
न्यत्र D.

२ F. throughout कृमिः; C. कृमिः;
A. B. D. now कृमि now कृमि.

३ संयोगादि संयोगं A.; C. om.
उदुम्बरे कृमिरिव; संयोगादि^३ कृदो
भंगभयाच्च दर्शितः अथ च वज्रपु पस-
केषु (lacuna of 3 syll.) ध्यो (lac. of 11 s.)
दुम्बरकृमिः । D.

४ पुरुषो न ग्रामे B.; शास्त्रे वा
प्रसिद्धनिर्वचस्ततोऽन्यतोऽन्यन्न पश्यति^४
D.

५ गेहेमेत्याखनिकवाकौ च A.

६ टिरिटिरयासौ E.

७ गेहेनर्तीत्यपि B. C.; गेहेनर्ती
आवृत्त्या द्रष्टव्यं । D.

८ वह्निर्निर्गच्छति A.; C. om.
संरभते.

९ वातं A.; पुरीवात D.

निकवकः । यत्किञ्चिदात्मीय आखनिके लभते तद्गच्छति नान्यत्र गच्छति तद्वदन्योऽपि^१ । य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति तद्गच्छति^२ नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपर आह । आखनिरिव । आखनिकः । कुत्साद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिष्प्रदेशो^३ जलाधार उच्यते तस्मिन् बकः । आखनिकवकः^४ । स हि जलाश्रयचुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा^५ बद्धलक्ष्यस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते ॥ * ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥ * ॥ नगरे श्वेव । नगरश्चा घृष्ट उच्यते ॥ * ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥

मत्ता हृन्दः । ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णेचुरचुरा^६ कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णेचुरचुरा^७ चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् । चुरचुरिविति वाक्यानुकरणम्^८ । तत्करोतीति प्लन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्याद्वाऽनो न भवति^९ ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः^{१०} कर्णेचुरचुररित्याह । अनयोश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जी-

१ यद्वदन्योऽपि A.; D. om. ऽपि.

२ B. om. य; D. om. अस्ति; F. om.

नान्यत्र गच्छति.

३ स्वल्पघातनिष्प्र° A.; स्वल्पखात-
नियतप्र° D.; स्वल्पखातः नि° F.

४ C. om. from यत्किञ्चिदात्मीय°.

५ जलाश्रयः चुद्र° A.; °जंतुलक्ष-
णानुसंधानेनासंकु° C.; °भक्षणा [या
suppl.] कुञ्चितपक्षः तद्वद° D.

६ Thus B. C. E. F. & Kās. V. ii. 1,
48 ed. & MSS.; cf. Marāṭhī चुरचुरणे

“to smart, tingle;” कर्णेचुरचुरा D.;

कर्णेचुरचुरा A.

७ कर्णेचुरचुरा B. C. F.

८ गुर्विति° C.; वाक्यानुकरणं D.

९ °अल्पप्रत्ययो° D.; ऽतो न° A.;

सामर्थ्याद्वातोर्न भवति F.

१० कर्णेरिटिरिः A.; कर्णेटिरि २ D.

वति । नास्य विक्रम इति चेपः^१ । टिरिटिरि चुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ २
तदाकारिणि व्यवह्रियेते ॥ * ॥ कूपकच्छपावटकच्छपौ कूपमण्डूक-
वत् ॥ * ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ * ॥ गृह एव
सर्पः । गृहसर्पः^३ । दुष्ट इत्यर्थः ॥ * ॥ नगरे काक इव । नगरकाकः ॥
नगरे वायस इव । नगरवायसः ॥ स्वार्थनिष्ठः परवच्चनानिपुण^४
उच्यते ॥ अथवा । नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्र-
मति तद्वत्तत्रान्यत्र वाऽनवस्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुम्बरमशकौ गेहेविचित्यपि प्रोक्तः ।

अमणा प्रव्रजिताथो कुलटा पटुना च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिनन्ति स एवमुच्यते । यद्वा । मा-
तरि पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमु-
च्यते ॥ पितरिशूर इत्यपि भोजः ॥ * ॥ उदुम्बरे मशक इव । उदुम्बर-
मशकः । अल्पदृष्ट्या^५ ॥ अथवा । उदुम्बरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च ।
तादृशो यः स उदुम्बरमशकः^६ ॥ * ॥ विचित्तमनेन । विचित्ती । गेह
एव विचित्ती । गेहेविचित्ती । अयमर्थः । गेहे स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्त-
मिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां^७ प्रकाशयति न सभामध्ये
कार्ये वा स एवमुच्यते ॥ * ॥ एतेषां यथासंभवं गणपाठसामर्थ्यात् सप्त-

१ अनयोश्चाव्याख्यां जीवितनास्यं
A.; इति शेषः D.; C. om. from टिरि-
टिरिः कर्णेचुरु०.

२ चुरुर्वित्य० A.

३ गृहसर्पः A.

४ परवचनां C.; परवचनान्निपु-
णपुण A.; D. corrupt.

५ अनन्यदृष्ट्य D. (and श्रीभोजः as
usual for भोजः); C. om. अल्पदृष्ट्या.

६ तादृशो यः D.; B. C. om. from
अथवा; A. om. अथवा.

७ बुद्धिमतां B. C., and omit इद-
मयुक्तं.

म्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदपानमण्डूक इत्यादयो
ऽनुसर्तव्याः ॥ * ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥ * ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेषैः^१ सह समस्यते । समासस्तु कर्म-
धारयः ॥ आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमार-
अमणा^२ ॥ * ॥ कुमारप्रव्रजिता ॥ * ॥ कुमारकुलटा ॥ * ॥ कुमार-
श्चासौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ * ॥ कुमारमृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भित्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ * ॥ कुमारनिपुणा ॥ * ॥ कुमारदासी ॥ * ॥ कु-
मारगर्भिणी ॥ * ॥ कुमाराध्यापकः ॥ * ॥ कुमारकुशलः ॥ * ॥ कुमार-
पण्डितः ॥ * ॥ कुमारचपलः ॥ * ॥ कुमाराभिरूपकः ॥ * ॥

लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः
अमणादिभिः^३ स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्टादिभिस्त्रिभिधे-
यलिङ्गैस्त्रिभिः । तेन कुमारपट्टी । कुमारमृद्वी । इत्यादि सिद्धं भ-
वति ॥ १०६ ॥ इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च^४ किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः^५ किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसंज्ञायां विषये साधवो भवन्ति ॥ * ॥ किं-
शुकः । पलाशः ॥ * ॥ किंवदन्ती । जनश्रुतिः ॥ * ॥ किंकिरातः^६ ।

१ अवणादिभिर^० A. D. ; विशेषैः F.

२ अवणा च^० A. ; ० कुमारअवणा B.

३ अवणादिभिः A.

४ किंकिरातश्च A. B. C.

५ किंपुरुषो थ दासश्च D. E.

६ किंकिरात A. B. C.

कुरण्टकः ॥ * ॥ किंनरः । मयुः ॥ * ॥ किंपुरुषः । स एव ॥ * ॥ किंदासः ।
राजर्षिः ॥ * ॥ किंजल्कः । पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्ये^१ ऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रा-
येण ॥ १०७ ॥ इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः कुञ्चामहिषरुरवः^२ कुञ्जरेन्दू वराहः

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः^३ ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ^४

हस्तिश्चानावृषितरुवृका विश्वमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिदुपेन परार्थे प्रयुक्तैर्याघ्रादिभिः सह गौणैर्या-
घ्रैरित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति ॥ * ॥ व्याघ्र
इव । व्याघ्रः । पुरुषस्यासौ व्याघ्रश्च । पुरुषव्याघ्रः ॥ * ॥ स्त्रीकुञ्चा^५ ॥ * ॥
पुरुषमहिषः ॥ * ॥ पुरुषरुरः^६ ॥ * ॥ पुरुषकुञ्जरः ॥ * ॥ वदनेन्दुः^७ ॥ * ॥
पुरुषवराहः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ वाग्वज्रः ॥ * ॥ पुरुषट्षभः ॥ * ॥
कुचकलशौ ॥ * ॥ मुनिचन्दनः ॥ * ॥ मुखपुण्डरीकम्^८ ॥ * ॥ मुखचन्द्रः
॥ * ॥ स्तनकुम्भौ ॥ * ॥ पुरुषर्षभः^९ ॥ * ॥ करकिसलयम् ॥ * ॥ पाणि-
पल्लवः ॥ * ॥ पुरुषर्क्षः^{१०} ॥ * ॥ पाणिपद्मम् ॥ * ॥ पुरुषहस्ती ॥ * ॥

१ आदिशब्दाद् A. B. C. F.

२ व्याघ्रकुम्भा° A.; कुञ्चा° B. C. D.;

कुञ्चा° E.

३ कलसौ° A. E.; कलभी° B.;

चन्दनः° F.

४ ? पल्लवस्तृक्षपद्मौ A. B. C. E. (1);

पल्लवः कुम्भपद्मौ F.; पल्लास्तृक्षपद्मौ D.

(? °तृष or तृच्छ).

५ स्त्रीकुञ्चा B. C.; स्त्रीकुञ्चा° A.

६ पुरुषभीरुः A.; पुरुषरुभः B.;

अपभीरुः D.

७ F. adds पुरुषेन्दुरित्यपि.

८ °पुण्डरीकः B. C. F.

९ भरतच्छषभः A.; पुरुषच्छषभ B.

C. F.

१० ? पुरुषतृक्षः C.; पुरुषरुक्षः (i.e.

°रुक्ष = रुक्ष?) D.; पुरुषमुंजः A.; पुरु-

षजंढः B.; om. F.; see note ४.

वानरश्चा ॥ * ॥ राजान ऋषय इव । राजर्षयः ॥ * ॥ वैरं तरुरिव समू-
लत्वात् । वैरतरः ।

वद्धमूलस्य मूलं हि महदैरतरोः स्त्रियः^१ ॥

पुरुषवृकः ॥ * ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विस्त्रमिव ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठविस्त्रचुम्बनचुञ्चुना^२ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृष इत्यादयोऽपि भवन्ति^३ ॥ १०८ ॥
इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो^४

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृपणविशिषौ निर्धनोक्तौ पटुर्वा

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः^५ कुन्दुमः स्याद्वदान्यः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते ।
समासः कर्मधारयो भवति ॥ * ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः । श्रेणि-
कृताः पुरुषाः ॥

वणिक्पथे पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरम्बुभिरम्बुराशिः^६ ॥

अनिधनरूपा निधनरूपाः कृताः । निधनकृताः^७ शत्रवः ॥ * ॥ निपु-
णोदाहृताः ॥ * ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ * ॥ मन्त्रमिताः
॥ * ॥ मुण्डसंभाविताः ॥ * ॥ निचयोच्चारिताः ॥ * ॥ चपलापाकृताः ॥ * ॥
क्षत्रियमताः^८ ॥ * ॥ अध्यापकोदिताः । अधीतेऽध्यापक इति शकटा-

१ §ig. 2, 38; A. C. D. om. the first
pāda.

२ §isup. 2, 14; रामोष्ठ° B. C. F.;
°चुवनचुवना A. B. D.; °चुचुना F.;
°चुवजचुवजा C.

३ A. om. ऽपि; इत्यादावपि भवति D.

४ पण्डितोर्थो D. E.; पण्डितोच्चौ F.

५ °श्रवणकुशलाः A.

६ §isup. 3, 38.

७ अनिधनरूपानिधनकृताः A. C. D.

८ क्षत्रियमिताः A.; om. D.

ङ्गजः ॥ * ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ * ॥ देवान्माताः । वेदेति रत्नमतिः ॥ * ॥
 रूपणाख्याताः ॥ * ॥ विशिषं गृहम् । अविशिषं विशिषं कृतम् । विशि-
 पकृतम् ॥ भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ * ॥ निर्ध-
 नोपकृताः ॥ * ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिञ्चा इत्यपरे^१ । ऊका-
 वकल्पिताः ॥ * ॥ पटूक्ताः ॥ * ॥ राशिकल्पिताः ॥ * ॥ भूतनिराकृताः^२
 ॥ * ॥ अमणविश्रुताः ॥ * ॥ कुशलाख्याताः ॥ * ॥ कुं भूमिं दुनोति ।
 कुन्दुः । उन्दुरः ।^३ तं मीनाति हिनस्ति । कुन्दुमो मार्जारः । कुन्दु-
 मावकल्पिताः ॥ अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्थानम् ।
 तस्मिन्मिनोतीति^४ कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः^५ । कन्दुम-
 कृताः शालयः ॥ कुङ्कुमेति रत्नमतिः ॥ * ॥ वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः संबन्धमनुभवन्ति । अश्रेण्यः
 श्रेण्यो विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यामीना
 इत्यादयो भवन्ति । यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्ट-
 व्यः । अनिर्धना निर्धना इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्युपाकृताः ।
 अभूता भूता इति निराकृता इति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन तूल-
 कृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः^६ ॥ १०६ ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः^७

॥ ११० ॥

१ कलिञ्जा इत्यपरे B. C.; ओको^०
 कलिञ्ज इत्यपरे । ओकावकल्पिताः F.

२ भूतनिराकृताः C.; om. A.

३ कुन्दुः कुन्दुरः F.; तं मिनोति^० D.;
 तं सीना हिनस्ति^० A.

४ कन्दु पा^० D.; कन्दू पा^० A.; तन्मि-
 नोतीति A. D.

५ कन्दूम^० thrice A.

६ तेन कृता इत्यादयो^० A.; तूल-
 कृताः गणकृता इत्यादयोऽपि भवन्ति ।
 अभूता भूता इति निराकृता इः ॥ D.

७ E. om. मतः ; C. om. the second
 half stanza ; D. om. from कृतादयस्तु.

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः^१ ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः^२ ॥ १११ ॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥ ११२ ॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः ॥ * ॥ नृवराहः ॥ * ॥ पुं-
नागः ॥ * ॥ अश्वकुञ्जरः ॥ * ॥ मुनिपुङ्गवः ॥ * ॥ रघुवृषभः ॥ * ॥ नरव्याघ्रः
॥ * ॥ राजशार्दूलः ॥ * ॥ राजहंसः ॥ * ॥ पुरुषसिंहः ॥ * ॥ भरतर्षभः^३ ॥
आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तारोरित्यादयो^४ऽपि भ-
वन्ति ॥ ११२ ॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः^५ ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः^६ ॥ ११३ ॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा ।

अभ्याजतोऽभ्यागतद्वर्णतर्णकां^७

निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुचतः ।

वर्गाङ्गवां ऊँकृतिचारु निर्यतीम्

अरिर्मधोरैचत गोमतल्लिकाम् ॥

१ विहितोवकृताः स० E.; विहि-
तोऽपपाकृताः स० B.; °कृताः समा० A.
F. against metre.

२ अस्नातोदित० E.; आत्मनोदितः
दृष्टो दृष्टाचक्षानोदीरि० A.; °दीरि-
ताः ख्याताः B. E. F.; C. D. om. the
gana kṛitādi.—[ज्ञात, उच्चारित, अ-
पाकृत, and कल्पित, though instanced
in the comment on the *ṣṛeṇyādi*, are not
included in these stanzas.]

३ भरतश्चषभः B. C. D.

४ *Ṣiṣup.* 6, 28.

५ मतल्लिकोद्ध० A. B. C. D.; °वि-
त्तयः A.

६ °पाशतराः E.; हस्तपादतटाः °A.

७ *Ṣiṣ.* 12, 41; °तूणतर्णिका A.;
°तूणतीर्णिका D.; B. C. F. omit the
whole stanza.

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः ॥ * ॥ पुरुषोद्वः^१ ॥ * ॥ आर्यमित्राः ॥ * ॥
 गोप्रकाण्डम् ॥ * ॥ वचःस्थलम् ॥ * ॥ अंसमिन्तिः^२ ॥ * ॥ केशहस्तः ॥ * ॥
 केशपाशः ॥ * ॥ स्ननतटम् ॥ * ॥ तातपादाः ॥ * ॥ कपोलपाली ॥ * ॥
 गोमचर्चिका ॥

एत आविष्टलिङ्गत्वान्तत्त्विकादयोऽन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे ख-
 लिङ्गोपादाना^३ एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं चैषां
 समास एवेति वाक्यं न भवति^४ ॥ आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरः-
 कवाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति^५ ॥ ११३ ॥ इति मतत्त्विकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौर-

मूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुष्टौ^६ ।

धूर्तो विटः स्याद्वतकश्च भीरुश्च

चेलश्च जाल्मापसदौ च धृष्टः^७ ॥ ११४ ॥

कुत्सितवाचिपदभेदैः^८ खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च
 समासः ॥ * ॥ वैयाकरणस्यासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची । यः
 पदपदार्थनिर्णयं कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात्^९ खम् आकाशं
 सूचयति स एवमुच्यते ॥ शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खषू-

१ पुरुषोद्वः A. B. C. D.

२ अंसमिन्तिः A. D.

३ शब्देस्त्रिलिङ्गो C.; D. corr. अवि-
 सल्लिङ्गत्वान् ° शब्दबलान्नोपादाना; A.
 cf. note ५.

४ प्रशंसावचनत्वे चैषां F.; C. om.
 from प्रशंसा°.

५ कुकुमारी । मतत्त्विकादयो C.;
 A. om. from केशपाशः.

६ खसूचीखेटौ B. C. F. against
 metre; °खेडौ कितवो च° C.; मूर्खौ
 ध्रुवस्तस्कर° D.; दुर्दुष्टौ D. F.

७ धूर्तो विटः °च वृष्णः । D.; °अप-
 श्चदौ° B. C.; °दृष्टः B. C.; °वृष्णः D.;
 A. om. this śloka and the comment.

८ कुत्सितपदभेदैः D. (orig. °भेदैः).

९ निष्प्रतिपन्नत्वात् C.; D. corr. °नि-
 र्णयभुमुत्सर्गं पृष्टो निःप्रतिभः सन्.

च्याह^१ । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरित्याहुः^२ ॥ * ॥ मुनिखेटः ॥ * ॥
 याज्ञिककितवः ॥ * ॥ कविचौरः ॥ * ॥ पाठकमूर्खः ॥ * ॥ ब्राह्मणब्रुवः ।
 जातिमात्रोपजीवी^३ ॥ * ॥ रत्नकतस्करः ॥ * ॥ मीमांसकदुर्दुरुष्टः^४ ।
 मीमांसाध्ययनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य^५ वेदविज्ञावनम-
 द्यपानाद्यनुष्ठाननिरतो नास्तिको जात इत्यर्थः ॥ * ॥ मुनिधूर्तः ॥ * ॥
 मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनदण्डादिमुनिवेषधारणादेश्यागमनमद्य-
 पानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते^६ ॥ * ॥ राक्षसहृतकः ॥ * ॥ चञ्चि-
 भोरुः ॥ * ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ * ॥ ब्राह्मणजाल्मः ॥ * ॥ तापसापसदः ॥ * ॥
 याम्यदृष्टः^७ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन काण्डीरकाण्डस्पृष्टच्छान्दसवठर^८ इत्या-
 दयो द्रष्टव्याः ॥ एतच्च गणत्रयं श्रीभोजदेवाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् ।
 अन्यवैद्याकरणमतेन सूत्राण्येतानि ॥ ११४ ॥ इति खसूच्यादिः ॥

मयूराच्छत्तश्छान्ताङ्गसकः प्रेहिवाणिजा^९ ।

कक्षोजाद्यवनान्मृगोऽथ प्रेहिस्वागता तथा^{१०} ॥ ११५ ॥

मयूरव्यंसकादयः समासा मयूरव्यंसकादयोऽयमित्यनेन^{११} कर्म-

१ D. om. from शाकटायन०; F. om. पत्ने.

२ ०तु सूचिरित्याहुः C.; खसूचि-
 रित्याहुः D.; cf. Kāṣ. V. on Pāp. ii. 1, 53.

३ ब्राह्मणध्रुवः० D.; ०जातिमात्रो-
 पजातिवी। C.

४ ०दुर्दुरुष्टः C.; दुर्दुरुष्टः F.; D.
 corr. दुर्दुरुष्टः च्युतः जैमिनीयनिध्यातो
 पि तत् फलमनवाप्य वेदविरुद्धमघपा-
 ना०.

५ फलमवाप्य० B. C.

६ शिरस्तुण्डनदण्डादिमुनिधारणात्
 B.; ०मद्यपानाद्यनुष्ठानागारप्रवृष्टं D.

७ याम्यदृष्टः B. C. D.

८ ०कांदसः वठर B.; कांदसं वठर
 C.; कांडीरकां स्पृष्टकांदसवठर D.

९ मयूराच्छत्तश्छा० B.; मयूरच्छ-
 त्वक्षा० E.; ०व्यंशका० D.; प्रेहिवा० C.

१० कक्षोजाद्यवनान्० C.; A. om. this
 śloka and the comment to प्रेहि आदरे-
 णागच्छे[त्यर्थः].

११ ०व्यंसकादयश्चेत्यनेन D.; C. om.
 from समासा to ऽयम्.

धारयसंज्ञा भवन्ति ॥ * ॥ विगता अंसा यस्व । व्यंसकः । रमणीयाका-
 रदेहनेपथ्योपेतत्वाद्^१ मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च
 बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः^२ कश्चिदेवं प्रतिचिष्यते ॥ यदा ।
 व्यंसयति च्छलयतीति^३ व्यंसकः । स चासौ स च यो लुब्धकानां
 मयूरो गृहीतशिखो^४ ऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स विप्रलम्भक
 उच्यते^५ ॥ * ॥ कृत्तवङ्ग्यंसकः । कृत्तव्यंसकः । कृत्तं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्थातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते ।
 एवमन्योऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ क्वात्तवङ्ग्यंसकः^६ । क्वात्तव्यंसकः । क्वात्तो हि यथा लब्धभि-
 क्षामाचवृत्तिकृतसंतोषो निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तददन्योऽप्ये-
 वमुच्यते^७ ॥ क्वात्तरूपेण वञ्चको वा लोकस्व । क्वात्तव्यंसकः ॥ * ॥
 कम्बोज इव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः ॥ यवन इव मुण्डः । यवनमुण्डः ॥
 दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भवन्ति । एवमिभौ
 वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः ॥ * ॥ प्रेहि म्रियस्व वाणिजेति^८ यस्यां सा
 प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इण् मरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्ये^९ त्वाहुः । प्रेहि ।
 आदरेणागच्छेत्यर्थः^९ । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ् निपातनादेवाकार इति
 केचित् ॥ * ॥ प्रेहि स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

१ °देहवेषानैपुण्योपलभान् corr.] D.

२ बाहुसाध्य° C. F.

३ बलयतीति B.; व्यंसयतीति बल-
 यति C.

४ D. corr. thus for orig. गृहीतशिखो
 (f. l. e. °शिखो).

५ विप्रलम्भ उच्यते D.

६ C. om. from कृत्तं हि.

७ °माचवृत्तिः कृतसंतोषो निर्व्या-
 पारतयार्थतो° D.

८ प्रेहियस्व वा° C.; प्रेहियस्व वा-
 णियेति B.; प्रेहि मृगयस्व° D.

९ आदरेणागच्छेत्यर्थः D.; आदरेण
 गच्छे° F.; A. see p. १५६, note १०.

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसा चापि प्रघसा प्रकसा तथा १ ॥ ११६ ॥

एहि वाणिजेति यस्यां त्रिथौ क्रियायां वा सा^२ । एहिवाणिजा ॥
केचिद् आचान्ति गच्छन्ति^३ वाणिजा यस्यामिति विगृह्य निपातनादे-
हिभावः ॥ * ॥ अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा^४ । अपेहिवा-
णिजा ॥ * ॥ एवम् एहिस्वागता ॥ अपेहिस्वागता ॥ * ॥ एहिद्वितीया ॥
अपेहिद्वितीया ॥ * ॥ एहिविघसा ॥ अपेहिविघसा ॥ * ॥ एहिप्रघसा ॥
अपेहिप्रघसा^५ ॥ * ॥ एहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसा ॥ अपेहिप्रकसं दूर-
मिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः^६ ॥ ११६ ॥

स्नात्वाकालकपीत्वास्थिरकाकिंचननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्वेलावसनावनितास्तथा वितता ७ ॥ ११७ ॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः ॥ * ॥ पीत्वा स्थि-
रीभूतः । पीत्वास्थिरकः ॥ * ॥ न भवति किंचन क्वचित् किंचिदुपयुज्यत
इत्यकिंचनं निघ्नयोजनम्^८ । निपातनान्मुगागमः^९ । नास्य वा किंच-
नास्तीति । अकिंचनम् । अकिंचनः^{१०} ।

अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदामकिंचना^{११} ॥

१ विघसा चापि प्रकसा विकसा त-
था । C.; °विघसो वापि° F.

२ एहि वाणिजेति अस्यां सा ॥ C.

३ आचान्ति गच्छन्ति° B.

४ C. om. from एहिवाणिजा.

५ C. om. from एहिप्रघसा.

६ अपेहिप्रकसा ॥ दूरमिति यस्यां
अपेहिविकसा इति° C.; D. F. om. तु.

७ पूर्वा सेला° A.; आहरवेलापूर्वा
वेला° C.; °पूर्वा चेला वसना वनिता
तथा° E.

८ °अकिंचननिघ्न° F.

९ निपातनान्मुगागमः D. (? B.).

१० Thus A.; B. C. D. om. अकिंचनः;
F. om. अकिंचनम्.

११ ? अकिंचनमकिंचनः° B. C.; see
next note.

न किंचनं नास्य वा किंचनमस्तीति^१ विग्रहेण किंचनशब्दोऽनव्ययो
 ऽयस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ * ॥ निपत्य भूमौ पतिता
 रोहिणी लोहिनी रक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी ॥ * ॥ आहर
 चेलमिति यस्यां सा । आहरचेल^२ ॥ * ॥ एवम् आहरवसना ॥ * ॥
 आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा । आहरवनिता^३ ॥ * ॥ आहर
 विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता^४ ॥ विततं जालमानाय
 इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च^५ ।

उदमचूडैहियवं भुक्तासुहितोद्धरावमृजे ॥ ११८ ॥

इडा स्त्री । यथा । महती इला । महेला ॥ एहि । आगच्छ । इडे
 स्तीति यस्मिन्कर्मणि तद् एहीडं विवाहादि कर्म । शास्त्राध्यायादिको
 वा ग्रन्थप्रविभागः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि शब्दशक्तेरनपुंसकत्वमेव ॥ * ॥ पच
 लवणमिति यस्यां क्रियायां सा पचलवणा ॥ * ॥ प्रोहापनय कपर्दं
 केशकलापं वराटकं वेति यस्यां सा प्रोहकपर्दा^६ ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ
 धावति । निकुच्यकर्णः^७ ॥ * ॥ उदमोत्क्षिप चूडामिति यस्यां सा ।

१ समंपदा अकिंचना । न किंचनं
 नास्य वा किंचनास्तीति D.; ससम्पदा ।
 अकिंचना । न० A.; अकिंचना अकिंच-
 नं नास्य वा० B.; संपदा । अकिंचनं
 न किंचनं F.; C. om. from किंचन
 क्वचित् to न किंचनं नास्य वा.

२ आहार चेलमिति० आहारचेल
 A.; व for च C.

३ एवं आहरवसना आहर वनिच-
 मिति० आहारवनिता A.

४ आहार विततं० आहारवनिता A.

५ एहिडं E.; प्रोहिकप० A. B. C.;
 मोहि० D.; ०कर्णिकश्च A.; निकुच्य-
 र्णश्च C.; कर्णिकश्च E.

६ प्रोहापनय० B. C.; मोहापनय०
 D.; कपर्दं A. C.; कपर्दः D.; केशक-
 लापः A.; केशकलापे D.; ०प्रोहिकपर्दा
 B. C.; मोहकपर्दा D.

७ निकुच्यवर्णौ A.; निकुच्यकर्णौ
 धावर्णौ धावति C.

उद्धमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्तत इत्यर्थः ॥ * ॥ एहि यवेति
यस्मिन्कर्मणि तद् एहिधवम् ॥ अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्कर्मणी-
त्याह ॥ * ॥ भुक्तासुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तप्तो भवति स एव-
मुच्यते ॥ * ॥ उद्धर कोष्ठाद्भान्यमन्यद्वा^१ । अवसृज देहीति यस्यां सा ।
उद्धरावसृजा ॥ ११८ ॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीच-

निश्चप्रचाः कृन्धिविचक्षणा च^२ ।

विचप्रचा चाचपराचमुक्ता-

ऽकृतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥ ११९ ॥

उच्चं च तदवचं च । उदक् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा ।

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दोर्^३

उच्चावचरूपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये^४ ॥ * ॥ प्रोह कटमिति यस्यां
सा प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना^५ ॥ * ॥
उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद् उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं चेति वा ॥ * ॥ निश्चितं
च प्रचितं च । निश्चप्रचम्^६ । निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा
निश्चप्रचा ॥ निष्कृषितं च निस्त्वचं च । विश्वत्वचमिति केचित्^७ ॥ * ॥

१ उद्धकोष्ठाद्वा । B.; उद्धर कोष्ठान् ।
corr. D.; कोष्ठाद्भान्यद्वा C.

२ विचप्रवाचाच° F.; उच्चावच° A.;
°कटोच्चनीच° B.; छद्विवि° C.

३ Sis. 4, 46; इहेन्दोर् eds.

४ उच्चितं च अवच° B. C. D.; उच्चा-
वचमि° A.

५ प्रोहणं वारणादिः° C.; प्रोहयणं
च पादेः कटादि° D.

६ B. om. from निश्चितं.

७ निस्तुचं च ।° A.; °निश्चप्रचमिति
B.; °च त्वचं च ।° C.; निष्कृषितं निश्चं
सूचमिति D.

कृती वेष्टने । कृन्धि विशिष्टं चक्षणेमिति यस्यां सा कृन्धिविचक्षणा ॥
 शाकटायनसु । कृन्धि विचिणीहीति यस्यां सा कृन्धिविचिणा^१ । कर्पा-
 सविषया क्रिया । निपातनाद्धिलोपो विकरणस्य ह्रस्वलं चेत्याह ॥ * ॥
 विहृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा ॥ * ॥ आचितं च परा-
 चितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आचपराचम्^२ ॥ * ॥
 नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसंचाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते^३ ॥

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन्क-
 र्माणि तद् आचोपचमित्यने ॥ * ॥ कां दिशं ब्रजामीति । कांदिशकः ।
 गणपाठसामर्थ्याद्रीकणप्रत्ययः^४ ॥ ११६ ॥

उद्वपनिवपाथोद्वमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायहच्छोत्पचनिपचाः प्रोषपापीयान्^५ ॥ १२० ॥

उद्वप निवपेति यस्यां सा । उद्वपनिवपा ॥ * ॥ उद्वम विधमेति यस्यां
 सा । उद्वमविधमा ॥ * ॥ अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषि-
 का^६ । मनोज्ञादिवाक्यजि^७ ॥ * ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा ।
 इहपञ्चमी ॥ इहपञ्चमीशब्दसंपर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमी-
 त्यने ॥ * ॥ अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थि-

१ विचिणीहीति० कृन्धिविचिणा A.;
 विचिणीहीति० कृन्धिविचिणा D.; कृन्धि
 विचिचिणीही० कृन्धिविचिचिणा F.—Bū.
 and Gaṇaratnāṇv. have कृन्धिविचिचिणा;
 also Kās. V. ed.; but MSS. I. O. 2440,
 Beng. As. Soc. कृन्धिविचिचिणा. [कृन्धि
 कृन्धि हे विचिचिणेति यस्यामभिधीयते
 सा कृन्धिविचिचिणा । Gaṇaratnāṇv.]

२ Gaṇaratnāṇv. explains both ways.

३ अकुतोभयं । सं० C.; कुर्वते A. D.

४ ०सामर्थ्यादीकृ D.; कांदिशकः ।
 ०आकणप्र० C.; ०श्र्यात् ढीकरप्रत्ययः F.

५ ०निपचा प्रोषपापीयान् A.; प्रो-
 षपापीन् C.

६ अहोपुरुषिका० A. B.; ऽहमित्य-
 स्यां क्रियायां corr. D.

७ मनोज्ञादिवाक्यजि कश्चित् D.;
 not mentioned in the *manojñādi* 409-10.

को मत्वर्थीयो वा काट्^१॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वं प्रवर्त इति विगृह्य तद्भा-
वो^२ ऽहमहमिका । पृषोदरादिवाहृद्भावादिरिति सुधाकरः^३॥ *॥
या च्छा^४ अभिप्रायः^४ । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे वृत्तिः^५ ।
यथा । यदृच्छयासूयति यस्तपस्यते^६॥ *॥ उत्पच निपचेति यस्यां क्रि-
यायां सा । उत्पचनिपचा ॥ आख्यातमाख्यातेन सातत्य इति सातत्ये
समासः । असातत्यार्थ एव पाठः^७ ॥ अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोप-
सर्गसमुदायो नाख्यातग्रहणेन गृह्यते ॥ *॥ पापं विद्यते यस्य स पापी ।^८
बहूनां पापिनां मध्ये ऽतिशयेन पापी । पापीयान् ॥ प्रोक्ष्य वियुक्तो
भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा ।

राघवः प्रोक्ष्यपापीयाञ्चहीहि तमकिंचनम्^९ ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्ये ऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्तारं च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रि-
यापदस्यार्थे । अश्रीत पिबतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां भृत्यज-
नाज्ञादानक्रियायां सा । अश्रीतपिबता । अत्रैषामाख्यातप्रतिरूप-

१ स्वार्थे को म० B. C.; मत्वर्थीयो
पाठः A.; स्वार्थको मत्वर्थीयो (corr. चे)
पाठः D.; वा पावापाठः B.; वा पाठः
C. F. [काट् (क + आट्) = काप् Vop.
4, 6]; cf. next page, n. ८.

२ ०पूर्वप्रवर्त्तते इति० तद्भागे A.;
०अहं पूर्वर्त्तते इति० B.

३ Thus corr. D.; सुधाकरः MSS.;
cf. p. ४१, note १७.

४ पाकच्छा अभिप्रायः० A.; यादृच्छा

अभि० C.; या च्छा अभिप्रायः यदृ-
च्छा अभिप्रायः ।० D.; यादृशी इच्छा
अभिप्रायः F.

५ ०इत्यर्थवृत्तिः A.; इत्यर्थे वृत्तिः C.
६ Kirāt. 14, 21.

७ C. om. सातत्य इति; D. corr. इति
सातत्ये सिद्धे असातत्यार्थे इह पाठः ।

८ यस्यां सा पापी A.; यस्य सा
पापी । ०पापीनां C.

९ Bhaṭṭik. 5, 91.

काणामव्ययानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वादाऽदन्ता^१ ॥
 एवं खादतमोदता । गणपाठसामर्थ्यादतड्^२ ॥ खादाचामायां को
 नाम कस्य न सहायः^३ ॥ पचतभृज्जतेत्यादि ॥ * ॥ ह्यन्तं क्रियापदं
 कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन वज्रलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । स च
 समासः कर्तारमाचष्टे ॥ जहि जोडं देवदत्त^४ यो वक्ताभीक्ष्णं सात-
 त्येन ब्रवीति स वक्ता जह्जिजोडः^५ । एवम् उज्जह्जिजोडमित्यादि^६ ॥
 पचौदनमिति वज्रलवचनान्न भवति ॥ १२१ ॥

एहिरेयाहिराभिन्धिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्यादहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा ।
 एहिरेयाहिरा । गणपाठादात्वम् ॥ * ॥ भिन्धि लवणमिति यस्यां सा
 भिन्धिलवणा ॥ * ॥ उत्पत्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति
 सा । उत्पत्यपाकला । अत्र परकालक्रियाया अभावे क्ताप्रत्ययोऽपि ।
 अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ * ॥ अहं पूर्वम् अहं पूर्वमिति यस्यां सा^७ ।
 अहंपूर्विका । काटौ^८ पूर्ववत् ।

माहंपूर्विकया हि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम्^९ ॥

प्रोहापनय कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा ॥ * ॥ उद्धर किमपि
 द्रव्यमुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजा ॥ १२२ ॥

१ अर्शत्वादि० A.; अर्थादिवद्वा० D.
 २ ० अतट् C.; अनड् F.
 ३ खोदां वामायां० C.; खादावा-
 मायां का नाम० B.

४ जहि जोडं B. and orig. D.; देव-
 दत्तं । F. (? right); D. corr. देवदत्त
 इति.

५ जह्जिजोडः A. B. and orig. D.

६ उज्जह्जिजोड० A. B. and orig. D.

७ B. C. F. only once अहं पूर्व.

८ कटौ A. D. F.; कटौ B. C.; cf.

page १६२, note १.

९ चिदधतां A.; सिंहासनाध्यासनं
 D.

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा^१ ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोह्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता ॥ * ॥ निषण्णा सती श्यामा जाता । निषण्णश्यामा ॥ निषद्यश्यामेति^२ श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमासे पूर्वपदानियमः स्यात्^३ ॥ * ॥ उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजावमृजा । अत एव निपातनादनयोरिहैव^४ साधुत्वम् ॥ * ॥ अहं प्रथमो यस्यां सा । अहंप्रथमिका ॥ * ॥ प्रोह्य पादौ धावति । प्रोह्यपदि^५ ॥ * ॥ इह द्वितीयेति यस्यां क्रियायां सा । इहद्वितीया ॥ शाकटायनसु । अद्यपञ्चमो । अद्यद्वितीयेत्याह । वामनप्रभृतिभिरयमिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं^६ न भवतीत्युक्तम् ॥ भोजसु^७ न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्यत एवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामायच्छन्नभारविप्रभृतयो^८ वेदितव्याः ॥ १२३ ॥ इति मयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणा ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने अद्वामेधे ऋक्साम वाङ्मनसे ॥ १२४ ॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतरयोग एव भवति ॥ * ॥ दधिपयसी ॥ * ॥ मधुसर्पिषो ॥ * ॥ सर्पिर्म-

१ पूर्वोन्मृजावमृजा C.

२ श्यामासिति C.

३ विशेषणसपूर्वपदानियमः स्यात्
A.; अपदी नि० C.

४ अनयोरिवैव C.; एतयोरिवैव F.

५ प्रोह्यपदी D.

६ समासान्तरं A.

७ श्रीभोजसु D.

८ ँघंटामाघं A. (? B.); ँघंटामाघं D.; ँविप्रतयो B.; ँभृतयो

पि A.

धुनी ॥ * ॥ रामलक्ष्मणौ ॥ * ॥ आद्यवसाने ॥ * ॥ अङ्गामेधे ॥ * ॥
चक्षामे ॥ * ॥ वाङ्मनसे । यथा ।

अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोर्

अतश्चावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि^१ ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥ १२४ ॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः^२ परम् ।

प्रवर्योग्पसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥ १२५ ॥

मेधातपसी ॥ * ॥ दीक्षातपसी ॥ * ॥ श्रुततपसी ॥ * ॥ अङ्गातपसी ॥ * ॥

अध्ययनतपसी ॥ * ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥ १२६ ॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कक्षलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविह सपरिज्याकौशिकौ च गणेश ॥ १२७ ॥

सहोलूखलमुसलाभ्यां वर्तेते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च^४ । उलू-
खलमुसले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥ १२७ ॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीषोमाविध्मावर्हिर्याज्यानुवाक्याद्याः^५ ॥ १२८ ॥

१ See the whole stanza, p. 4.

२ Thus F.; श्रुताच्छ्रद्धाध्ययनाभ्यां
तपः B. D. E.; श्रुताश्रद्धाध्ययनाभ्यां
A.; श्रुतश्रद्धा चनाभ्यां तपः C.

३ शालूखलमुसला° A.; सपरिजा-

कौ° E.; सपरज्या° B. C. F.; गणौ B.;
कौशिकाभ्यां च। C.

४ परज्या° B. F.; सपरिज्या° A.;
C. om. from सहोलूखल.

५ अग्निषोमा° C.; इध्मवर्हि° नुवा-
काद्याः F.

एषोऽपि स्पष्टः^१ । आद्यशब्दः प्रकारे । तेन येषां लोक इतरेतर-
रयोग^२ एव दन्धो दृश्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा चन्द्रार्का-
विति ॥ १२८ ॥ इति दधिपयत्रादिः ॥

गवाश्चाजाविकं कुञ्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम्^३ ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्चादीनां समाहार एव दन्धो भवति
॥ * ॥ गौश्च । अश्वश्च । गवाश्चम् ॥ * ॥ अजा च । अविकश्च । अजावि-
कम् ॥ अजश्च । अविका चेति वा^४ ॥ * ॥ कुञ्जश्च वामनश्च^५ । कुञ्जवा-
मनम् ॥ अन्ये तु कुञ्जाश्च स्त्रियो वामनाश्च स्त्रियः । अत एव वच-
नात्पुंभावे^६ कुञ्जवामनमित्याहुः ॥ * ॥ गौश्च । अविकश्च । गवाविकम्
॥ * ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ * ॥ श्वा च चण्डालश्च । श्वचण्डाल-
लम्^७ । शश्रुतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिशृहीतानामेव
शुना सहैकत्रावस्थानम्^८ ॥ * ॥ स्त्रियश्च कुमारश्च । स्त्रीकुमारम् ॥
अन्ये तु स्त्रियश्च कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यात एव निपातनाद् ईकार-
निवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ॥ * ॥ तृणानि च । उलपाश्च । तृणो-
लपम् ॥ १२९ ॥

१ एषो विस्पष्टः B. C.

२ A. om. from रैतरयोग to śloka
130; but (probably from a confusion
of leaves) inserts here a passage from
kachchhādi: आंतरीपः । आजपादः (!) ।
द्वयं cf. śl. 328 com.

३ दर्भशरं श्वचं C.; श्वचण्डालं
तृणोलुपं F.; A. om. this śloka and
comment.

४ अजाश्चाविकाचेति वा D.

५ वामनं च D.

६ पुंस्त्वभावे D. F.

७ चाण्डालश्च श्वचाण्डालं F.; ॥ श्वा च
चाण्डालं C.—Gaṇaratnāṅg. has श्वचाण्डालं;
Bū., Kās. V. श्वचण्डालं.

८ चाण्डालपरिं F.; शुनां सहै B.;
शूनां C.

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुञ्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः^१ ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ * ॥ अजश्च । अजा च वा ।

एडकश्च । अजैडकम् ॥ * ॥ दासश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ।

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः^२ ॥

स्वार्थिकश्च कः ॥ अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति^३ ॥ * ॥ पुत्रश्च पौ-
त्रश्च । पुत्रपौत्रम् ॥ * ॥ कुञ्जश्च किरातश्च । कुञ्जकिरातम् ॥ कुञ्जाश्च
कैरातकाश्च । कुञ्जकैरातकम् । किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरा-
तका इति शाकटायनः ॥ विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो स्नेच्छ
इत्याह ॥ * ॥ उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥ * ॥ मूत्रं च पुरीषं च । मूत्र-
पुरीषम् ॥ * ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १२० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम्^४ उष्ट्रशशमूत्रशकृती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति^५ शाकटा-
यनः ॥ * ॥ शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम्^६ ॥ शाटीप्रच्छद-

१ A. om. this śloka and comment.

२ Kārikā to Pān. iv. 1, 161.

३ दासीमाणवकमित्येव D.

४ Thus D. E. (D. orig. °पट्टिकं); °पट्टिकं B.; पट्टिकं C.; पत्तिकं F.; A. om. text and comm. to मूत्रं च शकृच्च.

५ ? अर्जुन B. C. F.; अर्जुनपुरुष-
मिति D.; अर्जुनश्रीरीषं Kāś. V. ii. 4,
11; °श्रीरीषं । °पुरुषं Bō.; अर्जुनश्च
श्रीरीषं चार्जुनश्रीरीषम् । द्वावपि वृत्त-
विशेषवाचिनी ॥ अर्जुनः प्रार्थः पुरुषो

वासुदेवः अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः
सप्तच्छदः पुरुषः पुत्रागः । Gaṇaratnāv.

६ Thus D. corr. from orig. पट्टिका°
पट्टिकं; पट्टिका च शाटीपट्टिकं B.
and (छ) C.; पत्तिका च शाटीपत्तिकं
F.; शाटीपट्टिकं Kāś. V. ii. 4, 11 ed.
(°पट्टिकं MS. I. O. 2440; °प्रापच्छदं (!)
MS. Beng. As. Soc.); शाटीपटीरं ।
शाटीप्रच्छदं । शाटीपट्टिकं Bō.; Gaṇa-
ratnāv. has शाटीपट्टिकं & °प्रच्छदं.

मिति भोजः^१ ॥ * ॥ उप्रश्नश्च । उप्रश्नश्च ॥ * ॥ मूचं च शकृच्च ।
मूचश्चकृत् ॥ * ॥ भगवान्देवताऽस्याः । भगवत इयं वा । भागवती ॥
भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ॥ * ॥ तृणं च काष्ठं च ।
तृणकाष्ठम् ॥ * ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम्^२ ॥ कश्चित् कुडी बाला ।
कुडो बालः । कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह^३ ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोऽपि दर्भपूतीकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुद्धैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात्^४ ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ * ॥ दर्भश्च पूतीकश्च । दर्भ-
पूतीकम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह^५ ॥ * ॥ बालश्च वृद्धश्च । बा-
लवृद्धम् ॥ * ॥ याजकश्च । उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥ * ॥

गवाश्चप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ^६ ।
गोऽश्वम्^६ ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥ इति गवाश्चादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलं

कटोलगरडोलकटोलकाश्च^७ ।

गरडोलकाजौ च कपोतगराडौ

कराडोलकराडोलकजालयुक्तौ^८ ॥ १३३ ॥

पादस्याहस्यादेर्लुगित्यनेन हस्यादेर्वर्जितत्वात्कु समासान्तो न

१ श्रीभोजः D.

२ कुटीकुटी A. — कुटी कुंभदासी
कुटः कुंभः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो
गृहम् । Gaṇaratnāv.

३ कुडो बलः । कुडा च कुडश्च कुड-
मित्याह । C.

४ बालवृद्धं तु वै ज्ञेयम् A.

५ दर्भश्च पूतीकं च दर्भपूतीकम् ।

वामनस्तु दर्भपूतीकमित्याह । D. F. —
पूतिकं (पूतिका वनौषधिविशेषो या
सोमवल्ली प्रतिनिधिलेनोपादीयते) Ga-
ṇaratnāv.

६ गौश्चाश्वश्च गोश्च C. ; गौश्चौ F.

७ कुशूलं A. B. C. ; कुशूलकटो F. ;

कटोलकंडोलकटो A.

८ च for च० कंडोलककंडयुक्तौ C. ;

कन्दोलकण्डोलक० D.

भवति ॥ * ॥ हस्तिन इव पादावस्थ । असौ हस्तिपादः ॥ * ॥ महेला-
पादः ॥ * ॥ गणिकापादः ॥ * ॥ कुसूलपादः^१ ॥ * ॥ कटोलपादः ॥ * ॥
गण्डोलपादः ॥ * ॥ कटोलकपादः ॥ * ॥ गण्डोलकपादः ॥ * ॥ अज-
पादः ॥ * ॥ कपोतपादः ॥ * ॥ गण्डस्येव पादावस्थ । गण्डपादः ॥ * ॥
कण्डोलमिव पादावस्थ । कण्डोलपादः ॥ * ॥ कण्डोलक इव पादा-
वस्थ । कण्डोलकपादः^२ ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः^३ ॥ * ॥
जालपादः ॥ १३३ ॥ इति हस्त्यादिः ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी-४

द्रोणीसूचीमुनिशुचिशकृत्कृष्णजालार्द्रनज्वः^५ ।

सूचाष्टभ्यां कुणिगुणनिरः सूकरद्वेः षषश्च^६

द्व्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥ १३४ ॥

कुम्भाविव पादावस्थाः । कुम्भपदी ॥ * ॥ स्थूणापदी ॥ * ॥ शतं
पादा यस्याः । शतपदी । खर्जूरकजन्तुः^७ ॥ * ॥ विगतौ पादौ यस्याः ।
विपदी ॥ * ॥ कलशीव^८ पादावस्थाः । कलशीपदी^९ ॥ * ॥ विष्णोरिव
पादावस्थाः । विष्णुपदी ॥ * ॥ एवं गोधापदी ॥ * ॥ एकः पादो यस्याः ।
एकपदी ॥ केचित् पठन्ति ।^{१०} एकपादित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते ॥ अन्ये

१ कुसूलपादः A. B. C. F.

२ कण्डोलकमिव F.; om. D.

३ गण्डोलगण्डोलकः । शब्दाव° A.;
गण्डोलगण्डोलशब्दाव° B. — ? एव for
अपि; Kās. V. ed. has गण्डोल । गण्डो-
लक । [and कटोल for which MS. I. O.
2440 कुहाल (as Gaṇaratnāṁv.), MS.
Beng. As. Soc. पटोल]. Besides the
above three couples of words (also Bō.),
Gaṇaratnāṁv. has कटोल, कटोलक.

४ कलसी° A. B. C.

५ सकृत् for शकृत् A. C. F.

६ शूकर° A. B. C.; शूकराद्वेः° F.

७ ? तनुः or तन्तुः A.; °तरुः B. C.;

कर्जूरकतनुः F.; खरकतनुः D.—शत-
पदी ओषधिविशेषो जंतुविशेषो वा ।
Gaṇaratnāṁv.

८ कलसीव MSS.

९ कलसी twice B. C. D.; once A. F.

१० D. corr. केचित् पठन्ति एकपदा
इत्यपीह° D.

तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्चब्दे^१ विकल्पं वर्णयन्ति ॥ * ॥ दासी-
पदी ॥ * ॥ द्रोणीपदी ॥ * ॥ सूचीपदी^२ ॥ * ॥ मुनिपदी ॥ * ॥ शुची-
पवित्री पादौ यस्याः । शुचिपदी^३ ॥ * ॥ शकृत्पादौ यस्याः । शकृत्प-
दी^४ ॥ * ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ * ॥ जालमिव पादौ
यस्याः । जालपदी ॥ * ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ * ॥ अवि-
द्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ * ॥ त्रिपदी । यथा । त्रिपदीच्छेदि-
नामपि^५ ॥ * ॥ सूत्रमिव पादावस्थाः । सूत्रपदी ॥ * ॥ अष्टौ पादा-
वस्थाः । अष्टापदी^६ । संज्ञायामष्टन इत्याले^७ ॥ * ॥ कुणी^८ पादा-
वस्थाः । कुणिपदी ॥ * ॥ गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्थाः । गुणपदी ॥ * ॥
निर्गतौ पादावस्थाः । निष्पदी ॥ * ॥ सूकरखेव पादावस्थाः । सूकर-
पदी^९ ॥ * ॥ द्वौ पादावस्थाः । द्विपदी । कन्दोविशेषजातिः ॥ * ॥ षट्
पादा यस्याः । षट्पदी ॥ * ॥ व्यन्त इति पाद इत्यनेन छीप्रत्ययान्तं
सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते^{१०} ग्यसुट्-
शिणिक्वे^{११} ऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमि-
ति^{१२} । उपमानसंख्यापूर्वपदस्वेह पाठो नित्यञ्चार्थः^{१३} ॥ कुम्भपद्यादि-
शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि रूढितः शतपुष्पादिशब्दवत्स्वामि-

१ व्यवस्थितवानु० A.; व्यवस्थितवि-
भाषानुवृत्तेरिह C.; व्यवस्थितस्यानु० D.

२ शुचीपदी A. D.; B. C. om. सु-
निपदी.

३ शुचिः (word obliterated) पादौ०
D.; शुचीपदी A.

४ ? Thus also Bb. and Kās. V. ed.;
सकृत्पादौ B. C. F.; सकृत्पदी A. B.
C. F., Gaṇaratnāṁ., MSS. Kās. V.

५ Raghuv. 4, 48.

६ अष्टपदी अष्टापदी० F.

७ संज्ञायामष्टः B. F.; अष्ट इत्य०
D.; अष्टनः संज्ञायां C. as P. vi. 3, 125.

८ कुणीव C. D.

९ सूकर० twice A. F.; अचर० D.

१० सुविहितं पदा० C.; पादादेशे
कृते A. D.

११ ? यसुट् F.; °सिणिक्वे० A.; D.
corrupt.

१२ पादादेशो० A.; यस्तेतमिति C.

१३ नित्यं चार्थः C.; नित्यत्वार्थः D.

धेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या^१। यथा । त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । न हि तस्यापि त्रय एव पादाः किंतु पादचतुष्टयसङ्गावेऽपि तादृगव्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन श्रितिपदी । अशीतिपदी । शाक्यपदी^२ । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥

शरद्विपाशौ हिमवत्कियत्सदो

यदृहग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।

दिक्पथ्युपानच्चतुरस्तदा ऽनडुज्

जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः^३ ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच्^४ समासान्तो भवति ॥ * ॥ शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ * ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम्^५ ॥ * ॥ हिमवत आ । आहिमवतम् ॥ * ॥ कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम्^६ ॥ * ॥ सदः सदः प्रति । प्रतिसदम्^७ ॥ * ॥ यं यं प्रति । प्रतिघदम् ॥ * ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥ * ॥ विदं विदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ * ॥ द्यौरित्यनेन दिवश्ब्दो द्योश्ब्दश्च संगृह्यतः । दिवं दिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ * ॥ विशं विशं प्रति । प्रतिविशम् ॥ * ॥ अनसः समीपम् । उपानसम् ॥ * ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥ * ॥ त्वं त्वं प्रति । प्रतित्व-

१ प्रवृत्तिनिवृत्ताभिवे० शब्दवत् स्व-भि० D.; शतपुष्पा हिं C.

२ ? सति आदिशब्दात् श्रितिपदी । आशीतिपदी आशाकपदी D.; सितिपदी B. C. F.; शाक्यदी १० F.

३ A. om. from तिसंपरानुतः to विनीलबन्धना on śl. 136, but has a passage from śl. 334-5 (q.v.); cf. p. १६६, n. २.

४ शरदादिभ्यष्टच् B.; ०भ्यश्च D.

५ समीप्यं C.; अपविपाशं D.

६ प्रतिकियन्तं B. C. D.

७ ? प्रतिशरदं D.—सदु Bō., Kās. V. MS. I. O. 2440 (om. ed., MS. Beng. As. Soc.); सदस (सदसीत्यधिसदसम्) Gaṇaratnāv.

दम् ॥ * ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् । यथा । प्रतिदिशं क्रियते
 कलभैरवः^१ ॥ * ॥ पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् । अनुपथम् ॥
 ऋक्पूरव्यूः पथादित्यनेनैव^२ समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः
 प्रतिभाति परं वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः^३ ॥ * ॥ उपानहः
 समीपम् । उपोपानहम् ॥ * ॥ चतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् ॥ * ॥
 उपतदम् ॥ * ॥ अनङ्गाहमनङ्गाहं प्रति । प्रत्यनुडहम्^४ ॥ * ॥ जरा
 जर इति^५ जराशब्दोऽत्र पथ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः । जरा-
 याः समीपम् । उपजरसम् ॥ * ॥ अक्ष्यचि प्रति । प्रत्यक्षम् ॥ एवं
 समीपमक्षणः । समक्षम् ॥ परोक्षम् । भोजस्तु^६ परसमानार्थः परः-
 शब्दोऽव्ययम् । अक्ष्णोः परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः^७ ।
 कथं प्रत्यक्षोऽर्थः^८ परोक्षः काल इत्यादेरव्ययीभावस्य सत्त्वचनता
 ऽर्शआदित्वादतो भविष्यतीत्याह ॥^९ अन्वक्षम् ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन हिरक्^{१०} । इत्यखानतिक्रमो यथाहिर-
 कमित्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥ शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानहधि शालिः पयः पुमान्^{११} ।

अनङ्गान्नीस्तथा लक्ष्मीर्नञ्पूर्वान्नित्यमर्थतः^{१२} ॥ १३६ ॥

१ Śiṣup. 4, 60.

२ पथामित्यनेनाच् समा० C.; cf. Pāṇ. v. 4, 74.

३ मतानुरोधात् समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठे न पठितः C.

४ प्रत्यनुडहं C.; प्रत्यनुडहं B.

५ जरा जरमिति D.

६ श्रीभोजस्तु D.

७ अक्ष्णः परं परोक्षं । अव्ययेऽव्ययीभावः F.

८ परोक्षोर्थः D.

९ अर्शआदित्वादच् भविष्यतीत्याह F.; °त्वादच् (orig. °दतां) भविष्य० । अनूचं corr. D.

१० हिरगित्यनतिक्रम्य यथाहिरकम् Gaṇaratnāv.

११ शालि पयः C. D. E.

१२ अनङ्गान्नी C.; A. om. this śloka and the comm. to विनीलवन्धना.

ऋत्नित्यादुरादिभ्य^१ इत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कब् भवति
॥ * ॥ व्यूढोरस्कः ॥ * ॥ वज्रसर्पिष्कः ॥ * ॥ प्रियमधुकः । भारवेस्तु ।

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली

मलिनयति स्म विनीलवन्धनानि^२ ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिवन्ति कटुभेषजम् ॥

इत्यादि च ॥ * ॥ अवमुक्तोपानत्कः ॥ * ॥ प्रियदधिकः ।

रचतु वः क्षिप्रकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य^३ ।

वामनवृत्तौ^४ प्रियदध्य इति चिन्त्यम् ॥ * ॥ संपन्नाः शालयो यस्य ।

संपन्नशालिकः ॥ * ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः ॥ प्रियपुंस्कः^५ ॥

प्रियानडुत्कः ॥ प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पयश्चादीनामेकवचना-

न्तानां पाठादचनान्तरे विकल्पः । द्वे बह्वनि वा पयांसि यस्य स द्विप-

याः । द्विपयस्कः । वज्रपयाः । वज्रपयस्क इत्यादि । यथा ।

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले^६ ॥

समुद्रमध्ये गतनौः सवमाना इवाम्भसि^७ ।

नात्र नावो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः^८ ।

अत्र बह्वो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीदरीशब्दौ प्राति-
पदिकौ पठन्ति नित्याड इत्येव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम्^९ । सल-

१ Cf. P. v. 4, 153 (ऋत्-नित्याड);
ऋत्नित्यादुरादिभ्यः C.; ऋत्नित्यादुर°
F.; ऋत्नित्यादेरुरादिभ्य D.

२ Kirāt. 10, 26.

३ क्षिप्रकरक्षोभित° B. C. F.

४ °वृत्तेः F.; °वृत्तिः B. C.; °दधि-
कस्य वृत्तौ D.

५ वरपुंस्कौ ग्रामः F.

६ Kirāt. 5, 43; °पयस्केपेमुषि° D.;
पयस्कपेयु° C.

७ °गता नौः° C.; गतनौल° A.;

गतनौल° D.

८ Kirāt. 5, 52.

९ कमर्थ° A. C.; कथं। D.

क्षीको विनाशितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो वि-
नाशितः^१ । दर्था सह पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ छन्नि-
त्याडोऽयं विधिर्न भवति^२ ॥ वज्रतन्त्री । वज्रतन्त्रीक इत्येके^३ ॥ * ॥
नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको । नीचव्यापारः स्त्रीको
वा ॥ नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः ॥ सनञ्पूर्वात्पण्णादुदीचा-
मिति^४ गणसूत्रमत्र वामनो मन्यते । सह चणेन वर्तते । सचणकः^५ ।
अविद्यमानः चणो यस्य सोऽचणकः^६ । प्राचां सचणः । अचणः^७ ॥ १२६ ॥
इत्युरादिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डसंहतपुच्छी द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी^८ च ।

आच्यपदिप्रोक्षपटी अन्तेवास्येकपदिसपटी^९ ॥ १३७ ॥

द्विदण्डाद्यादयः समुदाया इत्समासान्ता^{१०} निपात्यन्ते ॥ * ॥ द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ * ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्-
प्रणे^{११} । संहतपुच्छि धावति ॥ * ॥ द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि
प्रहरति^{१२} ॥ * ॥ निकुच्य कर्णौ धावति । निकुच्यकर्णी ॥ * ॥ आच्य

१ F. om. खातः; अत्रक्षीसहपुरुषा
(orig. षो) C.

२ छन्नित्यादिः । अयं विधेर्न^० D.;
छन्नित्याडोर्यविधेर्न^० A.; cf. p. १७३,
n. १.

३ B. D. om. वज्रतन्त्री; वज्रतन्त्री-
वदुत्तरमित्येके D.

४ सहनञ्पूर्वा^० F.; not K.V.v.4, 151.

५ सहचणिकः D.; सहचणकः B.;
सचणिकः D.

६ अचणिकः A. D.

७ प्राचां सचणकः । प्राचां सचणः ।

अचणः A.; प्राचां सचणकः । अचणकः
D.; प्रोवां सचणः । चण C.; प्रवा स-
चणकः । अचणः । F.

८ द्विदण्डिसहित^० D.; द्विमुसल^० B.;
द्विमुशल^० C.; विकुच्य^० E.

९ आच्यपदिप्रो^० B. C.; समानप-
टी C.—Gaṇaratnāṇ. has the same ṣl.

१० इत्समा^० A. D. F.; इत्समा^० B. C.;
cf. P. v. 4, 127.

११ अस्मिन्प्रहरणे गोपुकादेः D.

१२ मुसले द्विमुशल^० C. D.; F. om.

प्रहरति.

पादौ श्रेते । आच्यपदि श्रेते ॥ अन्ये तु । आच्यौ पादावस्मिञ्चयने । अत एव वचनाद् अच्यतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः ॥ * ॥ प्रोक्ष्य प्रेथ्य पादौ । प्रोक्ष्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बद्धेदित्यम्^१ ॥ * ॥ अन्ते वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति ॥ अन्तेवासी गुरोरित्यन्य एव शब्दः । अन्ते वसति तच्छील इति णिनन्तः^२ ॥ * ॥ एकः पादोऽस्मिन् गमने । एकपदि ॥ * ॥ समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि^३ ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः^४ ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जल्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः^५ ॥ * ॥ उभावञ्जली^६ यत्र पाने । उभयाञ्जलि । उभाञ्जलि पिवति ॥ * ॥ उभौ दन्तावस्मिन्वादने । उभयादन्ति । उभादन्ति खादति ॥ * ॥ उभयापाणि । उभापाणि ॥ * ॥ उभयाकर्णि । उभाकर्णि शृणोति ॥ * ॥ उभयाबाहु । उभाबाहु प्रहरन्ति । अत्र निपातनादिजलोपः । प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्प्रिद्धम् ॥ * ॥ उभयाहस्ति । उभाहस्ति^७ ॥ उभौ हस्तिनौ यत्रसंयामादिविधाने तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः ॥ * ॥ क्रिया-विशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । दौ दण्डावस्थां शालायाम् । दिदण्डा ।

१ मतान्तरे० C.; प्राग्बद्धेदित्यं D.; प्राग्बद्धेदित्यं A.

२ एव । स शब्दो० B. C.; णिजंतः C.; cf. P. iii. 2, 78; iv. 3, 104 (णिनि).

३ हस्तिनश्चापि F.; cf. n. ७.

४ D. om. this śloka.

५ इन् वेदि० C.; शब्देभ्यः दभ्य[प]-दौ वेदि० D.

६ उभयोभञ्जली A.

७ All MSS. om. उभयाहस्ति । उभाहस्ति । probably accidentally omitted in the cod. archet.; for the way in which F. reconciles his text and comment, see note ३.—Gaṇaratnāv. reads हस्तिन् [उभौ हस्तिनौ यत्र संयामविधाने उभाहस्ति उभयाहस्ति वा संयामविधत्ते].

दिमुसला ॥ केचिद् द्वौ दण्डौ यस्मिन्मंगामे । उभौ कर्णावस्य प्रासा-
दस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्यचाप्यन्यपदार्थे प्रतिपन्नाः । स्व-
द्विवचनं विनायुभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात्^१ ॥ १३८ ॥ इति
द्विदण्ड्यादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिदुर्भगाः २ ।

सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः ३ ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ४ ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ५ ॥ १४० ॥

पुंस्त्यनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री^६ न भवति ॥ * ॥
कल्याणी प्रिया यस्य । कल्याणीप्रियः ॥ * ॥ दर्शनीयाकान्तः ॥ * ॥
भव्यामनोज्ञः ॥ * ॥ कल्याणीस्वः^७ ॥ * ॥ प्रियाकल्याणीकः ॥ * ॥ वारदे-
वताभक्तिः ॥ कथं दृढभक्तिः । दृढं भक्तिरस्येति^८ नपुंसकमत्र पूर्वप-
दम् । भोजसु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानीभक्ति-
रित्यादि भवति भावसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि
भवतीत्याह^९ ॥ * ॥ कल्याणीदुर्भगः ॥ * ॥ प्रियासचिवः ॥ * ॥ प्रिया-

१ । सुसिद्धिवचनं विना^० F.; वि-
नार्जप उभ^० A.; D. om. from स्वद्वि-
वचनं.

२ मनोज्ञास्ता क^० A.

३ सचिव^० B.; कांता for क्षान्ता B.C.;
निचिताः समाः A.; विचिता^० C.

४ बाल्यावामथ^० A.; बाल्याधाम-
नातनयास्तथा E.; बाल्यावामना[तन-
या suppl.]स्तथा D.; बाल्यावामाश्च त-
नया^० F.

५ कुक्कुटाण्ड^० B.; काकसाव्वाद-
यो^० A.; काकाशा^० C.

६ स्त्री B. C.; cf. P. vi. 3, 34.

७ कल्याणीमनोज्ञः A.

८ दृढभक्तिरस्येति B.; कथं दृढभ-
क्तिरस्येति D.

९ स्थिरभक्तिर्भवान्या इत्यादिना भ^०
A.; D. om. from भोजसु.—स्थिरभक्ति
occurs Vikramorv. v. 1; दृष्टभक्तिर्भवा-
न्या Megh. v. 36.

वामनः ॥ * ॥ प्रियाचान्तः ॥ प्रियारचान्त इत्यपि कश्चित्^१ ॥ * ॥ प्रियाचपलः ॥ * ॥ प्रियानिचितः ॥ * ॥ दर्शनीयसमः ॥ १३६ ॥

कल्याणीसुभगः ॥ * ॥ कल्याणीदुहितकः ॥ * ॥ कल्याणी वाच्या यस्य ।
कल्याणीवाच्यः ॥ भोजस्तु^२ कल्याणीवाल इत्याह ॥ * ॥ प्रियावामः ॥ * ॥
कल्याणीतनयः ॥

अस्वार्थ^३ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि ॥
भद्रेश्वराचार्यस्तु ।

किंच स्वा दुर्भगा कान्ता रत्नान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्वात्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन^४ विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥ * ॥ इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा
अण्डादिषूत्तरपदेषु^५ पुंवद्भा भवन्ति ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटा-
ण्डम् । कुक्कुट्यण्डम् ॥ * ॥ मृगचीरम् । मृगीचीरम् ॥ * ॥ काकशावः ।
काकीशावः ॥ * ॥ आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ॥ मयूराण्डम् ।
मयूर्यण्डम् ॥ काकाण्डम् । काक्यण्डम् ॥ मृगपदम् । मृगीपदम् ॥
मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसीगद्गदा ।
इत्यादयो भवन्ति ॥ * ॥ अयं विकल्पो भोजदेवामिप्रायेण^६ । शाक-
टाद्यनस्तु नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥ इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः^७ ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥ १४१ ॥

१ प्रियारचन्त° A.; क्वचित् B. C. F.

२ श्रीभोजस्तु D.

३ अन्वार्थ F.; अस्वार्थ C.

४ वेत्यनेन A. D.

५ °पदस्त्रेषु F.

६ D. om. from काकाण्डं to भोजदे.

७ गणे ख्याताः A.

संज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां^१ शब्दानामगदीर्घा भवति^२ ॥ * ॥ कोटराणां वनम् । कोटरावणम् ॥ * ॥ मिश्रकावणम् ॥ * ॥ सिभ्रकावणम्^३ ॥ * ॥ सारिकावणम् ॥ * ॥ पुरगावणम् ॥ * ॥ इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः ॥ * ॥ भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः । भञ्जनागिरिः ॥ शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह^४ ॥ * ॥ किंशुकागिरिः^५ ॥ * ॥ लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः ॥ * ॥ खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः ॥ * ॥ नलस्य^६ गिरिः । नलागिरिः ॥ * ॥ शाल्वा नाम जनपदो राजानश्च^७ । तेषां गिरिः । शाल्वागिरिः^८ ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्वपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः^९ शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिर्मृगो वेदः^{१०} ॥ १४२ ॥

किंशुलको^{११} राजा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिलापुष्पमिति केचित् ॥ * ॥ शल्वानां गिरिः । शल्वागिरिः ॥ * ॥ पिङ्गलागिरिः ॥ * ॥ कुगिति^{१२} शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुकुटाः^{१३} । तेषां गिरिः । कुकुटागिरिः ॥ * ॥ इत्यञ्जनादिः^{१४} ॥

१ अनेनैषां B. C. F.

२ शब्दानामं दीर्घो न भ० A.; शब्दानां मगदी० C.; D. corr. शब्दानामंयस्य दी०; cf. P. vi. 3, 117.

३ मिश्रिकावणं । सिभ्रिकावणं A.

४ भाजनागिरिः A.

५ किंसुकागिरिः B. C.

६ नड Yajñeṣvara (Gaṇaratnāvalī) and (var. l. नड) B.; om. Kāś. V.

७ राजा च C.; राजा वा Yajñeṣv.—Kāś. V. ed. MSS. साल्वक for शाल्व.

८ शाल्वागिरिकः D.

९ किंसुलकं E.; शङ्खव० C. (also com.).

१० पद्मश्च० C.; शुचि मृगो B. C. E.

११ किंशुलक Bō., Yajñ.; किंशुलक Kāś. V. ed. (० सु० MS. α.; ० सु सु० MS. β.)

१२ कुगिरिः । कुगिति C.; कुडकुगिति F.

१३ शब्दं नोऽटन्तीति० A.; शब्दकुर्वन्टतीति कुकुटः D.

१४ = Pāṇ. किंशुलकादि (किंशुल०).

शराद्यनजिरादिवक्त्रचो मतावित्यनेन^१. शरादीनामजिरादिव-
र्जितस्य वक्त्रचो मतौ संज्ञायां विषयेऽग्दीर्घो भवति ॥ * ॥ शरावती
नाम नदी ॥ * ॥ अहीवती ॥ * ॥ वंशावती ॥ * ॥ कुशावती ॥ * ॥ ऋषी-
वती ॥ * ॥ कपीवती ॥ * ॥ हनूमान् ॥ वसन्तकालो हनुमानिवागतः ।
इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि संज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्त्राभाव्यात् ॥ हनु-
हनूशब्दावित्यन्ये^२ ॥ * ॥ मुनीवती^३ ॥ * ॥ धूमावती ॥ * ॥ वार्दावान्नाम
पर्वतः^४ ॥ * ॥ पद्मावती ॥ * ॥ शुचीवती ॥ * ॥ मृगावती ॥ * ॥ वेटा-
वान् पर्वतः ॥ * ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भोगावती । वातावती-
त्यादि ॥ १४२ ॥ इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरो मलयालंकारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती ॥ * ॥ स्थविरवती ॥ * ॥ खदिरवती ॥ * ॥ मलयवती
॥ * ॥ अलंकारवती ॥ * ॥ चक्रवाकवती ॥ * ॥ खानि पृणन्ति । खपुराः
पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ॥ * ॥ शशाङ्कवती ॥ * ॥ पुलिनवती
॥ * ॥ हिरण्यवती ॥ * ॥ कारण्डववती^५ ॥ * ॥ करीरवान् पर्वतः^६ ॥ * ॥

चातुर्थिको मतः^७ ॥ चत्वारोऽपि गणाः संज्ञायां वेदितव्याः ।
कोटराणां वनं कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवती
तूष्णः ॥ १४३ ॥ इत्यजिरादिः ॥

१ Cf. Pāp. vi. 3, 119.

२ हनु हनु इति द्विरूपं शब्दद्वयमे-
कार्थमित्यन्ये Yajñ.; D. om. fr. वसन्त-
कालो.

३ The other works give also मणि.

४ F. adds वार्द्धावती.

५ Bū., Yajñ. have हंस & कारण्डव;
Kās. V. ed., MSS. हंसकारण्डववती.

६ अजिरवती खदिरवती कारण्डव-
वती हंसवती पुलिनवती चक्रवाकवती
एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य
वा संज्ञा एव । वर्द्धमानसु अजिरस्थवि-
रौ इति पठित्वा etc. स्थविरवती etc.
प्रत्युदाहरन् काशिकावपेक्षया अधिकं
सप्तकमुरीचकार ॥ Yajñ.

७ चातुर्थिको A. D.

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाश-

कपित्थदूणाशपिशाचदूढ्याः^१ ।

विडौजसोलूकमृगौ^२ गभस्ति-

बृहस्पतिद्वापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमित्यनेन^३ पृषोदरादयः शब्दा अवि-
हितलोपागमवर्णविकाराः^४ शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति ॥ * ॥
पृषत्^५ उदरम् । पृषोदरम् ॥ पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवतावि-
शेषः । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । ह्यमा-
नपृषद्धिधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभेदोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ * ॥
अथ इव तिष्ठति । अथत्यः । पिप्पलः ॥ * ॥ न खनतीति नखः ॥ * ॥
पलमश्नातीति^६ पलाशः ॥ * ॥ कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः । कपथ-
स्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा । कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च^७ पततीति
कपित्थः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण नाश्यते । निन्दितो वा नाश इति^८ दूणाशः । दुर
उत्तम उत्तरपदे टुलं च^९ ॥ * ॥ पिशितमशिला चन्दतीति पिशाचः ॥ * ॥
दुष्टु ध्यायतीति दूढ्याः ॥ * ॥ वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य ।
विडौजाः । पाकशासनः^{१०} ॥ * ॥ ऊर्ध्वौ कर्णावस्थेति । उलूकः^{११} ॥ * ॥

१ पलास° E.

२ °सौलूखलकमृगौ° C.; दिवौक-
सोलूकलुको गभस्ति° D.

३ P. vi. 3, 109.

४ अविहितवर्णागमलोपविकाराः
B. C. F.

५ पृषत् D.—पृषत् उदरं यस्य eds.
Pāṇ., Kāś. v.; पृषतो हरिणस्योदरं पृ-
षोदरम् । पृषत् उदरमिवोदरं यस्मिन्
वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतसंमिश्रदध्या-
दिहविष्यवाची तदुदरे यस्य स पृषो-
दरो देवविशेष इति वर्द्धमानः । Yājñ.

६ मलयमश्नातीति A.

७ लंबते यच्च A.; लंबतेयच्च B.;
लंबते यच्च C. F.; लंबतेऽध च न यत्त-
ती° D.

८ वा नाशयति B. C. F.; वा इति D.

९ उत्तरपदादिटुलं च F. (P. vi. 3,
109, v. 6); D. corr. उत्तरपदेषु णत्वं च.

१० पाकशासनः प्रयोगः D.

११ A. B. C. D. add खं लातीति उलू-
खलं (अदूरवालं D.); for उलूखल see
sl. 148.

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्तो मृगास्तेन प्रकीर्तिताः ॥

गां बभस्ति दीपयतीति गभस्तिः ॥ * ॥ दृहतां पतिः । दृहस्यतिः ।
तकारस्य सकारे ॥ * ॥ दाभ्यां कृतचेताभ्यां परम् । दौ परौ मुख्याव-
चेत्युभयकोटिस्यूक्तात्^१ । दापरं युगं संशयश्च ॥ * ॥ कां दिशं व्रजा-
मीति कांदिशीकः^२ ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानबलीवर्ददूडाभवानमन्तराः^३ ।

परःसहस्रदूडाशषोढातस्करषोडशः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्धानं^४ शुष्कम् । पृषोद्धानम् ॥ उत्पूर्वादातेष्टनप्रत्यये^५ ।
उद्धानमिति^६ शाकटायनः ॥ * ॥ बलं वर्धयतीति बलीवर्दः^७ ॥ * ॥
कृच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा दाभः । दूडाभः । उलं टुत्वमनुनासिक-
लोपश्च ॥ पाणिनिभोजौ तु दूडभ इत्याहतुः^८ ॥ * ॥ वनानामन्तरा-
णि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भवाः । वानमन्तरा देवाः ॥ * ॥
सहस्रात्यरे । परःसहस्राः ॥ * ॥ कृच्छ्रेण दाश्यते । निन्दितो वा दाश
इति दूडाशः^९ ॥ * ॥ षड्भिः प्रकारैः । षोढा । उल्ले टुल्ले च^{१०} ॥ * ॥
तत्करोतीति तस्करः ॥ * ॥ षट् च दश च । षोडश । षष उल्ले दस्य
टुल्ले^{११} ॥ १४५ ॥

१ °स्यूक्ता A. B. C. D.; °मुख्यौ वा
जेत्यु° स्यूक् । वा दापरं° F.—From
Kshīrasvāmin on A. K. 3, 4, 164.

२ कां दिशं यातीति कांदिशीको
भयद्रुतः Yajñ.

३ पृषोनब° वातमन्तराः C.; पृषो-
द्धानधवली° A.; पृषोद्धान° F.

४ Thus A. B. C. D.; पृषत उद्धानं
F.—पृषत उद्धानं (or पृषदु°) पृषोद्धानं
Kāś. V. ed. MSS.; पृषोत्थान Bō. and
(= हरिणस्योत्थानं) Yajñ.

५ D. corr. वतिर्यतृप्रत्यये.

६ उद्धानमिति B.; उद्धानं F.

७ वर्धयतीति° F.; बलीवर्दः C.

८ P. vi. 3, 109, V. 6; thus also Bō.,
Kāś. V., Yajñesv.

९ दास्यते° दास° A. D. F.; दा-
स्यते° दस° B.; दूडासः B. F.; C. om.
from उलं टुल्ले°.

१० ढल्ले च B. D.; उल्ले च । C.

११ उल्ले B. C. D.

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी

पुरुषमहिषावश्वत्यामा विडालवलाहकौ

भ्रमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती^१ ॥ १४६ ॥

अवागटन्यस्मिन्निति । अवटः ॥ * ॥ कुलान्यटतीति कुलटा ॥ * ॥
प्रायस् पापस् चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् आलो-
चनादि ॥ * ॥ शतात्परे । परःशताः ॥ भोजसु परशब्दसमानार्थं
परःशब्दमाह ॥ * ॥ धूर्गङ्गा जटास्वस्^२ । धूर्जटिः । महेश्वरः ॥ * ॥
पूः शरीरम् । तच्च शेते । पुरुषः^३ ॥ * ॥ मच्छां शेते । महिषः ॥ * ॥ अश्व
इव तिष्ठति । अश्वत्यामा द्रोणपुत्रः । यथा ।

अश्वत्यामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा^४ ॥

बिलं दारयतीति विडालः । ललोपो टुलं रस्व ललं च । यथा ।
बिभृर्विडालेक्षणभीषणाभ्यः^५ ॥ * ॥ वारिणो वाहकः । वलाहको मेघः ।
यथा ममेव ।

मतिमतां मधुरं कवितामृतं

ददति मन्त्रिललाम वलाहके^६ ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं^७

जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

भ्रमन् रीतीति भ्रमरः ॥ * ॥ अश्वस्याम्वा^८ । वडवा । अश्लोपे डक्-

१ चमरवडवा° A. C.; °मुश्ल° A. B. C. D.; शृगाल A. B. C. D. E.

२ जटा यस्य C. F.—धुरिव व्यायता जटा यस्यासौ° Yajñ.

३ पुरं शरीरं° पुरुषो जीवात्मा नरो वा Yajñ.

४ Thus MSS.—अश्वत्यामा हत इति

पृथासूनुना सष्टमुक्त्वा स्वीरं शेति गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा । Venis. 3, 10 (Grill. sl. 64).

५ Śiṣup. 3, 45.

६ दधति मन्त्रि° B.

७ निखिलार्थं वि° B. C.

८ अश्वस्य अश्वा A.; अश्वस्य C.

नुनासिकलोपश्च^१ ॥ * ॥ सीम्बोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः ॥ * ॥
श्वानां शयनम्^२ । श्वशानम् ॥ * ॥ मनस इष्टम् । मनीषितम् । यथा ।
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा^३ ॥ यथा वा ममैव ।

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अस्त्रिमिवेतरभूवृत्तिरुद्धगतयोऽपि कूलिन्यः^४ ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । णिनि मनसोऽन्याजादिलोपः । शकारस्य
षकारः ॥ स्रुत्यर्थद्वयोश्चामित्यनेन^५ षष्ठी । इति शाकटायनः ॥ * ॥
मुञ्जः खनं लातीति मुसलम्^६ ॥ * ॥ किं तवास्तीति कितवः ॥ * ॥
प्राचस्य चिन्तिः । प्राचश्चिन्तिः । अतिचारशोधनम् ॥ * ॥ असृज्या-
लीयते । असृग्गलति^७ । असृगालेढीति वा । सृगालः ॥ * ॥ वनस्य
पतिः । वनस्पतिः । अपुष्यो वृक्षो न्ययोधादिः । सर्वोऽपि हरितकायो^८
वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्वानिर्ल्वयनीस्वराः^९ ।

हेरस्वारवधावाढ्यषोडश्वानिर्ल्वयनीस्वराः^{१०} ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति । आशीविषः । आशुविषयोर्वज्रज्रीहाव् आशु-
शब्दस्य आशीभावः^{११} ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च
शाश्वतकोशे । दंष्ट्राशीरनिष्ठाशिनाम् ॥ अजयेऽपि ।

१ असलोपे० A. D.; आलोपे० B. C.

२ श्वीनां शयनं C.—मृताः स्वशेरते
ऽस्त्रिन्ति स्वशानं पितृवनम् Yajñ.

३ Baghuv. 5, 33.

४ रिपुलक्ष्यो मनीषितं साचगाः ॥
अस्त्रिमिवेतरभूवृत्तिरुद्धं नलिन्यः C.;
यं अयन्ति सावेगाः A. (P. B. F.); अथमि-
वेतरं A.; D. om. fr. यथा वा ममैव.

५ °द्वयोश्चामि F.; cf. P. ii. 3, 52.

६ खनं A. B. C. D.; मुसलं C. D.

७ असृगालाति F.

८ ? Thus MSS.; Prof. Roth sug-
gests सर्वेऽपि हरीतक्यादयो, since with
haritaki begins the enumeration of the
mahūdrama, as in the Madanavinoda.

९ °निर्ल्वयनी C.; निर्ल्वयनी B.;

°षध्निल्वयनीश्वराः D.

१० °वाढ्यषोडश्वानि A.; वधाव-
षोडश्वानि C.

११ A. B. om. from आशुविषः; C.
from आश्वस्य.

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति^१ ॥

तस्यां विषमस्य^२ । आशीविषः । इत्येके ॥ * ॥ पुरो दास्यत^३ इति
पुरोडाशः । पिष्टपिण्डः । यथा ।

पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलंतराम्^४ ॥

षड्भिः प्रकारैः । षड्भा ॥ * ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते
सरीसृपैरिति^५ निर्ल्ययनी । भुजङ्गमुक्ता त्वक् ॥ * ॥ स्वयं राजन्त इति
स्वराः ॥ * ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते^६ । हेरम्बो गणपतिः ॥ * ॥ आराद्
रोगान् हन्तीति । आरम्बधः ॥ * ॥ आध्यायन्ति जनास्त्वमिति । आढ्यः ।
घणर्थे कः ॥ * ॥ षड् दन्ता अस्य । षोडन् । षोडती ॥ * ॥ वाग्वा-
दस्यापत्यम् । अत इजि । वाङ्मलिः^७ ॥ * ॥ यूनां मनो मध्वातीति
मन्मथः ॥ १४७ ॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरा लुग्

मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो

महित्थपारापतमेखलाश्च ॥ १४८ ॥

ऊर्ध्वं खं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम्^८ । यत्र
त्रीङ्गादयः कुच्यन्ते ॥ ऊर्ध्वं खं लातीति वा^८ । उदूखलम् ॥ * ॥ कौ

१ आशी तालु° A. D.; तालुगंता° C.

२ यस्यां C.; विषस्य A.

३ दास्यत A. B. C. F.; दास्यति D.

४ Sisup. 2, 106.

५ शरीरसृपैरिति A.; स्वर्षैरिति D.;

क्रियते सर्पैरिति F.; °निर्ल्ययनी C.

६ रवते B. C. F.—प्रत्यूहे रम्बते श-

ब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः Kshir.
A. K. 1, 1, 1, 34.

७ वाङ्मलिः F.—वाङ्मलि wrongly
Kāś. V. ed. (not MSS.).

८ ऊर्ध्वं खं लाति आदत्ते इत्युलूख-
लम् । उत् ऊर्ध्वं खलति संचलतीति वा
उलूखलम् । Yajñesv. (om. उदूखल).

पृथिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ॥ * ॥ लुच्यतेऽपनीयत इति लुग् नाम
 लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम्^१ ॥ * ॥ मृदमास्तीयते । मृ-
 णालः ॥ * ॥ जीवनं जलं तस्य मृतः पुटबन्धः^२ । जीमूतः ॥ * ॥ मध्यां
 रौतीति मयूरः ॥ * ॥ हिनस्तीति सिंहः ॥ * ॥ शकस्थान्धुः । शकन्धुः ॥ * ॥
 कर्कस्थान्धुः । कर्कन्धुः । बदरी ॥ * ॥ दध्नि तिष्ठतीति दधित्यः ॥ * ॥
 ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति^३ । वृषी । मुनीनामासनम् ॥ * ॥ मध्यां तिष्ठ-
 तीति महित्यः ॥ * ॥ पारे^४ पततीति पारापतः ॥ * ॥ मेहनस्य खस्य^५
 माला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोऽर्धादिके तलुक्^६ ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।^७
 दिवौकसः ॥ * ॥ दीर्घेऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव्
 च । दिवीश्वरः । दिवेश्वरः ॥ दिवूढा । दिवोढा ॥ दिवूतिः । दिवोतिः
 ॥ * ॥ उकारोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा ।

उद्यद्यूद्यानवायां वज्जलतमतमः पङ्कपूरं विदार्थं^८ ॥

दिवोद्गतिः । द्यूद्गतिः ॥ द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपच-
 यम् ॥ * ॥ पश्चातोऽर्धादिके तलुक्^९ । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदे
 ऽन्यतकारस्य लुग्भवति । पश्चार्धम् । पश्चिमार्धमित्यर्थः । यथा ।

१ Kātantra iv. 1, 4.

२ जीवनस्य मृतः^० Kāṣ. V.; जीवनं
 मुंचतीति जीवनस्य जलस्य मृतः पुट-
 बन्ध इति वा Yajñ.

३ Thus also Kāṣ. V.; बृहन्तोऽस्यां
 सीदंत्युपविशन्तीति वृषी ऋषीणामासनं
 Yajñ.

४ पारं C.

५ ०खलस्य A.; शिन्नस्य F.; om. C.

६ च लुक् । A. B.; C. om. this śloka.

७ D. adds दिवेहः, A. विदेहः.

८ Mayūra's Sūryasataka 79 ed.
 Vidyān.; ०वज्जलतमतमः^० ed. Haebert.

९ च लुक् A. B. C.; एलुक् D.

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्^१ ॥

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुख इत्यर्थः ॥

आदिग्रहणात् । कलिं विन्दति । कलविद्धः ॥ कृतकेन श्लतीति

ककलाशः^२ ॥ ऊरु अश्रुते । नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी^३ ।

तथा च । ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री^४ ।

यथा । दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं

भुवो गतेव स्त्रयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन

अत्रियाधिका तां प्रति मेनका च न^५ ॥

चीत्करोति खल्लं च भवति । चिखल्लः^६ ॥ दौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति

द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अत्र च ।

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्विचादिपदसंपर्कात्मा तेषां स्थान्निरुक्तिः^७ ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्थान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्विचादिपदसंपर्कास्योपागमविकारजम् ॥ २ ॥

उणादिशास्त्रे मयूरमहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-

दनमनेकधापि संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४६ ॥

इति पृषोदरादिः^८ ॥

१ Śākunt. śl. 7.

२ श्लतीति° D.; लसतीति° F.;
ककलाशः C.—ककं शिरोशीवं लासयति
ककलाशः । ककिलाश इत्यपि पाठः ।
Kshir. on A. K. 2, 5, 12. Prof. Aufrecht
suggests ककिल लसति. Prof. Kielhorn
has found the following note on कक-
लाशः—अत्र तकारलोपः शकारलका-
रयोस्तु विपर्ययः.

३ ऊरुमश्रुते° A.; °उर्वसी D.

४ Vikramorv. śl. 3.

५ Śiṣup. 9, 86.

६ तीत्करोति° B.; खिल्लं च° चि-
रल्लः D.; खल्लु च° विखल्लुः C.

७ प्रकल्प्यते B. C.; निरुक्तिः A. B. C. D.

८ Vardham. includes in this *gāṇa*
the शकन्धादि Pāṇ. vi. 1, 94 v. 2; and
the vārtts. to vi. 3, 109.

पारस्करो देशविशेषवर्ती

करस्करो^१ राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्या प्रमितौ तु किष्कुः

प्रतिष्कशः^२ प्रष्टसहायदूते ॥ १५० ॥

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाक्षीत्य-
नेन साधवो वेदितव्याः । देशविशेषादिव्यर्थेषु ॥ * ॥ पारं करोतीति
पारस्करो देशः । पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके ।
अन्यत्र पारकरः^३ ॥ * ॥ करं करोतीति करस्करः^४ । राजवृक्षो गि-
रिश्च ॥ * ॥ रथं पाति पिवतीति वा । रथस्या नाम नदी । रथपाऽन्या
॥ * ॥ किं करोतीति । करोतेर्दुप्रत्यये किमो मकारस्य षादेशे च ।
किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्त्रिर्वा^५ ॥ * ॥ प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः^६ ।
अपेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तयर्थेऽपि कश्चिन्नान्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः^७ ॥

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः^८ ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषावाश्चर्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रष्टष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । च्छविः ॥ * ॥ हरिश् चन्द्रोऽस्येति हरि-

१ कारस्करो A. B. C. F.

२ प्रतिष्कशः^० B. C.; प्रतित्यसः A.;
प्रतिष्कसः D.

३ आनर्तिषु^० A.; जनपदेषु^० F.; D.
om. from पारस्करं to नदी.

४ ? कारं कारस्करः B. C. F.—The
other works omit करस्कर. Yajñ. has

कारस्करो राजवृक्षो गिरिश्च. Cf. §1.
152.

५ वितस्त्रिर्वा C.; D. om. from हस्तो.

६ प्रतिकसतीति प्रतिष्कसः MSS.

७ प्रतिष्कसः A. D.; प्रतिष्कशः B.;
also quoted Kāś. V. vi. 1, 152.

८ कसां प्रतिकसे श्वः A.; प्रतिका-
शाश्वः C.; कसां प्रतिकसः । D.

सुन्द्रो नाम ऋषिः । कश्चिद् राजन्यप्याह^१ ॥ * ॥ आचर्यत इति ।
 आसुच्यम् अद्भुतम् ॥ अन्यत्र । आचर्यं व्रतम् ॥ * ॥ अवकीर्यत इति ।
 अवस्करः । वर्चस्कम् अन्नमलमित्यर्थः । अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि^२
 तत्संबन्धाद् अवस्करः ॥ अन्यो यः कश्चिदवकीर्यते सोऽवकरः^३ ॥ * ॥
 अपकीर्यत इति । अपस्करो रथावयवः । अपकरो^४ऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दास्कथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धः^५ ।
 मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेणुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरम् । कास्तीरम् ॥ अजस्र तुन्दम् । अजस्तुन्दम्^६ ॥
 आहताः कथा अस्मिन्निति । आस्कथं नाम नगरम् ॥ अन्यत्र काती-
 रम् । अजतुन्दम् । आकथम्^७ ॥ * ॥ किं किं दधातीति किष्किन्धः
 पर्वतः^८ ॥ * ॥ माकरणशीलः । मस्करी परिव्राजकः । स ह्येवमाह ।
 मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति^९ ॥ * ॥ माक्रियते प्रतिषिध्यते
 ऽनेनेति मस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दम्यन्ते स वेणुर्मस्कर
 इत्यन्ये^{१०} ॥ * ॥ कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्ण्येऽपरस्पराः ।
 आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात् कुस्तुसुरौषधे^{११} ॥ १५३ ॥

१ राजन्यमप्याह C. D.
 २ तथा अन्नं D.; अवान्नमलविस-
 र्जनदंडोऽपि B. C.; °देवशोऽपि A.
 ३ F. om. from वर्चस्कं and has in-
 stead रोमलः । अन्यत्राऽवकरः ।
 ४ अपरो A.; अवकरो B.; अपका-
 रो C.
 ५ कास्तीराजस्तुन्दावुक्तौ नगरे° E.;
 कास्तीराज[स्तुन्दावुक्तौ नगरे गिरौ तु
 suppl. a. m.]° D.

६ अजन्यभुदगजरि चट्टं D.
 ७ D. om. from आहताः cf. note ५;
 A. om. नगरं.
 ८ किष्किं दधतीति° D.
 ९ Kās. V. vi. 1, 154.
 १० शमं नीयन्ते स° C.; समं नीयन्ते
 दस्यन्ते° A.; हस्तिना समनीयन्ते° मकर
 इ° D.
 ११ आयुकिष्कुभः° कुस्तुसुर° A.;
 किष्कुरः° D. E.

पूजितं पदम् । आसदम् ॥ अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् ॥ * ॥ अपरे च परे च । अपरस्तराः सार्था व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः ॥ * ॥ कस्य कुरुः । किष्कुरुः^१ । आयुधम् ॥ * ॥ कुक्षितं तुम्बुरु^२ । कुसुम्बुरुः ।^३ धान्यकम् । यथा कथंचिद्विग्रहः । कुसुम्बुरोः फलानि कुसुम्बुरुणि^४ ॥ १५३ ॥

कन्दरा पूश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली^५ ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः खगे^६ ॥ १५४ ॥

किं किं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च ॥ * ॥ शष्कुली । भक्ष्यविशेषः^७ ॥ * ॥ गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं दृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्त्रेयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति^८ ॥ आदिग्रहणात् सेवितसेवितपरिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः^९ । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो ग्रामसमीपादिदेश उच्यते^{१०} ॥ असेविते । अगोष्पदेष्वरणेषु विश्वासमुपजग्मिवान्^{११} ॥ * ॥ विकिरति चञ्चा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरुपादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥ इति पारस्करादिः^{१२} ॥

१ किष्कुरु A.; D. corr. किष्कुरुः.

२ तुम्बुरुः B. D.; तुम्बुरुः C.; तुम्बुरुः F.

३ कुसुम्बुरुः C.; कुसुम्बुरुः D.

४ कुसुम्बुरुणि A.; कुसुम्बुरो फ° D.; कुसुम्बुरोः °कुसुम्बुराणि B.; कुसुम्बुरः °कुसुम्बुराणि C.; cf. P. vi. I, 143.

५ कृतान्नमथ शष्कुली A.

६ गोःपदं B. C.; गोस्पदं D.

७ शष्कुली° A.; लक्ष्यविशेषः C.; शष्कुली भक्षवि° D.

८ गोः पदम्° B. C.; गोस्पदमित्यन्येयत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयते तेन प्रमाणं° D.; cf. Mbh. on Pāp. iii. 4, 32.

९ गोः पदो° B. C.; गोस्पदो° D.; cf. P. vi. I, 145.

१० °समीपादिदेश° A. B.

११ अगोपदेष्व° A.; अपास्पदेष्व° D.; °विश्वोरमुप° C.

१२ For this *gāṇa* cf. P. vi. I, 143-157.

नभ्राणनागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा
 नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ।
 नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा
 नभो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥१५५॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नञ् प्रकृत्येत्यनेन^१ नञ् प्रकृत्या
 तिष्ठति ॥ * ॥ न भ्राजत इति नभ्राट् । क्तिवन्तः^२ ॥ * ॥ न अगः ।
 नागः ॥ * ॥ न पातीति नपात् । श्चन्तः ॥ * ॥ न मीयतेऽसाविति
 नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः^३ ॥ * ॥ नाख कुलमस्तीति नकुलः
 ॥ * ॥ सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । न असत्याः । ना-
 सत्याः साधवः ॥ केचित्तु । न अस्त्यतः साधून्^४ । नासत्यावश्चिनीकुमा-
 रावित्याहुः ॥ * ॥ न क्रामति । नक्रः ॥ * ॥ न अरमञ्चति । नाराचः ।
 यथा ममैव क्रियागुप्तके ।

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविद्धा

खप्राणभ्यो वल्लभं त्वामदृष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी^५

तीरात्तीरे प्रातरिव प्रयाति ॥

नाख खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च ॥ * ॥ अनन्तरेण^६ भव-
 तीति नान्तरीयकम् ॥ * ॥ न चीयते न चरति वा । नचचम् । चन्य-
 त्वम् अन्यलोपो वा निपातनात् ॥ * ॥ नाखस्त्रिभुक्तं दुःखमिति

१ प्रकृत्य इत्य० A.; B. C. F. omit
 from नभ्राडादिषु नञ्.

२ न भ्राजत इति नभ्राज इति न-
 भ्राट् A.; क्तिवन्तः C.; क्तिवन्तः B. F.

३ Kumāras. I, 55.

४ Thus (असतः MS. I. O. 2776)

Kshir. on A. K. I, I, 1, 47.—न असत्यः

साध्वन् A.; D. om. from न अस्त्यतः.

५ चक्रवाकीव वामा F.

६ न अनन्तरेण A. F.

नाकः ॥ न अविद्यमानो विरिञ्चो^१ यत्र वा ॥ * ॥ न अरं गच्छति स्वय-
मिति^२ नारङ्गः ॥ * ॥ न स्त्री न पुमान् । नपुंसकः । अत एव निपातनात्
स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः ॥ * ॥ न न चिकेत्ति । नाचिकेतो नाम
राजा । अस्मादेव निपातनात् किं कित ज्ञान^३ इत्यस्मात् प्रत्ययो
गुणश्च भवति ॥ * ॥ न विद्यन्ते ग्राः स्त्रियश्च^४ न्दांसि^४ वा यस्य । नग्नः ॥ * ॥
नास्तीति मतिरस्य^५ । नास्तिकः ॥ * ॥ न आप्यतेऽसाविति नापितः ॥ * ॥
न वभस्ति । नभः ॥ * ॥ न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य । नभागः ॥ पद्भ्यां न
गच्छति । पन्नगः ॥ न नन्दति वधूमिति ननान्दा ॥ तनुं न पातयति
देहधर्तत्वात् । तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अयं च गणश्चन्द्र-
दुर्गाद्यभिप्रायेण^६ ॥ १५५ ॥ इति नभ्राडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानवन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥ १५६ ॥

समानस्य पचादिधित्यनेन समानस्य सभावो भवति^७ ॥ * ॥ पचस्य
समानः । समानः पचोऽस्येति वा । सपचः ॥ * ॥ सज्योतिः ॥ * ॥
सजनपदः ॥ * ॥ समानः पतिरस्याः । सपत्नी ॥ * ॥ सकरः ॥ * ॥ समानं
मानं यस्य । समानः ॥ * ॥ सबन्धुः ॥ * ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम्^८ ॥ * ॥

१ न न विद्य० A. B. C.; विरिचो D.;
विरितो A.; को विरंचिर् F.

२ Thus A. D.; स्त्रियमिति F.; स्त्रे-
यमिति B.; स्त्रेयांसति C.

३ A. B. C. om. कि; Dhāt. 25, 20.

४ न विद्यन्ते अयाश्रियश्च^४ न्दांसि D.;
न विद्यन्ते अयाश्रियशृदांसि A.; अश्रिय-
श्च^४ न्दांसि B. C. F.

५ नास्तीति अस्य स C.; नास्ति पर-
लोकमतिरस्य F.

६ गणो दुर्गचन्द्रावभि० D.; गुणो
चन्द्रगुप्तावभि० A.; गणश्चन्द्रगुप्ताव-
भि० C.—For nabhrāḍādi cf. P. vi. 3, 75.

७ For this gana cf. P. vi. 3, 84-5.

८ Ṣiṣup. 8, 48.

सदेशः ॥ * ॥ सरात्रिः ॥ * ॥ सपिण्डः ॥ * ॥ सनाभिः ।

भूयुग्मस्य सनाभिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याञ्चलः^१ ॥ * ॥

सकुक्षिः ॥ * ॥ सवेणी ॥ * ॥ कश्चिक्लोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्य
न पठितो मतान्तरस्याभ्युपगतत्वात्^२ ॥ १५६ ॥ इति पञ्चादिः ॥

रूपं वर्णं नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥ १५७ ॥

रूपादिषूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ * ॥

समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः ॥ * ॥

एवं सवर्णः । समानवर्णः ॥ * ॥ सनाम । सनामा ॥ * ॥ सस्थानम् ।

सस्थानः ॥ * ॥ समाना जातिरस्येति जातेरीय इतीयग्रत्यये । सजा-

तीयः । समानजातीयः ॥ * ॥ सधर्मः । सधर्मा^३ । समानधर्मः । समा-

नधर्मा । उत्पत्त्यतेऽस्ति^४ मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ * ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ * ॥ सवयः । सवयाः

॥ * ॥ आदिग्रहणाद् भोजादेः परियहः । शाकटायनवामनाचार्यौ

तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो

दुःषंधिदुःषेधसुषेधमुष्टवः^५ ।

नौषेचिका दुन्दुभिषेचनान्तिषन्-

निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः^६ ॥ १५८ ॥

१ °चलं D.; °स्मितांस्त्रांचलः A.

२ तादर्थ्यशब्दस्य °भ्युपगत्वात् C.

३ A. C. D. om. समानजातीयः; A. D. om. सधर्मा.

४ Mālatim., ed. Bhand. I, 6.—B.

D. F. read तु for ऽस्ति; A. उत्पत्त्यते ।

तु or । स्त (these being alike in the MS.;

? copied from स्ति); C. omits the first pāda.

५ सुषामनिःषामनिषेध° B. C.

६ निषाम° A. B. C.; निषंधि° A.;

°अपष्टवः D. E.; सुषंधिपष्टतः C.

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन^१ सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति ॥ * ॥ शोभनं साम प्रियवचनं यस्याः सा सुषाम्णी । यथा भट्टिकाव्ये^२ । सुषाम्णीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभाम् ।

निष्टपन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् ॥ शोभनं सामास्येति वा । सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो वा ॥ * ॥ दुष्टं साम । दुःषाम् ॥ दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा ॥ * ॥ नितरां सेधः । निषेधः ॥ * ॥ दुष्टु निन्दितम्^३ । सुजसूसास्तुभ-
स्यासेनसेधतिसिचसञ्जस्वञ्जामित्यनेनैव^४ दुष्टुशब्दस्य^५ षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्थानित्यवज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो^६ निन्दायामनुपसर्गस्तदा विधानार्थम् ॥ * ॥ दुष्टः संधिः । दुःषंधिः ॥ दुष्टः संधिरस्येति वा । दुःषंधिः ॥ * ॥ निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः ॥ * ॥ शोभनः सेधः । शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः ॥ * ॥ सुष्टु शोभनम् ॥ * ॥ सिञ्चतीति सेचिका । नावः सेचिका । नौषेचिका काचित्स्त्री ॥ वामनस्तु । नावं स्थिति । नौषा । नौषिकेत्याह^७ ॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति^८ ॥ * ॥ षिच चरण इत्यस्य टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं^९ दुन्दुभिषेचनम् ॥ षिवु तन्तुसंताने । केवृ षेवृ^{१०} इत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् ।

१ A. C. om. from सुषामादीनां.

२ Bhatt. 9, 85 (सुषाम्नी, °न्नी MSS.).

३ दुष्टु दुष्टु A.

४ °सेचतिसिच° ष्वञामि° B.; सु-
जसूसासुचस्यासेनसंध° A.; सुजसूसा-
सुतस्या° F.; °साशुभस्या° संजष्वञ्जष्व-
जामि° C.; MSS. om. सु; cf. P. viii. 3, 65.

५ यथा तु शब्दो A.

६ नौसा नौसैव (om. B. C.) नौषिके°
A. B. C.; नौसौषौव नौषिके° D.; नौ-

सा । नौषिकेत्याह B. C.—? Some con-
fusion; Kās. V. viii. 3, 98 has only नौ-
षेचनं (thus MS. α, with Bō., Yajñ.;
नौषेवनं! ed.); नावःसेचनं नौषेचनम् ।
वर्द्धमानस्तु नौषेचिकां पपाठ । अन्ये पु-
नर्नावं स्थतीति नौषिका ज्ञेयणीदृष्ट
इत्याहुः । Yajñesv.

७ नौषेचनमिति° A.; नौषेचनेति°
F.; टन प्रसेचनं । C.

८ दुन्दुभ्या सेचनं F.; om. B. C.

९ Cf. Pāṇ. Dh. 14, 30-9.

दुन्दुभेः सेवनं^१ दुन्दुभिषेवणमिति शाकटायनः ॥ * ॥ अन्तिके सीदति ।
अन्तिषत् ।^२ कादेर्वज्रलमित्यनेन कलोपः ॥ * ॥ सास्त्रो निर्गतः । निर्गतं
सामाख्येति वा । निःषामा ॥ * ॥ निर्गतः संधिः । निर्गतः संधिरस्येति
वा । निःसंधिः ॥ * ॥ शोभनः संधिः । शोभनः संधिरस्येति वा । सुषं-
धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते ।

सुष्टुत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं^३ सुषंधिमूर्द्धयसर्गवन्धम् ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥
अपतिष्ठतीति । अपष्टुरङ्कुशः^४ प्रतिकूलं च ॥ १५८ ॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठाता मतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषमप्रतिष्णिकागौरिषक्याश्च^५ ॥ १५९ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः ॥ * ॥ निर्गतः सेधः ।
निर्गतः सेधोऽस्येति वा । निःषेधः ॥ * ॥ सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्ये-
ष्ठाता । सारथिः ॥ * ॥ सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेशोणादिरू-
ढात्परेत्यनेन^६ चप्रत्ययः । कश्चिद् अकारान्तमपि दर्शयति ॥ * ॥
सुष्टु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः ॥ * ॥ शोभना सीमा यस्य ।
सुषीमो नागः ॥ * ॥ दिवि सीदन्ति । दिविषदो देवाः । हलतः^७

१ दुन्दुभिः सेवनं C.; om. A.—Kās. V. ed. has दुन्दुभिषेवनं (!), MS. α and Yajñ. ०षेचनं; Bō. ०षेवणं (var. l. ०षेचनं).

२ शीदति° A.; । षेच कादे° C.

३ ०उत्पलवर्णरूपं D.; ०वर्णसुष-
सुषंधिमूर्द्ध° C.; A. om. from रिते ।
सुवृत्त° to śloka 369.

४ ? अपष्टुरङ्कुः C. F.; ०रज्जुः or
रजुः B.; D. orig. अपमुरजि, corr.
अपमुरपठः; Prof. Aufrecht suggests
अपष्टुरनृजुः; Prof. Roth ०अङ्कुः; Prof.

Weber रज्जुः 'fishing-line' cf. अपष्ट
to P. viii. 3, 97.

५ ०गौरिषक्ताश्च B.; गौरिषक्याश्च
C.; गौरिषक्यश्च F.; गौरिषद्वयश्च E.;
A. om. text and comment.

६ ? प्रावादेशोणादि° B. C. F. and
orig. D.; ०रूढान्य इत्यनेन C.; ०रू-
ढान्य इत्य° B. F.; ०रूढात्परेत्य° orig.
D. and corr. सव्यादेशोणादिः सव्यात्प-
रेत्यनेन छत्प्रत्ययः; ०चक्रप्रत्ययः B. C. F.

७ हलः B.; हलंतात् C.; P. vi. 3, 9.

सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् ॥ * ॥ प्रतिस्नान्यस्यामिति प्रतिष्णिका ।
द्रोणी^१ ॥ * ॥ गौर्याः सक्थीव सक्थ्यस्येति गौरिषक्थः^२ । आट्त्वे च
ह्रस्वश्च^३ वज्रलमित्यनेन ह्रस्वत्वे । कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलाषाहम्^४ । भोरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५६ ॥ इति सुषामादिः ॥

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषोनाग्यणावपि^५ ॥ १६० ॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं^६
वा भवति ॥ * ॥ गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी ॥ * ॥ एवं गिरि-
णखः । गिरिनखः ॥ * ॥ गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गि-
रिनद्धः ॥ * ॥ गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः ॥ * ॥ वक्रनदी । वक्रणदी
॥ * ॥ वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा^७ ॥ * ॥ तूर्यस्य
मानमिव मानमस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः ॥ * ॥ माषेणोनः । मा-
षोणः । माषोनः ॥ * ॥ ऋचामयनम् । ऋगयनम् । ऋगयनस्य^८ वो-
द्धाऽध्येता वा । वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि । अथवा । ऋगयनस्य व्याख्यानं
तत्र भवो वा । ऋगयनेभ्योऽणित्यणि^९ । आर्गयणम् । आर्गयनम् ॥ * ॥
गिरिनद्यादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

१ द्रोणा D.

२ गौरिषक्थः B. C. F. [कस्यचिन्मुनेः
सञ्ज्ञिषा Yajñ.]

३ ? Cf. the same sūtra p. 61, l. 5; आ-
दिह्रस्वस्य C.; आद्विव ह्र° D.; आदक च
ह्र° F.; आद्विव ह्र° A.; cf. P. vi. 3, 63-4.

४ ? Thus the other works; जाला-
षाहं D.; जालाषोहं B.; जलोषाहं

F.; जालाहं C.—जलानि सहते इति
जलाषाहम् Yajñesv.

५ A. om. text and comment.

६ णीत्वं B. F. and orig. D.

७ Bō., Kās. V. read चक्रनदी । चक्र-
नितम्बा; Yajñ. om. this gāṇa.

८ ऋगयणं ऋगयनस्य B.; ऋगयनं
ऋगयणस्य D.

९ Cf. P. iv. 3, 73.

सुभ्रातृभू नन्दननर्तननृनमननिवासनृत्तानि १ ।

नन्दी निवेशनगरे गहनायी सर्वनामनटौ २ ॥ १६१ ॥

सुभ्रादीनां शब्दानां नकारस्य न सुभ्रादेरित्यनेन एत्वं^२ न भवति
॥ * ॥ सुभ्राति । सुभ्रीतः । सुभ्रन्ति । सुभ्रन् । सुभ्रानः । सुभ्रता । यथा
भट्टिकाये ।

रोषभीममुखेनैवं सुभ्रतोक्ते स्रवंगमः ४ ।

प्रोचे सानुनयं वाक्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

सुभ्रता कलुषीभवतेत्यर्थः ॥ * ॥ तप्नोति । तप्नतः । तप्नुवन्ति ॥ तप्नु ।
इत्यत एव गणपाठाच्छुः ॥ * ॥ हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रो-
द्यानम् ॥ * ॥ परितो नर्तनम् । परिनर्तनम् । नृत्तप्रयोगः^५ ॥ * ॥
नृनमनम् । नृनमनम् । नृनमनो नाम कश्चिद्यस्य नार्नमनिः पुत्रः ।
स्वरूपपदमेतत् ॥ केचित्तु नृन्नमयति । नृनम^६ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥
शराणां निवासः । शरनिवासो देशः ॥ * ॥ परितो नृत्तम् । परि-
नृत्तम्^७ ॥ * ॥ कुमारान्नन्दयतीत्येवंशीलः । कुमारनन्दी ॥ * ॥ शरा-
णां निवेशः । शरनिवेशः । तूणीरः^८ ॥ * ॥ हरिनगरम् ॥ * ॥ परितो
गहनम् । परिगहनम् ॥ * ॥ शवराणामग्निः । शवराग्निः ॥ हरिः
शक्रस्त्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् ॥ * ॥ सर्वेषां नाम । सर्वनाम ॥ * ॥
सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः^९ ॥ परिनटो नाम कश्चिद्विप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।

स्वभानुर्नदनद्यौ च सुभ्रादौ स्यान्नुतेर्यङि^{१०} ॥ १६२ ॥

१ नन्दननर्तक^० D.; नृत्यानि F.

२ नानाटौ C.; A. om. text and comm.

३ सुभ्रादित्यनेन^० B. C. F.; एत्वं B.

४ Bh. ix. 109; मुखेनैव A. B. C. D.

५ D. corr. twice नर्तकैः कृतप्रयोगः D.

६ नृनमन C. and corr. D.

७ परितो नृत्यं परिनृत्यं F.

८ तूणीरं B. F.; तूणं D.

९ Cf. p. 201, l. 1.

१० A. om. text and comment.

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः ॥ * ॥ अनूपान्नि-
 क्रान्तः । निरनूपः ॥ दर्भानूपं नाम स्थानम् ॥ * ॥ भेर्या नदनमिव
 नदनं शब्दनमस्य । भेरीनदनो नाम कश्चित् ॥ * ॥ नरो वाहनमस्य ।
 नरवाहनः । वाहणं^१ वाह्यादित्यनेन नरस्यावाह्याण्वत्वं^२ नास्ति ॥ * ॥
 प्राक्स्थाद्यन्तेऽपूनामित्यनेन^३ नप्राप्तिः । स्वर्भानुः । सैहिकेयः । ण्यन-
 ग्न्यादेरित्यनेन णत्वप्राप्तिः^४ ॥ केचिद् अन्तःपूर्वपदात्संज्ञायामित्यनेन
 णत्वमिच्छन्ति^५ ॥ * ॥ चारवो नदा यस्मिन्पामे नगरे वा स चारुनदः
 ॥ * ॥ सुराणां नदी । सुरनदी ॥ * ॥ नृतेर्नकारस्य यङि परे ण्वत्वं^६ न
 भवति । नरीनृत्यते । नर्नेर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति ॥
 यङीति किम् । हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिचुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः सामान्येन विशेषाभावात् ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥
 इति चुभ्नादिः ॥

इति

श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्न-

महोदधिग्रन्थवृत्तौ संमासप्रक्रियानिर्णयो नाम

द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः^७ ॥

१ वाहनं F.; P. viii. 4, 8 v. 2.
 २ णीत्वं B.; नरस्ववाह्यं C.
 ३ प्राक् प्वाद्यन्ते पूनामि B.; प्राक्
 थाद्यन्ते पूनामि C.; प्राक्स्थाद्यन्ते पूना-
 मि D.; प्राप्ताद्यन्ते पूनामि F.; अनुप्रा-
 प्तिः B. C. F.; सप्राप्तिः (orig. सुं) D.

४ णीत्वप्राप्तिः B.
 ५ णीत्वं B.; cf. P. viii. 4, 3.
 ६ णीत्वं B.
 ७ गोविंदाचार्यशिष्यं D. E.; समा-
 सतत्प्रक्रियागणनिर्णयो B. C. F.

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखशिडजाजलिनः^१।
सूकरसन्ना कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पी च^२ ॥ १६३ ॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्नित्येवमादीनामेवाणि परेऽन्याजादे-
र्लुग्भवति ॥ * ॥ ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः ॥ ब्रह्मण इदम् ।
ब्राह्ममस्त्रम् । ब्राह्मो मन्त्रः । ब्राह्म्योषधिः ॥ शाकटायनादयस्तु
जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्यन्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये^३। तेन
ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः ॥ * ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयानाः । का-
लापाः ॥ * ॥ तैत्तली । आचार्यः । तत्त्वतो ग्रन्थोऽपि तच्छब्देनोच्यते ।
तमधीयते तैत्तलाः^४ ॥ * ॥ एवं लाङ्गलाः ॥ * ॥ जाजलाः ॥ * ॥ शिला-
लिन इमे । शैलालाः ॥ * ॥ एवं शैखण्डाः^५ ॥ * ॥ सौकरसन्नाः^६ ॥ * ॥
कौथुमाः^७ ॥ * ॥ सौपर्वाः ॥ * ॥ पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन साब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चा-
क्रम् । इत्यादयो भवन्ति ॥ १६३ ॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः

कुरुकतशतकुम्भागारवेणस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ^८ ॥ १६४ ॥

१ A. om. śloka and comment.

२ सूकरपद्मा E.; सूकरपद्मी D.; कु-
थुमी D. E.; सूकरसन्नाकुथुमा C.; सूक-
रसन्नाकुथुमी F.

३ जावभिधेयाया अग्रप्रत्यय एवाणि
अन्याजादेर्लुचमि D.; P. vi. 4, 171.

४ Thus MSS.; तैत्तलिन् । तैत्तल

P. vi. 4, 144 V. and Kāś. V.; cf. śl. 220

(तितिलस्व तैतिलस्व तैतिलायनः).

५ शैखण्डाः B.; शैखण्डा C.

६ सौकरसन्नाः C.; सौकरसन्नाः F.;

शौकरपद्माः D.

७ कौथुमाः D.

८ A. om. śloka and comment.

परस्य चानुश्रुतिकादीनामित्यनेनानुश्रुतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिणिति पर आरैज् भवति ॥ * ॥ श्रतेन क्रीतः । श्रतिकः । अनुगतः श्रतिकेन । अनुश्रुतिकः । तस्येदम् । आनुश्रुतिकम् ॥ * ॥ परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः ॥ * ॥ सर्वलोके विदितः । सार्वलौकिकः^१ । यथा भट्टिकाव्ये । भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीनसंधिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम्^२ ॥ * ॥

असिहत्यायां^३ भवम् । आसिहात्यम् ॥ * ॥ कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ॥ * ॥ शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शातकौम्भं सुवर्णम् ॥ केचिच्चाट्टव्याकरणा लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शातकुम्भमित्याहुः । अत एव भोजः शतकुम्भस्य विकारः शातकौम्भमित्याह^४ ॥ * ॥ अगारवेणूनामिदम् । आगारवैणवम् ॥ वामनस्वङ्गारवेणोरपत्यम् आङ्गारवैणवमित्याह^५ ॥ अघेनुशब्दमपि केचित्पठन्ति^६ ॥ * ॥ अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वाद्दणि । आस्यहात्यः ॥ भोजस्त्वस्यहत्याशब्दं^७ पठति । असिहत्य इत्यन्यः^८ ॥ * ॥ अनुरहतो^९ऽपत्यम् ।

१ °विदितं °लौकिकं D.

२ Bhattik. v. 33.

३ Thus also Yajñ. Kāṣ., V. MS. β.; असिहत्य Bō., Kāṣ. V. ed., MS. α.; cf. note ८.

४ श्रीभोजः °शातकुम्भमित्याह D.; शातकुम्भस्य° शातकौम्भमित्याह B. C. F.

५ Thus Kāṣ. V. ed., MS. β.; Bō. & (अङ्गारवेणुर्विशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पाचविशेषः) Yajñeṣv.; अगार° Kāṣ. V. α.; °अगरवेणोर° आगरवैणव° D.; अगारधेनोर° आगारधेनव° (°धेनव C.) B. C. F.

६ ? Thus B. C. F.; अघेणु° D.—केचित्तु अगारधेनुशब्दमवाधीयाना अगारधेनोरपत्यमागारधेनवो बत्स इत्याहुः । Yajñ., probably right. He does not notice our author's reading.

७ श्रीभोज° D.; भोजस्त्वस्यहशब्द° F. Yajñ. has both; Bō., Kāṣ. V. ed. α. °हत्य, β. हत्या.

८ अभिहत्य° F.; om. D.; cf. n. ३.

९ Thus MSS. here and *bālvaddi* ṣl. 204. The other works read अनुरहत. Cf. अनुराहति *taulvalyaddi*, ṣl. 173.

आनुराहतिः ॥ * ॥ अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहो-
डिकः ॥ * ॥ अस्यहेतिः प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्या-
त्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तेश्चालुक्^१ ॥ अस्यहेत्वेति केचित्^२ ॥ * ॥
इहलोके भवम् । ऐहलौकिकम् ॥ अयं लोकः^३ । इहलोकः । प्रथ-
मान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद् व्यधिकरणसमासो वा^४ ॥ * ॥
अभिगममर्हति । आभिगामिकः^५ ॥ * ॥ परलोके भवम् । पारलौकि-
कम् ॥ * ॥ सर्वभूत्यां विदितः । सार्वभौमः ॥ * ॥ प्रयोगमर्हति प्रयोगे
भवं वा । प्रायोगिकम्^६ । वामनसु संयोगं प्रायोगिकमित्याह^७ ॥ १६४ ॥

मुखशयनसर्वपुरुषावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम्^८ ।

मूचनडचतुर्विद्याकुरूपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशायनिकाः । यथा ।

भृगवादीनगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन्^९ ॥

सर्वपुरुषाणामिदम् । सार्वपौरुषम् ॥ * ॥ अनुसंवत्सरं दीयते । आनु-
सांवत्सरिकम् ॥ कालात्कार्थं च भववदित्यतिदेशात् कथाकालाद्व-
जिति ठञ्^{१०} ॥ * ॥ अनुसंवरणेन दीयते । आनुसांवरणम्^{११} । व्युष्टा-

१ ०पि न । विभ० D.; ०च लुक्० C.

२ ? Thus B. C. F.; D. om. from अस्य-
हेत्वे०. Not mentioned by Yajñ. either.

३ अबलोक D.

४ हप्रत्यये ०समासोऽभीष्टः । F.

५ ०अर्हति० काः D.; आभिगामिकं C.

६ प्रायोगिकं D. F.

७ ? सांयोगप्रायोगिक० B.; संयो-
गात्प्रायोगिक० D.; सांयोगप्रायोगिक०
F.—Kāś. V. has सर्वभूमेर्निमित्तं (सर्व-
भूमेः a.) संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः ।

प्रयोग । तत्र भवः प्रायोगिकः (प्रायो-
गिकः! ed.).

८ ०संवरणं E. F.; ०युताचसचरणं
D.; ०वरणी C.; A. om. śl. & comment.

९ Raghuv. 10, 14.

१० कालाकार्थं कथाकालाद्वजिति
ठञ् D.; कथाकाला F.; कथाकाला-
द्वजिति ठञ् B.

११ अनुसंवरणं दीयते आनुसांवरणं
C. D. (also var. r. with Bō.); not men-
tioned in the gaṇa vyushtādi śl. 364.

दितादण् ॥ * ॥ सूत्रप्रधानो नडः । सूत्रनडः । तस्यापत्यं सूत्रनाडिः ॥
 कश्चित् सूत्रनट^१ इत्याह ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ॥ * ॥
 कुरवश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बज्रत्व इत्यनेनाकञ्
 न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः ॥ * ॥
 देवमधिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

बध्योगोदकशुद्धौ^२ पुष्करसत्संक्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजातशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

बध्योगस्य^३ चक्षेरपत्यं विदादितादणि । बाध्यौगः ॥ * ॥ उदक-
 शुद्धस्यापत्यम् । औदकशुद्धिः ॥ * ॥ पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्कर-
 सादिः ॥ * ॥ संक्रममर्हन्ति । सांक्रामिकाः ।

तिलाश्चम्यकसंपर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्वन्धः सर्वे सांक्रामिका गुणाः^४ ॥

यथा वाऽनर्घ्यराघवे ।^५ कश्चित्सांक्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमतिशेते
 ॥ * ॥ अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् ॥ * ॥ प्रतिभुवो भावः कर्म
 वा । प्रातिभाव्यम् ॥ * ॥ अजातशत्रोरियम् । अजातशाचवी । यथा ।

उपेयिवांसि कर्तारः पुरमाजातशाचवीर्^६ ॥ * ॥

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमण्डल्यम् ॥ * ॥ राजपुरुषस्य भावः
 कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥ १६६ ॥

१ Thus D. F.; सूत्रनेट B. C.; cf. p. 196, l. 18.

२ शुद्धौ E.; A. om. ṣl. & comment.

३ उ शंभुं गच्छत्यभिधाति उगः कर्दपः । बध्यो निग्राह्य उगो येन स बध्योगो नामर्षिः Yajñ.

४ Kām. Nīt. 5, 7; Bō. Spr. 2562

(°चम्यकसंस्नेषात्°); लसो नुभच° D.

५ D. omit from यथा. — Anargh.,

Calc. S. 1782, p. 36 (कश्चित्सां° ed.).

६ Sīs. 2, 114 (पुरीमाजात° ed.).

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहस्रयो

द्वारस्वःश्रोव्यल्कसस्वस्तयः स्वः ।

स्वयामश्वस्वादुमृदुद्वारपालाः

श्वादंष्ट्रा स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च^१ ॥ १६७ ॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा ण्यङन्ता एवात्र गणे द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहस्र इति ण्यटा ण्येन च^२ सह वर्तत इत्यर्थः ॥ सर्ववेदा एव । सार्ववैद्यम् ॥ ण्य इति किम् । प्रातिभवम् । पारिमण्डलम् । राजपुरुषाद्यणिः । सार्ववेदिकम्^३ ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलौक्यं^४ मानेष्वादिदित्यादयो भवन्ति^५ ॥ * ॥ इत्यनुश्रुतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तरस्याचामादेरचः^६ स्थान आरैज् न भवति^७ । तयोस्तु व्योष्टैज् भवति^८ ॥ * ॥ द्वारे नियुक्तः । दौवारिकः ॥ * ॥ खर्भवः । सौवः ॥ * ॥ श्वो भवम् । शौवस्तिकम् ॥ * ॥ व्यल्कसेऽत्यन्ताधममभ्ये^९ भवः । वैयल्कसो व्याधिः^{१०} । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो ग्रामादिर्वा^{११} ॥ * ॥ खस्तीत्याह । सौवस्तिकः ॥ * ॥ खसेदम् । सौवम् ॥ * ॥ खग्रामे भवः ।

१ A. om. text and comment.

२ ण्यत्रा ण्येन A. D.; D. corr. ण्येन वा; C. om. सर्ववेदशब्दो to सर्ववेदा एव and ण्य इति किं.

३ राजपुरुषार्थटिः D.; सार्ववैदिकं C. D.; सार्ववैदिकः F.

४ Thus C. F.; वैतुलौक्यं B.; वैतुलौक्यमाजिषादि^{१०} D. [वैतुलौक्यम् or वैतुलौक्यम्].

५ Cf. sl. 312 comm. where ऊर्ध्वदम्

and ऊर्ध्वदेह are mentioned as being referred to this *gana* by some.

६ यकारककाराभ्यां B.; पकारककारां C.; भ्यां मुखस्याचामादेरचः D.

७ आरैष्ठ भवति B.; स्थाने रैष्ठ भं C.; आरैष्ठ भवति D.; F. om. न.

८ व्योष्टैच् भं C.; स्वाष्टैन् भवति B.

९ अत्यन्ता B.; अभ्ये D.; लभ्ये C.

१० व्याधिः F.

११ व्याधिः F.

११ वैयल्कासो ग्रामादिश्च D.

सौवर्गामिकः ॥ * ॥ शुनो विकारः । शौवनं मांसम् । शौवः^१ संकोचः ॥ * ॥ खादुमृद इदम्^२ । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् ॥ खादौ चासौ मृच्च सास्मिन्देष्टेऽस्तीति । सौवादुमृदो देशः ॥ पाणि-
न्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ॥ * ॥ द्वारपालस्थापत्यम् । दौवा-
रपालिः ॥ केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिष्वधीयाना दौवारपा-
लिक^३ इत्युदाहरन्ति ॥ * ॥ श्रादंघ्रायां भवः । शौवादंघ्रो मणिः ।
शुनो दन्तादाविति^४ दीर्घत्वम् ॥ * ॥ स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्या-
यिकः ॥ * ॥ स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः ॥ * ॥ द्वारपालादी-
नामुपादानं सुखार्थम् । यतो द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः^५ ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुधं तेन कृतः । स्फ्यकृतो नाम-
र्षिः । स्फ्यकृदित्यपि संगृहीतः^६ ॥ १६७ ॥ इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वर्यज्ञा व्यवहारो व्यडस्तथा^७ ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तव्योः स्वागतादेष्टैच् इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजा-
गमो न भवति^८ ॥ * ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः ॥ * ॥ शोभनो

१ शुन इदं शौवनम्^० । शुनो वि-
कारो मांसं सौवम् Kās. V.; शुन इदं
शौवनं पुच्छं शौवनः संकोचः । Yajñ.

२ खादुमृदु इदं C.; not in *kach-*
chhādi śl. 327-8.—The other works
have खादुमृदु; Yajñesv. also mentions
Vardhamāna's reading.

३ दौवारपालक B.

४ दन्तादाविति B. C. F.; cf. Kās.
V. vi. 3, 137.

५ तदादेश्च C.; परिग्रहात् D.

६ स्फ्यो^० स्फाकृतो^० स्फाकृद्^० B. C.;
स्फ्यकृतो नाम^० F.; D. om. from आ-
कृतिगणो.—Bā. has both readings;
Yajñ., Kās. V. only स्फ्यकृत.

७ स्वागतः स्वध्वरो व्यंगव्यवहारौ
[रो C.] B. C. F.; A. om. text and comm.

८ स्वागतोदेष्टैच् C.; स्वागता-
देष्टैच् F.; स्वागतादेर्घर्षोर्जित्व^० D.

९ जागमो D.; शब्दानां मैजागता-
दिशब्दानां मैजागमो^० C.

ऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण चरति । स्वाध्वरिकः ॥ * ॥ व्यक्तान्यङ्गानि^१
 यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ॥ * ॥ व्यवहारेण चरति । व्या-
 वहारिकः ॥ * ॥ व्यडो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याडिः ॥ * ॥ व्यायामः
 प्रयोजनमस्य । व्यायामिकः ॥ * ॥ स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः ॥ * ॥
 स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः ॥ * ॥ स्वजनाप्रयोजनमस्य^२ । स्वाजनिकः ॥ * ॥
 येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र द्रष्टव्याः^३ ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च

दैवस्थानी राणिराहक्षिती च ४ ।

औदभृज्जिः^४ सात्यकिश्चौदमेघिः

सात्यकामिः पैङ्गलोदायनिश्च^५ ॥ १६९ ॥

पैलाद्यविप्रतौल्लव्यादिरित्यनेन^७ पैलादेर्विहितस्यापत्यप्रत्ययस्य
 सुगभवति^८ ॥ * ॥ पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामण्डूकादेत्यण^९ । पैल-
 स्थापत्यमिति झचोऽण इति फिञ् तस्य झुक्^{१०} । पैलः पिता । पैलः
 पुत्रः ॥ * ॥ उदच्चो^{११}ऽपत्यम् । बाह्वादिवादिञ् । औदच्चिः पिता ।
 औदच्चिः पुत्रः^{१२} ॥ * ॥ राह्वोरपत्यम् । राह्विः पिता । राह्विः
 पुत्रः ॥ * ॥ रावणस्थापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ॥ * ॥

१ विगताभ्याङ्गानि D.

२ स्वजनाः प्रयोजनं F.

३ येषां टैजागमो F.; D. om. from
 स्वपतौ साधुः.

४ पैलौदवी B. C.; वाह्वी D.

५ Note the metrical irregularity in
 the second syllable; ? औदभृज्जिः.

६ पैङ्गलोदायनिश्च B. C.; A. om.
 text and comment.

७ पैलाद्यचि F.; *तौल्लव्यादेरि
 D.

८ *पत्यस्यानुगभवति D.

९ पीलामाण्डूका B. C. D.; cf. P. iv.
 1, 118-9.

१० पिञ् B. C.; झुक् D.; cf. P. iv.
 1, 156.

११ उदच्चो D.; उदवो C.; bāhvāddi
 sl. 204.

१२ C. twice औदविः; औदकि D.

देवस्थानस्थापत्यम् । देवस्थानिः पिता । देवस्थानिः पुत्रः ॥ * ॥ रण-
स्थापत्यम् । राणिः पिता । राणिः पुत्रः ॥ * ॥ रहेण चितो^१ हिं-
सितो रहचितः । तस्थापत्यम् । राहचितिः पिता । राहचितिः पुत्रः
॥ * ॥ उदके भृज्जतीति मूलविभुजादित्वात्के^२ । उदभृज्जः । तस्था-
पत्यम् औदभृज्जिः पिता । औदभृज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्य एव सत्यकः ।
तस्थापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमेघस्थापत्यम् ।
औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः ॥ * ॥ सत्ये कामोऽस्य । सत्यं-
कामः । अत एव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथप-
र्यायः^३ । तस्थापत्यं सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः ॥ * ॥ पिङ्ग-
लोदायनस्थापत्यं^४ पैङ्गलोदायनिः पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः^५ ॥
शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह^६ ॥ १६६ ॥

शालङ्क्यौदकपुङ्गी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः^७ ।

औन्नाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौज्जिहानिः स्यात्^८ ॥ १७० ॥

शलङ्कोरपत्यम्^९ । शलङ्किः पिता । शलङ्किः पुत्रः ॥ * ॥ उद-
कशुद्धस्थापत्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः ॥ औद-
शुद्धिरिति भोजः^{१०} ॥ * ॥ भूलिङ्गस्थापत्यम्^{११} । भौलिङ्गिः पिता ।

१ रहचितो° B. C.; रहे चितो° F.

२ Not in that *gana*, śl. 460.

३ सयथपर्यायः D. and om. to सा-
त्यंकामिः पुत्रः.

४ पिंगलोदायिनस्था° B.; पिंगलो-
दायिः तस्याऽपत्यं F.; पिंगलोदायनः
तस्यापत्यं D.; om. C.

५ पैंगलोदायनिः twice B.

६ पैंगलोदायनि° C.; D. corr. पैंग-
लोदयोगिरि°; Bō. reads पैङ्गलोदा-
यनि.

७ तावौदन्यिः C.; तसौदन्यिः D.;
अथौदन्यिः F.

८ युक्तौ औद° B.; युतेदमज्जि°
corr. D.; अपि वोज्जिहानिः° E.; A.
om. text and comment.

९ शलङ्कोरपत्यं C.; शलङ्कोर° D.;
शलङ्कोर° F.

१० Thus also Bō., Yajñ., Kāś. V. MSS.
(औदशुद्धि ed.); औदशुद्धिरिति औ-
भोजः D. [cf. औदकशौद्धि śl. 166].

११ भूलिङ्गस्थ° MSS. and Yajñ., but
see śl. 50 comm.

भौलिङ्गिः पुत्रः ॥ * ॥ उदब्रजस्थापत्यम् । औदब्रजिः पिता । औद-
 ब्रजिः पुत्रः ॥ * ॥ उदन्यस्थापत्यम् । औदन्यिः पिता । औदन्यिः पुत्रः ॥
 तिकादिषु पद्यमानस्याप्यस्यात्^१ एव पाठात् फिज्^२ विज्ञायते तेन
 रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः ॥ * ॥ उद्गाहमानस्थापत्यम् ।
 औद्गाहमानिः पिता । औद्गाहमानिः पुत्रः ॥ * ॥ उदमज्जस्थापत्यम् ।
 औदमज्जिः पिता । औदमज्जिः पुत्रः ॥ * ॥ उज्जिहानस्थापत्यम्^३ ।
 औज्जिहानिः पिता । औज्जिहानिः पुत्रः ॥ कश्चिद् औज्जिहानिरिति^४
 मन्यते ॥ * ॥ एभ्य द्जन्तेभ्यः फकः^५ झुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौल्वलिवैरकिधारणिपौष्पि^६

वैल्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि^७ ।

आसुरिनैमिषिनैवकियुक्तं^८

दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च^९ ॥ १७१ ॥

तौल्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्थापत्यादित्यनेन प्राप्ता झुग्र भवति
 ॥ * ॥ तुल्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौल्वलिः । तदपत्यं तौल्वला-
 यनः ॥ तैल्वलिरित्यन्यः^{१०} ॥ * ॥ वीरकस्थापत्यम् । वैरकिः पिता ।
 वैरकायणः पुत्रः^{११} । वैणकिरिति शाकटायनः ॥ * ॥ धरणस्थापत्यम् ।

१ See sl. 230; विकारादिषु पद्य-
 मानस्थापत्यं C. and omits thence to
 उज्जिहानस्थापत्यं.

२ इजिपि B.; इजपि F.; दजपि D.

३ See note १.

४ ? औज्जिहानिरिति B. C.

५ पाप B.; अभ्य आ पापे C.; एण D.;

अभ्य एव लुक् । F.; cf. P. ii. 4, 60; iv.
 1, 101.

६ °चैरकि° C.; °धारकिपौष्पि F.

७ बोधकिरावणिचैकि C.; °वैकि F.

८ नैचकियुक्तं B. C. F.

९ वाल्कलि° B.; वैहविभिश्च D.; A.

om. text and comment.

१० तिल्वलिरित्य° F.; om. D.—? तौ-

ल्वलिरित्यन्यः ।

११ चिरकस्य° चैरकिः °चिरकायणः

C.—The other works have वैरकि.

धारणिः पिता । धारणायनः^१ पुत्रः ॥ * ॥ पुष्पो नाम कश्चित् तस्या-
पत्यम् । पौषिः पिता । पौष्पायणः^२ पुत्रः ॥ * ॥ बिल्वकस्यापत्यम् ।
बैल्वकिः पिता । बैल्वकायनः पुत्रः ॥ * ॥ बन्धकस्यापत्यम् । बान्धकिः
पिता । बान्धकायनः पुत्रः ॥ * ॥ रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह ॥ * ॥ विङ्कस्या-
पत्यम् । वैङ्किः पिता । वैङ्कायनः पुत्रः^३ ॥ * ॥ न सुरोऽसुरः । तस्या-
पत्यम् । आसुरिः पिता । आसुरायणः पुत्रः ॥ * ॥ निमिषस्यापत्यम् ।
नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ॥ नैमिशिरिति शाकटायनः ॥ * ॥
निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः^४ पुत्रः ॥ * ॥ दैवतस्या-
पत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः ॥ दैवोतिरिति^५ शाकटायनः
॥ * ॥ वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः^६ ॥
दोधकं छन्दः । भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्याहिंसिकारेणुपालयः^७ ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञ्यासिनासयः^८ ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः
पुत्रः ॥ * ॥ विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः
पिता । वैकर्णायनः पुत्रः ॥ * ॥ न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्या-

१ धारणायनः B. C.

२ पौष्पायनः MSS.

३ विकस्यापत्यं वैकिः० वैकायनः०
F.; Kās. V. ii. 4, 61 वैकि ed., वैकि MS.
a, Yajñ.; वैङ्कि (var. l. वैकि) Bb.

४ निवकस्य० नैवकिः० नैव० B.C.F.;
नैवकि (var. l. नैवति) Bb., नैवकि Yajñ.;
wanting in Kās. V.

५ Thus MSS. ? दैवतिः (पुत्रः) इति
शाकटायनः ।

६ None of the MSS. explain वैहति.
Yajñ. has विहृतस्य वैहतिवैहतायनः ।

७ पुष्करसादि० B. C. F.

८ वैसीति० B. C.; वैकर्णा० दैवय-
ज्ञ्यासिनासयः D.; A. omits text and
comment.

पत्यम् । आहिंसिः पिता । आहिंसायनः पुत्रः ॥ * ॥ करेणुं पालयतीति
 करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणुपालिः पिता । कारेणुपालायनः
 पुत्रः ॥ * ॥ असिना युक्तो बन्धः । असिवन्धः । असिवन्ध एवासिवन्धकः ।
 तस्यापत्यम् । असिवन्धकिः पिता । असिवन्धकायनः पुत्रः^१ ॥ अस्य-
 तीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसायनः पुत्रः ॥ बन्धते
 स्म । बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता । बाद्ध-
 कायनः पुत्रः^२ इति शाकटायनः ॥ * ॥ विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः
 पिता । वैशीतायनः पुत्रः ॥ * ॥ देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् ।
 दैवयज्ञिः पिता । दैवयज्ञायनः पुत्रः ॥ * ॥ असिरिव नासाऽस्येति ।
 असिनासः । तस्यापत्यम् । आसिनासिः पिता । आसिनासायनः
 पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि^३ ।

चाफट्टकिनेमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि^४ ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपा-
 तनादात्म^५ ॥ अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु
 दैलीपिरित्याहुः^६ ॥ * ॥ आनुतिः पिता । आनुतायनः^७ पुत्रः ॥ * ॥
 प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता । प्रादोहनायनः पुत्रः ॥ * ॥

१ असिवन्धपचासिवन्धकस्तं C.; अ-
 सिवन्ध एवासिवन्धः^० आसिवन्धकिः^०
 आसिवन्धायनः^० D.; B. om. from का-
 रेणुपालिः to असः तस्यापत्यं.

२ बन्ध एव बद्धकः^० बाधकिः^० बाध-
 कायनः D.

३ * आनुतिः * आनुराहती^० C.; * अनु-
 रोहती चापि E.

४ वफट्टकिं^० दैवमतयोपि C.; * नै-
 मि^० F.; नैमित्री^० D.; A. om. text
 and comment.

५ निपातनादीत्वं D. and omits अ-
 परे^० प्रकृत्यन्तरमाहुः ।

६ Thus also Bō., Yajñ., Kāṣ. V.; अपरे
 दलीपा इति^० F., om. from चन्द्रादयः.

७ आनुतिः * आनुतायनः C.

अनुरहतोऽपत्यम् । अनुराहतिः^१ पिता । अनुराहतायनः पुत्रः ॥ * ॥ चफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्युत्थोऽपि चफट्टकः । तस्यापत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः^२ ॥ कुर्वादावस्थ चत्रियस्य ग्रहणम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः^३ ॥ * ॥ निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्यापत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः ॥ * ॥ पृच्छत्याहन्ति च । प्राडाहतः^४ । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः ॥ प्राडाहतिरित्यपि वामनः^५ ॥ * ॥ देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥ १७३ ॥ इति तौल्य-
व्यादिः ॥

प्रज्ञश्चोत्रपिशाचचोरमरुतो रक्षश्चरिचोशिशः

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुभुमः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्वितादेवताश्च^६

चक्षुर्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्ये^७ ॥ * ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये^८ सिद्धम् ।

१ Kās. V. ii. 4, 61 आनुहारति (!) ed.,
०राहति MSS.; Bö., Yajñ. आनुराहति
(Bö. var. l. आनुहारति), and besides
आनुरोहति.

२ Thus also Bö., Yajñ. (? आफट्टिक
Kās. V. ed.); वफडक° वफडक° वा-
फडकिः° वाफडकायनः° C.

३ B. C. om. from कुर्वादावस्थ.

४ ? Thus D.; प्राडाहतिः B. C. F.

५ ? प्राडाहति° B.; प्राडाहति° C.;

om. D.—Bö., Yajñ. have only प्राडा-
हति; Kās. V. ed. प्रावाहणि (प्राणाहति
MS. a. and var. l. ed.; om. MS. β.;
Prof. Kielhorn's MS., perhaps right,
प्राडाहनि).

६ शब्द for सत्वद् F.; A. om. text
and comment.

७ प्रज्ञादिशब्दगणात्° D.

८ प्रज्ञाद्योत्स्ने° B. C.; °ज्योत्स्नीत्या-
दिनाणप्रत्यये D.; °प्रत्यये F.; cf. P. v.
2, 101 प्रज्ञाश्चात्रोभ्यो णः ।

प्राज्ञः । प्राज्ञी तु न सिध्यति । एप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च ।
 तथा च । वृद्धा पलिकी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती^१ ॥ * ॥
 ओचमेव औचम् । तं कूजत्कौञ्चसंहयञ्चाचुषऔचमानसः^२ ॥
 वामनाद्यास्तु औचं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः^३ ॥ * ॥ पिशाच एव
 पैशाचः ॥ * ॥ एवं चौरः ॥ * ॥ मारुतो देवो वायुश्च^४ ॥ * ॥ राक्षसः
 ॥ * ॥ चरित्रमेव चारित्रम् ॥ * ॥ उशिक् कान्तः । स एव । औशिजः^५ ।
 यथा । चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदेतैर्जोहृतैर्हृतम्^६ ।

कार्ष्णाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम्^७ ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः । पदार्थाः^८ ॥ * ॥ असुर एव । आसुरः ॥ * ॥
 शत्रुरेव शात्रवः ॥ * ॥ संतपनमेव सांतपनम् ॥ * ॥ सन्नेव सान्तः ।
 अण्प्रत्ययसंनियोगेन निपातनान्मुगागमः^९ ॥ * ॥ साधारणी साधा-
 रणा वा भूमिः ॥ * ॥ अनुष्टुबेव । आनुष्टुभम् ॥ केचिद् आनुष्टुभा-
 दीनां^{१०} कन्दोनाम्नां पुल्लङ्गतामाहुः ॥ * ॥ चण्डम् उग्रकर्म अलति^{११}
 पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च ।

चण्डालश्चमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनंगमः ।

निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः^{१२} ॥

१ Am. K. 2, 6, 1, 12.

२ Thus D. F.; कूजत्कौञ्चं संहय-
 ञ्चाचुषं B. C.; चाचुषं औचं B.; चा-
 चुषं औचं C.

३ °इत्यर्थः नियमं B. C.; Kās. V.
 v. 4, 38.

४ मारुता देवा वायुश्च B. C.

५ उशिकः कांतः B. C.; उष्णिक्
 औष्णिजः D.

६ °वैद्यवैदातेर्जोहृतैर्वृतं B.; °वैद्यं
 वैदातेर्जोहृतैर्नृतं C.; वैद्यवैदातेर्जोहृ-

तैर्वृतं F.; °संतापवैद्यवैदेतैर्जोहृतैर्वृतं
 D.

७ कार्ष्णाजिनौ D.; °जिनौसिजौ
 B. C. D.; °जिनौशिजैर्विप्रैः F.; प्रत्य-
 क्षं D.

८ प्रत्यक्षी एव प्रत्यक्षाः C.; D. om.
 एव प्रात्यक्षाः.

९ अणुप्रत्ययं मुगागमः B. C.

१० अनुष्टुभादीनां MSS.

११ चण्डमुग्रं कर्म अलति F.

१२ पुक्कसाः B. D.; पुक्कसाः C.; पुष्क-
 साः F.; the verse is Am. K. 2, 10, 20.

अशनिरेव । आशनः । वज्रम् ॥ * ॥ गोर एव गौरः । सितः पीतो
ऽरुणश्च वर्णः ॥ * ॥ जेजेव^१ । जैचं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः^१ ॥ * ॥ जग-
त्येव जागतम् ॥ * ॥ सत्वानेव सात्वतः^२ । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्तं कृत-
तलोपं^३ पठन् सत्वानेव सात्वन इत्याह ॥ * ॥ द्वयोर्भावो हिता । द्वितैव
दैतम् । यथा ।

निदानं निर्देतं प्रियजनसदृचं व्यवसितिः^४ ॥

देवतैव दैवतम् ॥ * ॥ चक्षुरेव चाक्षुषम् ॥ * ॥ व्याकृतमेव वैद्याकृतम्
॥ * ॥ बन्धुरेव बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः^५ । शुद्ध-
प्रकृतिस्तु वर्तत एव । यथा । बन्धुरियं ब्राह्मणी^६ । एवं सर्वत्र ॥ * ॥ योध
एव योधः ॥ * ॥ मधुरेव माधवः ॥ * ॥ विद्यैव वैद्यम्^७ । नपुंसकत्वमेव ॥
कश्चिद् विद्यासंबन्धात्युरूपोऽपि विद्या । स एव वैद्य इत्याह ॥ * ॥ मन
एव मानसम् ॥ * ॥ जुह्वदेव जौह्वतः ॥ १७४ ॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चायहायणषोडशौ

प्रकृतविदतौ क्रुङ् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ^८ ।

ततवसुकराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ^९

ऽनुषुकविकृते विद्वानुष्णिक् चरश्च कुतूहलम्^{१०} ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः ।
नयः ॥ * ॥ वणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

१ जेतैव० शरश्रेणी F.

२ शश्वदेव शाश्वतः F.

३ सत्विति तांतं० F.; कृत्वा तलोपं C.

४ ०जनसुहृद्व्यवसितिः D.; ०सदृ-
चव्य० F.; सदृक्कव्यवसितिः B. C.

५ ०अणतस्य सामर्थ्यान्न० D.; न प्र-
वृत्तिः F.

६ वर्तमान एव यथा० D.; ब्राह्मणी
C. D.

७ विद्यं B.

८ प्रकृतविदितौ E. and a. m. D.;
प्रकृतविदकुच रचो० C.

९ वरिवस्कृतौ B. C. D. F.

१० नूषूकवि० C.; वरश्च० F.; A. om.
text and comment.

यस्येते व्याधवार्कण्यसंकुले विचित्रचत्तमाः ।

रात्रावपि महारण्ये वञ्चं वञ्चन्ति वाणिजाः^१ ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ * ॥ गन्धर्व एव गान्धर्वः ॥ * ॥ अग्रहायण
एव । आग्रहायणः । मार्गशीर्षः ॥ * ॥ षोडशेव षोडशतः ॥ * ॥ प्रकृतमेव
प्राकृतम् ॥ * ॥ विदन्नेव वैदतः । विद्वान् ॥ * ॥ कुड्डेव^२ कौड्यः ॥ * ॥
रचांसि हन्तीति रचोघ्नः । रचोघ्न एव राचोघ्नः ॥ * ॥ विह्वननं^३ वि-
घातः । विघात एव वैघातः ॥ * ॥ चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् । चिकी-
र्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः^४ ॥

द्रष्टृषोडशमैधावसाधुसाधारणदधे^५ ।

लङ्केश्यौधा ये चास्मै हिताश्चैकीर्षितक्रियाः^६ ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः । जनकः ॥ * ॥ वसुरेव वासवः ।
सुरपतिः ॥ * ॥ कर एव कारः । राजदेवो भागः ॥ * ॥ अग्निमिन्द्वे ।
अग्नीत् । तस्य शरणम् आग्नीध्रम् । ततोऽणि प्रत्यये । आग्नीध्रो शाला ।
आग्नीध्रा वा शाला^७ ॥ * ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ * ॥ वरिवक्त्रत
एव वारिवक्त्रतः^८ ॥ * ॥ अनुषुवतीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । के
ऽमेति ह्रस्वले^९ । अनुषुक एव । आनुषुकः ॥ * ॥ विह्वतमेव वैह्वतम् ।
विह्वतिरेव वैह्वतमिति नन्दी ॥

१ यास्येते महारण्ये वञ्चन्ति वा^० C.;
चञ्च वञ्चन्ति^० B.; ०रण्ये क्वञ्चन्ति^० F.

२ वैदतः विद्वान् । कुड्डेव C.

३ विह्वनं B. and orig. D.

४ चैकीर्ष इति^० B. C. F.; चैकीषत
इति श्रीभोजः D.

५ ०मेधाव^० D. F.; साधारण^० D.

६ यौधायैवास्मै^० F.; यौधायैवास्मै
हिताश्चैकीर्षती क्रिया D.; चास्मै^० C.

७ आप्रीध्रं आप्रीधीं आप्रीध्रां
B. F.; आप्रीध्रां आप्रीध्रां C.

८ वरिवक्त्रतं वारिवक्त्रतः MSS.;
Vāj. S. 16, 19.

९ ? के अखा इति^० D.; के गधे इति^०
B. C.; के ण इति ह्रस्वः F. [? P. vii. 4,
13]; cf. vārtt. P. v. 4, 36, where eds.
and ed. Kāś. V. read आनुषूक (MS. β.
आनुषुक, α. आनुसूपक).

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः^१ ।

राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्तकम्^२ ॥

विद्वानेव वैदुषः ॥ * ॥ उष्णिगेव । औष्णिहम् ॥ * ॥ चर एव चारः^३ ॥ * ॥

कुत्तहलमेव कौत्तहलम् ॥ १७५ ॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणचिष्टुभौ

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्याटरूषास्तथा^४ ।

संनाय्याययणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्क्तयः^५

सत्वनुप्रतिभावितासहसा वार्त्ता विदन्तोऽपि च ॥ १७६ ॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी^६ ॥ * ॥ अमात्य एव ।

अमात्यः ॥ * ॥ डहाल एव डाहालः ॥ * ॥ संप्रत्येव संप्रतम् ॥ * ॥

वजतीति वजः । स एव वाजः ॥ * ॥ कर्षापण एव कार्षापणः ॥ * ॥

चिष्टुवेव चैष्टुभम् ॥ * ॥ गायत्र्येव गायत्रम् । छन्दसां पूर्वम्^७ ॥ * ॥

रवण एव रावणः ॥ * ॥ उपचेय एव । औपचेयः^८ ॥ * ॥ ककुदमेव

काकुदम् । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकाण्यप्रत्ययान्तस्यापि काकुद-

शब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ॥ * ॥ एकमग्र्यं पुरोगतं ध्येयमस्य^९ । एकाग्र्यः ।

स एव । ऐकाग्र्यः । अनन्यवृत्तिः ॥ * ॥ अटन् रूषतीति^{१०} । अटरूषः ।

स एव । आटरूषः सिंहास्यः । यथा ।

१ प्रस्थो वैया० D.; पच्छौ चैयाकृतैः
रूक्तैः जा० C.; यत्र वैयाकृतैः भौष्णि-
हैः F.

२ निवर्तकः D.—Yajñ. makes this
kārīkā end thus: 'वैकृतानि भवन्ति
नो ॥

३ वर एव वारः F.

४ उपवेय MSS.; अथरूषास्तथा E.

५ °द्विदः पङ्क्तयः F.; A. om. text
and comment.

६ नन्दः । नन्द एव B. C. F.; नन्दा
एव D.; नांदः F.

७ पूर्वे D.

८ उपवेय एव औपवेयः C. D.

९ ध्येयमस्य B. C.

१० अटती रूषतीति F.

वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका^१ ।

आटरूपः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूपकः^२ ॥

संनायमेव सांनायम् ॥ * ॥ अग्रयण एव^३ । आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्र-
यनस्तु । अग्रयणम्^४ । राजदन्तादिवात्माङ्घ्रिपाते शकन्वादिवाद-
कारलोपे च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आयायणीत्यन्यः^५ ॥ * ॥
विधेय एव वैधेयो मूर्खः^६ ॥ विधाया भोजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये^७
॥ * ॥ कुतुकमेव कौतुकम् ॥ * ॥ अगारमेव । आगारम् ॥ * ॥ दौ दन्ता-
वस्तु । द्विदन् । वयसि दन्तस्तु दत्^८ । दत्तादेशे । द्विदन्नेव द्वैदतो^९ वास्तुः
॥ * ॥ पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम्^{१०} ॥ * ॥ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः^{११} ॥ * ॥ प्रतिभैव
प्रातिभम् ।

प्रातिभं त्रिभरकेण गतानां वक्त्रवाक्यरचनारमणीयः^{१२} ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः^{१३} सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियात एव वैयातः । छष्टः ॥ * ॥ सहसैव साहसम् । अविचारकृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दमो दण्डः^{१४} । सहसि बले भवं साहसमित्याह
॥ * ॥ वार्त्तव वार्त्तम् । यथा ।

१ वासिकः MSS.; सिंहपर्णा व वृषो
वसो व० C.; वृषा वासा च० B.; वा-
सोथ० D.; वृषावसोऽथ सिंहका F.

२ आटरूपः० C.; सिंहमुखी० D.;
भिषङ्माताटरूपः । B. C.

३ अग्रयणमेव D.; आग्रयण एव C.

४ आग्रयणं C.; अग्रयणं F.—Eds.
Pāṇ., Kāś. V. v. 4, 36 vārtt. read आग्रा-
यण.

५ आग्रयणमेवेति श्रीभोजः । D.

६ विधेयमेव वै D. [om. धेयो मूर्खः].

७ विधेयं भोजनं तस्यापत्यं मिव० C.;
D. om. विधाया; इव वैधेयमित्य० D.

८ Pāṇ. v. 4, 141.

९ द्वैदतो F.

१० पाङ्क्तः F.; पङ्क्तिरेव पाङ्क्तो D.

११ सत्वन्तुरेव सात्वन्तवः D.

१२ Śiṣup. 10, 12; चक्रवाकरचना
B. C.

१३ सहासः MSS.; see same passage
on gl. 179.

१४ B. C. om. from अन्यस्तु [Am. K.

ii. 8, 1, 21]; F. om. from साहसं.

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्त्तमयमन्वयुङ्क्त सः^१ ॥ * ॥

विगता दन्ता अस्व । विदन्तः । विदन्त एव वैदन्तः । बालादिः
॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः

परिस्रवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे^२ विसारी

स्यादौषधं भेषज एव कामम्^३ ॥ १७७ ॥

वय एव वायसः । काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्तते शब्दशक्तिस्त्वाभाव्यात् ॥ एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ॥ * ॥ प्राञ्जन्ति
प्राञ्जुवते वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम्^४ । तदेव
चातुष्प्राश्यम् ॥ * ॥ दश नामान्यर्हति । दशार्हः । स एव दशार्हः ।
केशवः ॥ * ॥ परिस्रवते । परिस्रवः । स एव पारिस्रवः । चञ्चलः ॥ * ॥
पुष्पप्रकृतिः^५ । पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमाञ्जनम्^६ ॥ * ॥ कृष्ण एव
कार्णः । कुरङ्गः । अन्यो गवादिः कृष्णः ॥ * ॥ वैसारिणः । मत्स्यः ।
अन्यो विसारी^७ । देवदत्तादिः ॥ * ॥ औषधिरेव । औषधम् । त्रिफ-
लादि । अन्यचौषधयः चैवरूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः ॥ * ॥ आकृतिग-
णश्चायम् । तेनान्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः^८ ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

१ Śiṣup. 13, 68.

२ कुरङ्गेनिमिषे B. C. D. E.

३ औषधेर्भेषजं D.; औषधेर्भेषजं
E.; A. om. text and comment.

४ C. om. चतुर्भिः प्राश्यं.

५ पुष्पप्रतिकृतिः F.; C. om. चञ्चलः.

६ स एव पौष्पकं C.; तदेव पौष्पकं
कुसुमं F.

७ वैसारिणीं विशारी D.

८ D. om. from आकृतिगणं.

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः

सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्विभावा

मालोपमाभेषजसर्वविद्याः^१ ॥ १७८ ॥

एषोऽनन्तादेरित्यनेनानन्तादेः^२ शब्दगणात्स्वार्थे ष्यप्रत्ययो भवति
॥ * ॥ न अनन्तोऽनन्तः । अनन्त एव । आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य ।
अनन्तः कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्या-
दि ॥ * ॥ सोम एव सौम्यः । यथा ।

तेनाथ नाथदुरुदाहरणातपेन

सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना^३ ।

जज्वाल तीक्ष्णविशदा सहस्रोद्गिरन्ती

वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता^४ ॥

सौम्यम् । सोम इवाह्लादकत्वात् सोम्य^५ इत्यपि शाखादेराकृतिगण-
त्वात् । यथा ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्थे^६ ॥ * ॥

इति हेत्येव । ऐतिह्यम् । इति हेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्ये
वर्तते । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति । इति ह वटे यच्चः प्रतिवसति
॥ * ॥ सर्ववेदा एव सार्ववेद्यम् ॥ * ॥ सुखमेव सौख्यम् ॥ * ॥ एको भावो

१ सुषैकलैकभावौ^० B. ; सुखैकभा-
वौ^० D. ; A. om. text and comment.

२ स्थानंतादेरित्यनेनानन्तादिः C.

३ तेनाथ नाथदुः नाम पदमूध्वमभि
प्रपन्ना D. ; दुरुदाहरणांतपं C.

४ जिह्वायतीक्ष्णं गिरती^० D. ; ग्री-

ता D. F. ; जज्वालतीक्ष्णविशदाः सहा-
स्रोद्गिरन्ता वागं C. — According to
Prof. Aufrecht this stanza occurs twice
in the Sarasvatikanṭhābharana.

५ सौम्य D. F. ; *śākhādī*, §1. 190.

६ §1s. 3, 1 ; अभि for अथ D.

यस्य । एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव । एकभाव्यम् ॥ * ॥ मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः ॥ * ॥ अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभाव एव । आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभावं तु कालशब्दव्यवायात्^१ ॥ * ॥ समीपमेव सामीप्यम् ॥ * ॥ सहेनेन वर्तते । सेना । सेनैव सैन्यम् ॥ * ॥ एतत् वसन्त्यस्मिन्निति । आवसथो गृहम्^२ । आवसथ एव । आवसथ्यम् ॥ * ॥ द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभाव एव द्वैभाव्यम् ॥ * ॥ मालैव माल्यम् । सूक् ॥ * ॥ उपमैव । औपम्यम् ॥ * ॥ भिषज इदम् । भेषजम्^३ । यद्वा भिषज्यतीति भेषजः^४ । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत्^५ । भेषजमेव भेषज्यम् ॥ * ॥ सर्वविद्या एव सार्वविद्यम्^६ । यथा ।

सार्वविद्यविद्याधृत चातुर्-

वैद्यवैद्य इव तं विरहार्तम्^७ ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्तितः परे^८ ॥ १७९ ॥

सर्वलोका एव सार्वलौक्यम्^९ ॥ * ॥ चतस्र एव विद्याः । चातुर्वैद्यम् ।

१ Vārttika, Kielhorn's Mbh. p. 18.

२ एत्यवसत्यस्मिन्नित्यं C.; समन्प-
तवसंत्यं D.; F. om. एत्य; अवसथो
गृहं C. F.; °अवसथ एव F.

३ भेषज्यं F.

४ भिषजः B. C. F.

५ कर्तृत्वमेवाचि यलोपे वा निपात-
नादेत् D.; निपातनादेते C.; [पचाद्यचि
P. iii. I, 134].

६ ? सर्ववेदा एव B.; सार्वविद्यं F.—

सर्वे वेदाः सर्ववेदाः° । तानधीते सर्व-
वेदः° । स एव सार्ववेद्यः ॥ सर्वविद्या
अधीते सर्वविद्यः । स एव सार्वविद्यः ॥
Yajñesv.; सर्वविद्या is not mentioned
among the *anuşatikādi* śl. 164-7, but
cf. चतुर्विद्या śl. 165 and next śloka.

७ सर्ववैद्यविदधो B. C.; सर्ववैद्यवि-
दुषो° F.; धृतचातुर्वैद्य इव C. D.

८ A. om. text and comment.

९ सर्वे लोका° B.; सार्वलौक्यं C.

अथवा । चत्वार एव वेदाः । चातुर्वैद्यम् । उभयचाप्यनुश्रुतिकादिदर्श-
नादुभयपदादावैच्^१ ॥ * ॥ चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्र-
स्थयतिलक्षणाः । चातुराश्रम्यम् ॥ * ॥ षड् गुणा एव सन्धिविग्रहया-
नासनद्वैधीभावसंश्रयलक्षणाः । षाड्गुण्यम् । यथा ।

अषड्चीणषाड्गुण्यमन्त्री मकरकेतनः^२ ॥ * ॥

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः । त्रिभावाः । त्रिभावा एव त्रैभा-
व्यम् ॥ * ॥ त्रय एव शब्दाः । त्रैशब्दयम्^३ ॥ तथा हि । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृत इत्येकः । पञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः^४ ।
पाञ्चकपालमित्यवधानान्नास्ति^५ चतुर्थः शब्द इति ॥ * ॥ त्रय एव स्वर-
उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः । त्रैस्वर्यम् ॥ * ॥ तिस्र एव विद्या आ-
न्वीचीकीचयीवाक्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ॥ द्विविद्य इत्यप्यन्यः^६ ॥ कश्चित्
तिस्र एव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा । त्रैविद्यमित्याह^७ ॥ * ॥ त्रय
एव लोकाः । त्रैलोक्यम् ॥ * ॥ त्रय एव काला वर्तमानभूतभविष्यल-
क्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रित इति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७६ ॥

हासप्रधानकवयः समानसंनिधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह^८ ॥ १८० ॥

हास एव हास्यम् । यथा ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभुवां प्रवृत्ते परिहासः^९ ॥

१ Cf. *anusatikādi*, §1. 165.—चतुरो
वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः^० ।
चतुर्विदस्येति पाठांतरम् । तत्रापि च-
तस्रो विद्या अधीते चतुर्विद्यः^० । चतु-
र्विद्य एव चातुर्वैद्यः ॥ Yājñ.

२ Anarghyarāgh. 3, 6.

३ त्रैशाब्दं D.

४ B. C. om. from पञ्चकपाल्यां.

५ पञ्चकपालमित्य^० B. C.; ^०अवधा-
नात् नास्ति C.

६ द्वैविद्यमित्यन्यः F.

७ त्रैविद्यमि^० B. and corr. C.

८ प्रधानं कवयः^० B. C.; वरार्णयु-

गौ^० E.; A. om. text and comment.

९ See same passage, §1. 176.

प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ * ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो
 ण्ये सति काव्य इति च^१ ॥ * ॥ समानमेव सामान्यम् ॥ * ॥ संनिधिरेव
 सांनिध्यम् ॥ * ॥ सोऽर्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छ-
 ब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ॥ * ॥ सममेव साम्यम् ॥ * ॥ चत्वार एव
 वर्णाः । चातुर्वर्ण्यम् । विप्रचञ्चियविट्शूद्राः ॥ * ॥ चातुर्यग्यम् ॥ * ॥
 शाकटायनस्तु षण्प्रत्ययमानयञ्शीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह^२ ॥ * ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यवाधीते^३ । तथा च तेन । अनृव्यानन्तर्ये
 विदादिभ्योऽजित्यच^४ न ह्ययं भावे व्यञ्ज्य विहितः किं तर्हि स्वार्थ एव
 चातुर्वर्ण्यवदिति दर्शितम्^५ ॥ * ॥ आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
 वेदितव्याः ॥ १८० ॥ इत्यनन्तादिः^६ ॥

आदिमध्यमुखान्तायप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः^७ ॥ १८१ ॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः संभवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासंभवं तस्प्र-
 त्ययो भवति ॥ * ॥ आदौ । आदितः ॥ * ॥ मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः
 ॥ * ॥ एवं मुखे । मुखतः ॥ * ॥ अन्ततः ॥ * ॥ अग्रतः ॥ * ॥ प्रमाणेन
 प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः ॥ * ॥ पार्श्वेन । पार्श्वतोऽर्कं निषेवेत^८ ॥ * ॥ येन
 यस्मिन्वा । यतः ॥ * ॥ एवं ततः ॥ सर्वतः ॥ विश्वतः ॥ उभयतः ॥

१ Cf. *Kurvaḍi*, §1. 209.

२ The other works do not give शील.

३ भवतरश्च^० D.; अनन्तरं श^० C.—
 Bō. and Yājñ. also give अनन्तर in this
 gaṇa.

४ Pāṇ. iv. 1, 104.

५ इत्यच न ह्ययं भावे^० D.; दर्शनं

C. F.; इत्यनन्त्यं यभावेष्य विहितः C.;

C. F. om. किं तर्हि.

६ This gaṇa corresponds to the
 gaṇa चातुर्वर्ण्योदि P. v. 1, 124, v. 1.

७ स्वराः E.; A. om. text and comm.

८ पार्श्वे पार्श्वतो वा^० F.; निषेवेते

C. D. F.

एकतः ॥ अन्यतः ॥ वक्षसः ॥ पूर्वतः ॥ * ॥ इतः । यथा । प्रयुक्तमप्यस्त्व-
मितो वृथा स्यात्^१ ॥ * ॥ खरेण । खरतः ॥ * ॥

आकृतिगणस्यायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत
इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथा हि । याये
पाशवित्यत्र प्रयुक्तम्^२ । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृश इत्ययं तत्रार्थः ।
तेन तृतीयान्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः खरतो वर्णतो^३ वेत्यस्य
विवरणे भर्तृहरिः^४ । आद्यादिवात्तसिः खरवर्णाभ्यां दुष्ट इति तत्रापि
तृतीयान्तादेव । एवंभूतविषयमेवैतल्लक्षणमिच्छुपसंख्यानानां^५ नियत-
विषयत्वात् । न च सर्वविषयोऽयमिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे
प्राक्पूत्रप्रपञ्चस्थानेकलक्षणस्थापादानादियहणस्यात्र^६ फलमस्ति सुव-
न्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात्^७ । तस्मादाद्यादिभ्य इत्येतस्य सा-
मान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाणतयोपगतैः
शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च य एते तर्कग्रन्थेषु हेतुपञ्चमर्थे
किंसर्वनामवङ्गभ्योऽन्यत्र^८ तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
संभवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदृष्टा^९ एवापशब्दाः ।
न च तत्राहुतं वाङ्मयेन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्श-
नात् । यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः
सर्वज्ञमन्य^{१०} उपमीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । न हि स्मरणतो यत्प्राक्

१ Raghuv. 2, 34.

२ जाते पाशपं B. C.; जात्ये पाशप
इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तं D.—Cf. Mbh. on P.v.
3, 47: अथ वैयाकरणः शरीरेण [Kāś-
mir MS. acc. to Prof. Kielhorn, शरीतः,
i.e. शरीरतः] कृशः.

३ दुष्टः शब्दतो वर्णतो वेत्यं C.;
दुष्टशब्दा खरतो (corr. दुष्टाः शः) D.

४ नृहरिः D.

५ लक्षणमित्युपं C. F.

६ अनेकलक्षणस्यात्र C.; लक्षण-
स्थापनादियहणस्य च D.

७ सर्वसंग्रहात् C.

८ अन्ये च F.

९ साधुत्वात्तेषु तु कालदृष्टा C.

१० सर्वज्ञमन्य C.; सर्वमन्य (corr.
मान्य) D.

तत्रत्यचमितीरितं वचनं^१ राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यत इति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्यन्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा । प्रमाणाद्धेतोः । प्रमाणतः । तथा च सार्वविभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति^२ ॥ १८१ ॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चक्षुष्यमूलाणामाषाश्

चञ्चश्चिचं गन्धहस्तेषुचूर्णाः^३ ।

पानं वर्णो मूलमुद्रार्धपादाः

पिष्टः शूलं पल्लवः सूचपंचे^४ ॥ १८२ ॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति । जातीचरोऽपवादः ॥ * ॥ स्थूलविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः । स्थूलसामान्यस्य वाच्यं भेदः स्थूलकः ॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकारः । चञ्चत्कः । चञ्चता गत्वरेण सदृशः^५ । चञ्चत्कः ॥ वृहता सदृशः^६ । वृहत्कः । मणिर्मण्डूकः खद्योतो वा । खद्योतस्तावदुन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपमीयते । मण्डूकोऽपि श्वा-सप्रवन्धेन गत्वर इति^७ मणिः स्यन्दमानप्रभवत्वात्तथोत्प्रेक्ष्यते^८ । तथा-ल्योऽपि प्रविकाशिप्रभवत्वात्तान्हा निव य उपलक्ष्यते तत्र मणौ वृहत्क-शब्दो लोके प्रयुज्यते । तदाह ।

१ यत्तत्प्राक्प्रत्यक्षं F.; °तं च वचनं C.; इतीदृशं । वचनं D.

२ शतसो व्याहरन्ति D.

३ स्थूलं चंचत्पं चंचश्चिचं D. E.; चंचश्चिचं F.; °वर्णाः । E.

४ C. om. पानं वर्णो; मूलमुद्रार्ध-यादाः° E.; शूला D. E.; पल्लवसूचपंच C.; A. om. text and comment.

५ चंचतां गत्वरेण सदृशः C.; D. corrupt.

६ See next page, note ३.

७ मस्तकोपिश्वासप्रवन्धेन° C.; सस्वर इति D.

८ संदमानप्रभवत्वात्° B. C.; °त-थोत्प्रेक्षते B. C. D.

चञ्चलप्रकारश्चञ्चलको बृहत्क इति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान्सादृश्येन प्रचचते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां^१ खद्योत उपमीयते ।

आसप्रबन्धैर्मण्डूकः स्यन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभो^२ऽल्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते^३ ॥ * ॥

पत्रमूले प्रकारो^४ऽस्य । पत्रमूलकः ॥ * ॥ अणुः प्रकारो^५ऽस्य । अणुकः पटः । झणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो^६ रेणुर्वैत्यन्यः ॥ * ॥ सुवर्णस्य षोडशंशो माषः । स प्रकारोऽस्य । माषकम् । हिरण्यम् ॥ भोजस्तु । अणोर्मौषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः^७ । माषकः सुवर्णपरिमाणमित्याह ॥ * ॥ चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः^८ ॥ * ॥ चित्रप्रकारः^९ । चित्रकः । द्वीपी ॥ * ॥ गन्धप्रधानः^{१०} पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य । गन्धकः^{११} ॥ * ॥ हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादि-

१ प्रचच्यते तत्रोन्मेषनिमेषे B.

२ प्रविकाशप्रभो C.; प्रतिभासिप्रभो D.

३ बृहता सदृशः । बृहत्कः^० is perhaps an interpolation; cf. §. 184.—चञ्चतीति चञ्चन् गत्वरः । चञ्चत्प्रकारोऽस्य चञ्चत्को मण्डूकः खद्योतो मणिर्वै । मण्डूकस्यावत् आसप्रतिबन्धेन स्रवमानो गत्वर इवेत्युपमीयते । खद्योतोऽपि उन्मेषनिमेषाभ्यां चञ्चन्निव भवपि । मणिसु स्रवमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेष्यते ॥ बृहता सदृशो बृहत्कः । अल्योऽपि प्रविकाशिप्रभत्वाद् यो महानिचोपलभ्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयुज्यते । तथा चोक्तं

गणरत्नमहोदधौ । follow the three *kārikās* चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को^० Yajñ.

४ पत्रमूलप्रकारो B.

५ अणुप्रकारो B. C.

६ प्रविष्टं वि० C.; प्रविस्तरवि० D.

७ श्रीभोजस्तु अणोर्मौषेषु माषात्^० D.; भोजस्तु आषणमाषेषु माषात्परि० C.; अणोर्मौषे माषा० B.

८ चञ्चत्प्रकारो स्त्र० B. C.; इति चञ्चत्प्रकारोऽस्य चञ्चकः F.

९ चित्रः प्रकारोऽस्य F.

१० गन्धप्रकारः B. C.

११ गन्धप्रकारो स्त्र० C.; गन्धप्रकारो गन्धकः D.

नृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः^१ ॥ * ॥ इषुप्रकारः । इषुकः । बाणविशेषः ।
 इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका ॥ * ॥ चूर्णप्रकारः । चूर्णकः ।
 तालीशादिस्ताम्बूलाङ्गं वा^२ ॥ * ॥ पानप्रकारः । पानकम् । द्राक्षा-
 शर्करादिनिर्मापितम्^३ ॥ * ॥ वर्णप्रकारः । वर्णिका । गैरिकादिः^४ ।
 परीक्षार्थं सुवर्णादिमात्रा वा ॥ * ॥ मूलप्रकारः । मूलकः । शाकविशेषः ॥
 स्त्रीविवक्षायां मूलिका । शङ्खपुष्पादिः ॥ * ॥ मुद्राप्रकारः । मुद्रिका ।
 अङ्गुल्याभरणम् ॥ * ॥ अर्धप्रकारः । अर्धिका ॥ * ॥ पादप्रकारः ।
 पादिका ॥ * ॥ पिष्टप्रकारः । पिष्टिका । भाषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥ * ॥
 शूलप्रकारः । शूलिका ॥ * ॥ पल्लवप्रकारः । पल्लविका । चणकादिपत्रं
 संस्कारयोग्यं भक्ष्यम् ॥ * ॥ सूचप्रकारः । सूचिका ॥ * ॥ पत्रप्रकारः ।
 पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखितलघुभूर्जखण्डवाचि^५ तु ह्रस्वाल्पवि-
 वक्षायां कप्रत्यये सिद्धम् ॥ यथासंभवं सर्वत्र प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्ति-
 स्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाट्येक्षुमठमण्डपसंकलाः^६ ।

वाट्यकालावदातास्तु^७ सुरायामुदितास्तयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः । हरितकम् । अश्वादीनां यवादिघासः ॥ * ॥ ध्रुव-
 प्रकारः । ध्रुवकः । तिथ्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्कसंघातः^८ ॥ * ॥ वा-

१ पताका चिप° C.; पताकचिष्ण-
 कादिवृत्ता° D.; विषयः प्रसिद्धः D.

२ तालीसादि° B. C.; ताबूलांगहा
 B.; तांखलांगं वा D.; F. om. from
 इषुप्रकारोऽस्याः.

३ शर्करादिभिर्निर्मितं F.

४ गिरिकादिः B.

५ लिखितं लघु भूर्जखण्डवाचि F.
 —पत्रप्रकारः पत्रकस् तमालपत्रं लिखि-
 तभूर्जपत्रखण्डं वा ॥ Yajñ.

६ वाट्येक्षु° D.; वाघेक्षु° C. E.

७ वाट्याकाल° C. E.; वाघा° D.;
 cf. n. ७, p. २२४; A. om. text and comm.

८ इत्यादिगणने°ऽकसंघातः C. F.

व्यप्रकारः । वाच्यकः^१ । अवदातात् सुरायां^२ वाच्यकालाभ्यां^३ सामान्येन कप्रत्यय इति यन्मतं तदपि^४ स्वीकृतम् ॥ * ॥ इक्षुप्रकारः । इक्षुकः^५ ॥ * ॥ मठप्रकारः । मठिका । नानादेशागतानां द्रव्यरचास्थानम् ॥ * ॥ मण्डपप्रकारः । मण्डपिका । शुल्कादायगृहीतस्थानम्^६ ॥ * ॥ संकलाप्रकारः । संकलिका ॥ * ॥ वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाय्या । तत्प्रकारवती । वाय्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती । वाटिका^७ ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो^८ ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुराङ् वृहन्महच्छन्द्राः^९ ।

एराडमधु कुमायाः पुचश्चभुरौ^९ च संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

तिलकालयोः प्रकारः । तिलकालकः ॥ * ॥ धान्यप्रकारः । धान्यकम् ॥ * ॥ कालप्रकारः । कालकः ॥ * ॥ तिलप्रकारः । तिलकः ॥ * ॥

१ वाच्यं वाचकः C. D.

२ अवदातसु^० D.; अवदातत् सु^० B.; अवदातान सु^० C.; अवदातः सु^० F.

३ वाच्यकालाभ्यां B.; वाचाका^० C. D.—Bö., Yajñ., Kās. V. ed. have पाद्यकालावदात(T) सुरायां; Kās. V. MS. a. वाचाका^०, om. β.; Vardh. seems to admit the two readings वाच्यकालावदाताः and वाच्यका^० cf. n. ७.

४ मन्मतं B. C.; यद्युतदपि D.

५ इक्षुक एरंडः Yajñ.

६ शुल्कादायगृहितृस्थानं F.; ज्युल्कादायगृ^० D.

७ पादार्थमुदकं पावं तत्प्रकारा पायिका सुरा । यथा प्रियातिथिः सत्का-

राय पावं प्रदीयते तथा कदाचित्केनचित्सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पायिकाशब्देन व्यपदिश्यते ॥ गणरत्नमहोदधौ तु वाच्यकाला अवदातासु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुर्वाय्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाय्यिका सुरा भाजनपातिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तम् । Yajñesv.; cf. note ७, preceding page.

८ कालः क्षामलः प्रकारोऽस्या इति कालिका । अवदातो धवलः प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैव । Yajñ.

९ पुंद्रवृह^० F.

मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रकारोऽस्तीति^१ मणिकः । मणिरिव यो
रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये ॥ * ॥ पुण्ड्रकः । इक्षु-
विशेषः^२ ॥ * ॥ बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः ॥ * ॥ महत्कः^३ ॥ * ॥
चन्द्रकः ॥ * ॥ एरण्डकः । इक्षुविशेषः ॥ * ॥ मधुकः^४ ॥ * ॥ कुमारी-
पुत्रकः ॥ कुमारीश्वशुरकः ॥ यथा^५ ।

प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी-

श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः^६ ।

मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु-

स्त्वक्तिककुभस्तां^७ तद्भवोऽस्मै शशंसुः ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य । कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चि-
त्सभायां प्रविशंस्त्वज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः ॥
कुमारीश्वशुरः प्रकारोऽस्य । कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या
सह दृष्टः स कुमारीश्वशुरः । यथा पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि
लज्जमानः कुमारीश्वशुरक इत्यन्यो व्याचष्टे^८ ॥ * ॥

१ मणिप्रकारो स्तीति B. C.

२ पुण्ड्रक इक्षु^० F.; on बृहत्क s. p.
222, note 3.

३ इत्यपि महत्कः B. C.

४ यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशु-
रश्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमाने-
नोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं
नालिकेरासवम् । संज्ञायामिति गण-
सूत्रं तस्यायमर्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य etc. as
above to कुम्भिका संभोपधानी इत्या-
दि^० Yajñ.

५ D. om. यथा, cf. next note.

६ ग्राम्यदेशे समृद्धिः B. C. F.; ग्र-

म्यदेशे^० D.—This stanza, apparently
taken from some grammatical poem,
is also found in the text MS. E.

७ ०भाषां पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु सचक्तिक^०
E.; ०भासः पुण्ड्रकै^० F.; मधुकः मणिकः
भासः पुण्ड्रकैरण्डकेक्षुः स च किलः ककु-
भस्ताः D.

८ कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कु-
मार्या संगतः स यथा शिशुसभां प्रवेष्टुं
लज्जते तथा यो लज्जमानः स एवं व्य-
पदिश्यते । Yajñ.—Kāś. V. ed. has कु-
मार । श्वशुरक, MS. a. कुमारीश्वशु-
रक.

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
 मनपेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयाऽर्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः ।
 फलम् आमलकादि । फलकं तु काष्ठादिमयम् ॥ शूद्रशब्दो जाती
 प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ॥ संतानः समानजातीयप्रवाहः^१ ।
 संतानकः सुरतरुः ॥ कुञ्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु । कुञ्जकस्तुरविशेषः ॥
 कुरवः कुक्षितो धनिः । कुरवकस्तुरविशेषः^२ ॥ कदम्बस्तुरः । कदम्बकं
 संघातः ॥ भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरकः क्रीडोपकरणम् ॥ करभः क्रमे-
 लकः । करभको धनुष्कोटिर्ग्रहैकदेशो वा कटककुड्यलक्षणः^३ ॥ नेत्रम्
 अक्षि । नेत्रकं मन्यानाकर्षकम्^४ ॥ कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः ।
 कणको लोहोपकरणम् ॥ दण्डो यष्टिः । दण्डकश्चन्दोविशेषः दृश-
 मार्गो वा^५ ॥ जम्बुस्तुरविशेषः^६ । जम्बुकः शृगालः ॥ स्त्रीत्वमपि केषां-
 चित् । कुम्भो घटो मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तम्भाधानी ॥ नौरन्या ।
 नौकाऽचितारका ॥ ये तु कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे
 किञ्चिदाकारमायाद् यवाद्यास्तेषां प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति^७ कप्रत्य-
 यो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः^८ । न यवप्रकार एव जात्यन्तरत्वात् ।
 एवमन्यत् । गोमूत्रम्^९ । तद्वर्णमाच्छादनं^९ गोमूत्रिका ॥ अन्या

१ संतानं समानजीयं D.

२ कुरवकं B. C.; कुरवकं F.;
 ०कः ग्रहविशेषः D.

३ कटककुड्यं D.; कटककुड्यं C.; क-
 टस्तु कुड्यं B.; । कटः कुड्यलक्षणः क-
 टको वलयं F.; om. Yajñ., cf. last
 page, n. ४.

४ नडान्याकर्षका D.

५ दण्डकः । पदविशेषः । तनुभागो
 वा D.

६ जंबूस्तुरं F.; जंबुतरुं D.

७ प्रतिच्छन्दे न अर्थादेरिति B. C.;
 cf. next śloka.

८ Bṛ., Yajñ., Kāś. V. include यव
 (ब्रीहिषु), गोमूत्र (आच्छादने), सुरा
 (अही), also कृष्ण (तिलेषु), जीर्ण (शा-
 लिषु) in this gāṇa [सुराप्रकारः सुरा-
 वर्णाऽहिः सुराकः ॥ गोमूत्रिका गोमू-
 त्रवर्णा शाटी । etc. Yajñ.].
 ९ गोमूत्रवर्णं D.

सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराको हि ॥ * ॥ प्रकारः सादृश्यमिति वज्रसं-
मतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इत्यन्येषामभिनिवेशः ।
यदाह ।

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिद्विद्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥

आकृतिगणोऽयम्^१ ॥ १८४ ॥ इति सूत्रादिः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवधिका नरि काश्यपः^२ ॥ १८५ ॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यर्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ * ॥ अर्चासु ।
शिवाकारः । शिवः । अर्हन्^३ । स्कन्दः । आदित्यः ॥ * ॥ चित्रकर्मणि ।
दुर्योधनः । भीमः ॥ * ॥ नटे । रामः ॥ * ॥ ध्वजे । गरुडः ॥ * ॥ मनुष्ये
ऽभिधेये । चेचे सस्तरक्षणार्थं^४ त्वणमयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चेव चञ्चा
मनुष्यः ॥ खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी ॥ दा-
सीव दासी ॥ वधिका चर्ममयी वरचा । वधिकेव वधिका ॥ मुख्यवस्त्रिङ्ग-
संख्ये इति^५ वचनात् पुल्लिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव ॥ * ॥ काश्यप इव का-
श्यपः ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः^६ ॥ १८६ ॥

१ D. om. from प्रकारः सादृश्यमिति.

२ °वर्द्धिका F.; चारिकाश्यपः D.;

काश्यपः B.; A. om. text and comment.

—On this *gana* cf. Pāṇ. v. 3, 96 ff.

Yajñ. defends the *gana* देवपथादि by
the side of Pāṇ. v. 3, 99, and adds:

तदुक्तमभियुक्तैः । अर्चासु पूजनार्थासु

चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः
कनो देवपथादिष्विति ॥

३ शिव अर्हन् D.; अर्ह B. C.

४ चेचश्चख्यं D.

५ मुख्यावस्त्रिङ्गं C.; °संख्येति D.
and corr. युक्तवत् लिङ्गं.

६ गतिग्रीवा E.; वामा रज्जुः C.;
वामरज्जुः D. E.; A. om. text & comm.

देवानां पन्थाः । देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छा-
याकलितः समतलः सजलो^१ निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योऽपि देवपथः
॥ * ॥ एवं राजपथः^२ ॥ * ॥ अजपथः ॥ * ॥ शङ्कुपथः^३ ॥ * ॥ करिपथः
॥ * ॥ सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्था इव । सिन्धुपथः^४ ॥ * ॥ शतं
पन्थानो यत्र । शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः ॥ * ॥ सिद्धानां गतिः ।
सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः ॥ * ॥ उद्गस्य घीवा । उद्गघीवा । तत्तुल्य
उद्गघीवा ॥ * ॥ वामा कुटिला^५ रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वाम-
रज्जुः^६ ॥ * ॥ स्थलरूपः पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः ॥ * ॥
द्रुह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्तपुष्पमत्स्यशब्दानां^७ न युक्तः पा-
ठः । तथा हि । हस्ताकारकाष्ठलोहाद्युपकरणं हस्तकः^८ ॥ पुष्पको वि-
मानं भाजनं वा पुष्पकम् ॥ मत्स्याकारश्चर्मचोवरादिच्छेदो मत्स्यकः ॥
भोजोऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह^९ ॥ * ॥
आकृतिगणस्यायम् । तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ।
अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

१ °कायकलितः° सज्जलो D.

२ राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादिः सं-
ज्ञा राजपथः । Yajñ.

३ शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथ-
स्तत्सदृशस्य दुराचारादिः संज्ञा शङ्कु-
पथः । Yajñ. Besides the compounds
here given Yajñ. includes रथपथ, हंस-
पथ, and वारिपथ.

४ समुद्रो नदी वा सिन्धुपथः B. C.;

D. om. from शङ्कुपथः.

५ B. C. D. om. कुटिला.

६ तत्सदृशस्य खलादिः संज्ञा वाम-
रज्जुः Yajñ.

७ हस्त इव हस्तः ॥ एवमिन्द्रः ॥ पुष्पं
पुष्पतुल्या प्रतिमा ॥ दंड इव दंडः ॥
मत्स्य इव मत्स्यः । कुंडसिद्धादिग्रंथेषु
कुंडनिर्माणक्रियायां मत्स्याकारा रे-
खाः पतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवह्रियन्ते ॥
Yajñ.

८ °उपकरणहस्ताकः D.

९ Bhaṭṭa Yajñesv. quotes and criti-
cises the passage from द्रुह पठितानां.

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-

ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तब्धोऽथ पूलः पुटः^१ ।

पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वहशार्हाविमौ

भिक्षुस्तब्धपिटास्थिपुण्यवधिरा दोलाभृतौ जानु च^२॥१६७॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्त्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा ॥ *

यवानां विकारो यावः । याव एव यावकः ।

गोमूत्रयावकाहारोदखिकोज्ञानुकक्षिजे^३ ।

क्ष्मापतिः क्षौणिमाणिक्ये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः^४ ॥ * ॥ अतिशयेनाभिन्नम् अभिन्नतरम् । अभिन्नत-
रमेव । अभिन्नतरकम् । यथा ।

अभिन्नतरके नाकाहानकेभ्यः पराङ्मुखे^५ ।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि ॥ *

अविरेव । अविकः । यथा ।

लूनकाविकलामोत्याञ्ज्येस्कान्कन्दुकान् करे^६ ।

कुचान्द्विदिवहन्तीभिः^७ स कुमारीभिराकुले ॥ *

वत्स एव वत्सकः ॥ * ॥ मणिरेव मणिकः ॥ * ॥ लान्द्रमेव लान्द्रकम् ।

१ °मनयो° पटा पटो D.; लाद्र°
घटाघटौ C.

२ पीतः° B., om. C.; प्रष्ठ for प्रष्ठ
MSS.; भिक्षुस्तब्ध° D.; पटास्थि° B. C.
F.; A. om. text and comment.

३ °द्विजः F.; °द्विजो D.

४ अलक्त इत्यन्यः D.; इत्यनः C.—
याव एव यावकः । स्तोकपद्धा यवा

यावकशब्देन व्यवह्रियते । अलक्तकरसो
यावक इत्यन्ये । Yajñ.

५ अभिन्नतरकमेके ना° D.

६ लूनकाविकलामोक्षात् श्रे° D.;
°कन्दुकान्करे B. C. D.

७ कुचाद्विदिवहन्तीभिः C.; कुचात्
दिवन्तीभिः D.; Yajñ. as above.

विरसं जलम् ॥ * ॥ प्रवालमेव प्रवालकम् । विद्रुमः पल्लवश्च ॥ * ॥
 वटमेव वटकम् । भक्ष्यविशेषः ॥ * ॥ ज्ञात एव । ज्ञातकः ॥ * ॥ अज्ञात
 एव । अज्ञातकः ॥ * ॥ पट एव पटकः^१ ॥ * ॥ घट एव घटकः ॥ * ॥
 बज्जतर एव बज्जतरकः । अभिन्नतरबज्जतरशब्दौ तरवन्तावुपलक्ष-
 णम् । तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो^२ द्रष्टव्याः ॥ * ॥ स्तम्भ एव स्त-
 म्भकः । शास्त्रादिकलापः^३ ॥ * ॥ पूल एव पूलकः । तृणसंघातः ॥ * ॥
 पुट एव पुटकः । पत्रनिर्मितः^४ ॥ * ॥ पीत एव पीतकः । पटादिः ।

वृते विचातकैणानुग्रहणाणुकबुद्धिभिः^५ ।

तनुकापीतकब्रह्मसूत्रै राजर्षिसूनुभिः ॥ * ॥

प्रष्ट एव प्रष्टकः^६ ॥ * ॥ कुट एव कुटकः । घटः ॥ * ॥ नित्यमेव नि-
 त्यकम् ॥ * ॥ वय एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च ॥ * ॥ सत्वानेव
 सत्वकः ॥ दशार्ह एव दशार्हकः ॥ सत्वतो^७ दशार्हश्च ॥ * ॥ भिचुरेव
 भिचुकः ॥ * ॥ स्तब्ध एव स्तब्धकः ।

श्रीतके वोष्णके वर्तौ समाधिः स्तब्धके रहः^८ ।

महो वृहतिकाच्छिन्नैश्चक्षोपान्ते महर्षिभिः^९ ॥ * ॥

पिटो वंशदलादिमयं^{१०} भाण्डम् । स एव पिटकः ॥ * ॥ अस्थ्येव । अस्थि-
 कम् । पञ्चमधातुः ॥ * ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ * ॥ बधिर एव बधिरकः

१ C. om. from पट.

२ सुकरं D.; सुकरतरोदयो B.

३ Yajñ. adds पृषोदरादिवादानु-
 स्तारलोपे स्तब्धकोऽपि स एव ।

४ ०निर्मितः B. F.; पतिर्मितः C.

५ तथा हि कवयः प्रयुजते । वृते^०
 Yajñesv.—विचातकैणीतुरयं B.; ०कै-
 णातुक्यं C.; वते^० कैणीतुक्यं D.;
 विचातकैशीतुक्यहणाऽनुकं F.

६ प्रष्ट एव प्रष्टकः । MSS.; wanting
 in the other works.

७ सत्वतो C.; शात्वतो D.

८ सीतके^० B.; सीतको वासवे वर्तौ
 समा० C.

९ वृहतिकाच्छिन्नैः (०च्छिन्नै D.) दृष्टो^०
 D. F.

१० वंशहलादिमयं F.

॥ * ॥ दोलैव दोलकः ॥ * ॥ भृत एव भृतकः । कर्मकरः ॥ * ॥ जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्त्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनोरसे पुत्रः^१ ॥ १८८ ॥

अनोरस इति छत्रिम इत्यर्थः ॥ * ॥ कुत्सितं दानम् । दानकम् । दानमन्यत् ॥ * ॥ स्नात एव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्तते^२ स एवमुच्यते । यत्स्यतिः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा^३ तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नात वेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥ * ॥ अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुर्ब्रीहिः ॥ * ॥ लूनकः पशुः ॥ वियातकः पशुः । विहानात्पशवित्यन्यः ॥ अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः^४ ॥ * ॥ शीतकः । उष्णक चतुः ॥ अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः ॥ * ॥ छत्रिमः पुत्रः । पुत्रकः । पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च बृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमारीयाः संज्ञाशब्दस्तथेयश्च^५ ॥ १८९ ॥

वृहतीका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओषधिष्कन्दश्च ॥ * ॥ शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् ।

१ लूनवियातौ^० E.; ऋतावानोरसे^० C.; अनोरसपुत्रः D. E.

२ समावर्तते Yajñeśv.

३ Yajñav. I. 51 (स्नायीत तद्^० ed.);

धनं दद्यात्स्नायाद्वा B. C.; अरदे लुधं

दत्त्वा स्नायाद्वा D.; Yajñeśv. quotes the śloka as above.

४ लूनकः पशुः । विहानात्प^० यवः D.

५ आच्छादनेऽथ D. E.; शब्दस्य ऐ-यश्च C.; A. om. text and comment.

भून्यम् ॥ * ॥ तनु सूत्रम् । तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः ॥ * ॥ कन्दुकः ।
 भ्रमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् । देवदत्तकः^१ ॥ * ॥
 गुणनमेव गुणनिका । यथा ।

हेतुः परिचयस्यैव वक्तुर्गुणनिकैव सा^२ ॥

तथेयश्चेति । ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेय-
 स्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेय एव श्रेयस्कम् ।
 भूयस्कम् । ज्यायस्कमित्यादि ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो^३ द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥
 इति यावादिः ॥

शाखा स्कन्दमुखायाणि शरणं चरणोरसी ।

जघनं शृङ्गमेघाभटुशिरःस्कन्धमेव च^४ ॥ १९० ॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेशेवार्थे या-
 णी^५ भवतः ॥ * ॥ पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक्प्रसृतमङ्गं शा-
 खेत्युच्यते । यथा शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतो
 ऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ॥ अन्ये तु । शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा
 शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति
 तुल्यत्वमाहुः ॥ * ॥ स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्कन्धः^६ ॥ * ॥ मुखमिव
 मुख्यः । यथा मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः^७ प्रथममवलोक्यते तथा

१ क्रीडोपकरणवाचकानि० यथा
 शालभञ्जिव शालभञ्जिका । एवं गिरि-
 कम्० Yajñ.

२ Śiṣup. 2, 75.

३ तेन पिष्टातकादयो प्यत्र द्रष्टव्या
 इति वर्धमानसूरिराह । पिष्टातः सुगं-
 धिवूर्णं स एव पिष्टातकः । Yajñesv.

४ A. om. text and comment.

५ पानावित्यनेन शाखादेः० D.; ०च
 इवार्णयाणी C.

६ स्कंद इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्धः
 Yajñ.

७ मुख्यं हस्त० D.; ऽचयेभ्यः C.

ऽन्योऽप्येवमुच्यते ॥ कश्चिन्मुखं नालिकेरमित्याह ॥ * ॥ अग्रमिव ।
 अग्र्यः । प्रधानभूतः ॥ * ॥ शीर्यते भयमस्मादिति शरणम्^१ । आर्त-
 चाणम् । तत्तुल्यः शरण्यः । परित्राता ॥ * ॥ चरणाविव चरण्यः ।
 यथा चरणौ शरीरस्य प्रकर्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षक एवमुच्यते ॥ * ॥
 उर इव । उरस्यः । यः कार्येषूपगतेषु ससत्त्व उरः प्रयच्छति^२ स एव-
 मुच्यते ॥ * ॥ जघनमिव निष्कण्ठो यः स जघन्यः ॥ * ॥ शृङ्गमिव यः सर्व-
 स्थाप्युपरिवर्ति स शृङ्गः ॥ * ॥ मेघ इव यः संतापापनेता^३ स मेघः
 ॥ * ॥ अभ्रमिव य आच्छादकः सोऽव्यः ॥ * ॥ द्रुरिव द्रव्यम् अयं
 राजपुत्रः । यथा द्रुमः फलपुष्पपल्लवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि
 भवनमर्हतीति भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते^४ । क्रिया हि द्रव्यं
 विनयति^५ नाद्रव्यमिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विरण्यादिकमपि द्रव्यम् ।

निर्द्रव्यो द्वियमेति द्वीपरिगतः प्रभृश्रते^६ तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्यते^७ ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणसुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ * ॥ शिर इव शी-
 र्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्नादावित्यनेन^८ शीर्षन्नादेशः ॥ * ॥
 स्कन्ध इव यो बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १६० ॥ इति शाखादिः ॥

१ इति शरणं गृहं तद्वयापहारकः
 शरण्यः Yajñ.

२ सत्त्वर उरः^० F.; ससर्व उरःप्र-
 भृति C.—उर इवोरस्यः कार्यनिर्वाहकः ।
 Yajñ.

३ संतापापनोदनेन सुखयति F.;
 यः संय । तापापनेता D.

४ कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भव-
 मर्हति भव्यः ।^० F.—यथा द्रुमः फलपु-
 ष्पपल्लवादिभिः स्वाश्रितान्कृतार्थयति

एवमर्थिनः स्वसंपदा कृतार्थयन्नात्म-
 वान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते । Yajñ., who
 rejects द्रु because of P. v. 3, 104.

५ नयति D.; Kshirasv. quotes the
 line क्रिया on A. K. 3, 4, 24, 156;
 cf. P. v. 3, 104.

६ प्रभृश्रते^० B. C. F.

७ Mrchchh. p. 8; Böhtl. Spr. 2781.

८ शीर्षन्नाणादा^० F.; शीर्षणादा-
 धित्यनेन D.

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका^१ ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके^२ ॥ १९९ ॥

शर्करेव । शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥
शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्वपि वर्तते ॥ * ॥ लोमेव कोमलस्व-
र्त्वात् । लौमनं वस्त्रम् ॥ * ॥ गोपुच्छमिव । गौपुच्छो दण्डः ॥ * ॥
गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्त्याजा-
दिलोपाभावः^३ ॥ भोजेन गौलोममित्युदाहृतम्^४ । तत्तु न संगच्छते ।
नलोपस्य नियमेन^५ व्यावर्तितत्वात् ॥ * ॥ कुलितम् अज्ञातं वा कपालम् ।
कपालिका । कपालिकेव । कापालिकं कंसादिपात्रम् ॥ * ॥ नरानञ्च-
ति । नराची । तत्तुल्यं नाराचम् ॥ * ॥ शतपत्रमिव शतपत्रम् ॥ * ॥
॥ * ॥ पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् ॥ * ॥ इत्थः कपाटः कपाटिका ।
कपाटिकेव कापाटिकम् । वामनः कपिष्ठिकेत्याह^६ । कंवाष्टिकेति^७
शकटाङ्गजः ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो^८ ज्ञातव्याः ॥ १९९ ॥
इति शर्करादिः ॥

१ शर्करशर्करौ लोमगोलोमानि^०
C.; गोलोमानि^० B.; गौलोमानि क-
पालिका D.

२ °शतपत्रं C.; शपत्रं कापाटिके
D.; A. om. text and comment.

३ °अन्त्याजातिलोपाभावः D.; cf.
on sl. 163; P. vi. 4, 167; 171.

४ श्रीभोजन^० D.; गौलोममित्यु^० F.
—गौलोमेव गौलोमनम् अणि अन्निति
प्रकृतिभावाट्टिलोपो न । Yajñ.

५ तत्तु संगच्छते नेत्यापन्ननियमेन D.

६ कपिष्ठिकेत्याह B. C.; कपिष्ठिके^०
D. a. m.—MSS. Kās. V. v. 3, 107 have
कपिष्ठिका (ed. पिष्ठिका, but s. var. l.);
कनिष्ठिका (var. l. कपिष्ठिका) Bō;
कनिष्ठिका Yajñ.

७ ? वाष्टिकेति F.; कंवाष्टिकेति D.
a. m.

८ Bō, Yajñ., Kās. V. have both
सिकता and नकुल (नकुला ed. Kās. V.,
not MS. a.).

अङ्गुली रुरहरी कपिवभू
 कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।
 शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-
 वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १ ॥ १९२ ॥

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थे^२ ठण भवति । वामनस्य
 तु तदादेष्टगिति^३ सूत्रम् ॥ * ॥ अङ्गुलिरिव दीर्घायते । आङ्गुलिकः^४ ।
 आङ्गुलिकी मणिशलाका ॥ * ॥ रुररिव रौरुकः^५ ॥ * ॥ हरिरिव
 हारिकः ॥ * ॥ कपिरिव कापिकः ॥ * ॥ वभुरिव बाभुकः^६ ॥ * ॥ कर्क
 इव । कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः^७ । यथा ममैव सिद्धरा-
 जवर्णने ।

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मराग-

प्रस्थर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्त्व सिद्धनाथ

चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्टीकणपि । कर्कलोहिताष्टीकण वेति^८ शक-
 टाङ्गजमतं स्वीकृतम् ॥ * ॥ मण्डर इव माण्डरिकः ॥ * ॥ तर इव तार-

१ कुलीश० D. E.; वल्गु० D.; A. om.
 text and comment.

२ अङ्गुल्यादिषु शित्यनेन० C.; अङ्गु-
 ल्यादेष्टणित्य० D.

३ ? तदादेष्टणिति B. F.; तदादिष्ट-
 णिति C.; तदादेष्टणिति D.—Cf. Pāṇ.
 v. 3, 108; but here Vāmana's own
 grammar (see the comm. on śl. 2 above)
 is evidently referred to.

४ दीर्घायतं आङ्गुलिकं । F.

५ रौरविकः F.—Yajñeṣvara reads
 रुर(रौरुकः); Bṛ. रुरह; om. Kāś. V. ed.
 (but भर MS. B.; तनु MS. a.).

६ बाभ्रविकः F.

७ B. C. F. om. कार्किको गौर्गवयो
 वा; D. om. from कार्किकं यशः to the
 end of the quoted stanza.—The other
 works omit कर्क.

८ F. twice टीकण; C. टाकण०;
 Pāṇ. v. 3, 110 टाकण.

सिकः^१ ॥ * ॥ मुनिरिव मौनिकः ॥ * ॥ शङ्कुलीव शाङ्कुलिकः ॥ * ॥
कुलिशमिव कौलिशिकः ॥ * ॥ लोहितमिव । लौहितिकः स्फटिकः^२ ।
स्वयमलोहित^३ उपाश्रयवशान्तथावभासते ॥ * ॥ गोणीव गौणिकः^४
॥ * ॥ वल्गुरिव वाल्गुकः^५ ॥ * ॥ मण्डलमिव माण्डलिकः ॥ * ॥ खल
द्व खालिकः ॥ * ॥ भरुज द्व भारुजिकः । विद्वान् ॥ * ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन । उदश्विङ्गरुमण्डादयो^६ द्रष्टव्याः
॥ १६२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसंप्रदानसंगतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकस्मादनुगादिसंयामाः^७ ॥ १६३ ॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृण भवति स्वार्थे^८ ॥ * ॥
विनय एव वैनयिकः ॥ * ॥ विशेष एव वैशेषिकः ॥ * ॥ समूह एव सा-
मूहिकः ॥ * ॥ समय एव सामयिकः ॥ * ॥ एवम् आत्ययिकः ॥ * ॥
सांप्रदानिकः ॥ * ॥ सांगतिकः ॥ संगतमेव^९ सांगतिकम् । सांगतिक
आलापः । सांगतिकी व्यवस्थेति वामनः ॥ * ॥ व्यावहारिकः ॥ * ॥
सामुत्कर्षिकः ॥ * ॥ आकस्मिकः ॥ * ॥ आनुगादिकः ॥ * ॥ सांघा-
निकः^{१०} ॥ १६३ ॥

१ उरस for तरस Yajñ. (औरसिक),
Bö., Kās. V. ed. (MSS. तरस, तरस).

२ लोहित इव लौहितिकः^० D.; सा-
टिकः C.

३ स्वयमेव लोहित B.

४ गोणी Bö., Kās. V.; रोणी (रौ-
णिकः) Yajñ.

५ वाल्गविकः F.; वल्गुरिव वाल्गु-
कः D.

६ ? भरुसंज्ञादयो C.; तरुसं [दा

suppl.] दयो D.—Of these words the
other works include only उदश्वित् (औ-
दश्वित्क); for भरु cf. MS. Kās. V. last
page, note 4.

७ A. om. text and comment.

८ °गणात् अण° स्वार्थे विनयवान्
C., cf. n. 8; P. v. 4, 34 ठक्.

९ Thus D.; सांगतमेव B.F. (om. C.).

१० C. om. from विनय एव वैनयिकः;
D. om. from सांगतिक आलापः.

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथंचिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः^१ ॥ १९४ ॥

पदातिरेव पादातिकः ॥ * ॥ समाचार एव सामाचारिकः ॥ * ॥
समाय एव सामायिकः^२ ॥ * ॥ मुच्यते श्रुतिभिः । मुक्ता । मुक्तैव मौ-
क्तिकम् ॥ * ॥ कथंचिदेव काथंचित्कम् ॥ * ॥ उपचार एव । औपचा-
रिकः ॥ * ॥ उपाय एव । औपयिकम्^३ ॥ * ॥

स वैनयिकवान्मामयिकस्यात्यधिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्मेनां^४ निवेश्य बहिराविशत् ॥ १ ॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसांगतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णैव पीडितः^५ ॥ २ ॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः ।

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः^६ ॥ ३ ॥

काथंचित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु संचरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्सांप्रदानिकान् ॥ ४ ॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको^७ वाचिकस्य तम् ।

१ A. C. D. om. this śloka ; A. om. the whole of the comment, C. to मुनि-सांगतिकाय यान् ; D. to ऽनुमेने तु संचरान्.

२ For समाय Yajñ., Kāṣ. V., Bō. have समयाचार (but Bō. gives समाय as var. lect.); cf. also the *kārikā* quoted by Yajñ., note ६ below.

३ औपयिकं B.

४ तमौपयिकवान्मेनां F.

५ प्रेम्णैव F.

६ Yajñ. gives the following two *kārikās* : अत्र केचिदुदाह्रियन्ते । साम-याचारिकैरोपयिकैर्द्राक्सांप्रदानिकैः । नश्नन्ति पाप्मनो सामूहिका आत्ययिका अपि ॥ अनौपचारिकैः सामाचारिकैर्व्यावहारिकैः । यान्ति वैशेषिकैः सामु-त्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥ एवमन्येऽप्युदा-हार्याः ॥

७ अथाकस्मिकमाहानुमादिको C. ; D. om. from दिको वा to द्रष्टव्याः.

आकृतिगणोऽयम् । तेन चिर्वर्णप्रभृतयो^१ द्रष्टव्याः ॥ १६४ ॥ इति
विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्तकम्^२ ।

अर्धाच्च जरती श्येनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम्^३ ॥ १९५ ॥

काकताल इत्येवंप्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेने-
वार्थे छप्रत्ययो^४ निपात्यते ॥ * ॥ काकश्च तालं च काकतालमिति
द्वन्द्वे लक्षणया पततः^५ काकस्य निपतता तालेन चित्रीयमाणः संयोग
उच्यते । तत्तुल्यः काकतालीयः^६ ॥ * ॥ खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटवि-
ल्लीयः । यथा खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं^७ श्रीफलतरोरधस्तादागतो^८
दैववशाच्च विल्वमुपरि पतितं तददन्योऽप्युभयवस्तुसंयोग एवमुच्यते
॥ * ॥ अन्धकश्च वर्तका च । अन्धकवर्तकम् । अन्धकस्य वर्तकाया उपर्य-
तर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् अन्धकवर्तकीयम्^९ ॥ * ॥ अर्धज-

१ The other works do not give
चिर्वर्णः; they also omit the words अनु-
गादिन् । पदाति । मुक्ता । संग्राम given
above.

२ °वर्त्तिकं । F.

३ श्येनात्कपोतो° C. D. E.; A. om.
text and comment.

४ ? टप्रत्ययो D.; ढप्रत्ययो F.; cf. P.
v. 3, 106.

५ पाततः C.; पसतः काकश्च मिप-
तोलोचित्री° D.

६ काकतालीयम् । अजाकृपाणी-
यम् । अन्धकवर्तकीयम् ॥ अतर्कितो-
पनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् ।
काकस्यागमनं यादृच्छिकं तालस्य पतनं

च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः
कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं
दखूनां चोपनिपातः । तस्य तस्य वधः
कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दखूनां च
समागमः स काकतालसमागमसदृश
इत्येक उपमार्थः । यश्च देवदत्तस्य वधः
स काकतालवधसदृश इति द्वितीय
उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्ययः । ° Kās. V. v. 3, 106.

७ पटः अतर्कितं C.; D. corrupt.

८ अधस्तादापातो D.

९ वर्त्तिका च । अंधकवर्त्तिकां° वर्त्ति-
कायां अंधकवर्त्तिकां° F.; उपर्यन्तः
पादन्यास° D.

रतीशब्दोऽर्धजरतीकामने^१ वर्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम्^२ । यथा स्त्री न तरुणी स्रथस्तनत्वात् कृशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्वत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ * ॥ श्वेनकपोतयोरिव श्वेनकपोतीयो दुर्योगः । यथा कपोतोऽतर्कितमागतेन^३ श्वेनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते ॥ * ॥ घुणोत्किरणात्कथंचिन्निष्पन्नमचरम्^४ । घुणाचरम् । तदिव यदकुशलेन दैवान्निष्यद्यते तद् घुणाचरीयम्^५ ॥ १६५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा^६ ॥ १६६ ॥

शरश्च चिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उच्यितः स तेन हतः^७ । तत्तुल्यं शरपुरुषीयम् ॥ * ॥ गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम्^८ ॥ * ॥ यथाऽजया भूमिं खनन्यात्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजाकृपाणीयम् ॥ * ॥ शर्करा च चिप्ता^९ पुरुषस्य चोन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ॥ * ॥

आकृतिगणस्यायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो^{१०} द्रष्टव्याः ॥ १६६ ॥ इति काकतालादिः^{११} ॥

१ ऽर्धजरतीयकामने C.

२ यत्तदार्धजरतीयं । यद्वा । अर्धजरतीवार्धजरतीयं कार्यं D. F.

३ कपोततर्कितं C.; कपोते तर्कितमागतेन D.

४ घुणारणात् क० D.

५ यदकुशले दै० C.; निष्पाद्यते० F.; यदकुले दैवाद्यन्निष्यद्यते तद् घुणाचरीयं D.

६ शर्करो मज्जनं D. E.; A. om. text and comment.

७ तेनेह C. and om. to दर्शितस.

८ शरपुरुषीयं । यथा भूमिं खन० D.

९ D. om. च; शर्करावचिप्ता B. C.

१० तिङ्क० B. F.; तिङ्क० C.; तिन्दुकाज्योतिषिकीयमित्यादयो D.

११ Yajñeśv., Bō. om. this gaṇa; for Kās. V. see last page, note ६, where MS. β. adds शर्करार्जनीयं (i.e. शर्करोन्मज्जनीयं?) to the three words given by ed. and MS. α.

पथ्यसुरभरतरक्षोबल्हीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सात्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः^१ ॥ १९७ ॥

पथ्यभ्योऽण् शस्त्रजीविसंघादित्यनेन पथ्यादेर्गणादस्त्रियां स्वार्येऽण् भवति ॥ * ॥ पथ्यैरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसंघः । पार्श्वौ । पार्श्वः ॥ * ॥ असुरः । असुरौ । असुराः ॥ * ॥ भारतः । भारतौ । भरताः ॥ भोजस्तु भार्तः । भार्तौ । भार्ता^२ इत्याह । यथा ।

पार्श्ववाशनबाल्हीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

श्रिष्याः सभार्तचैर्गर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । राक्षसः^३ । रक्षांसीत्यन्यः ॥ * ॥ बाल्हीकः । बाल्हीकौ । बल्हीकाः^४ ॥ बल्हिक इत्यन्यः ॥ * ॥ वायसः । वायसौ । वयसः^५ ॥ * ॥ पैशाचः । पैशाचौ । पिशाचाः ॥ * ॥ एवं मारुतः ॥ * ॥ सात्वतः ॥ * ॥ औशीनरः^६ ॥ * ॥ कार्षापणः^७ ॥ * ॥ चैर्गर्तः ॥ * ॥ आशनः ॥ * ॥ दशार्हः^८ ॥

अस्त्रियामिति किम् । पथ्यः स्त्री^९ । ऊङ्युतोऽरज्ज्वादेऽष्टेत्यूङ्^{१०} । रक्षाः ॥ शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः^{११} ॥ १९७ ॥ इति पथ्यादिः ॥

१ A. om text and comment.

२ असुराः ॥ भारतः । ओभोज भार्ता D.

३ ? राक्षसाः B. C. F.; राक्षसाः D.

४ बल्हीकः C.; बाल्हीकाः D.—
The other works have बाल्हीक.

५ वायसः B.; वायसाः D.

६ शात्वतः औशीनरः D.; औषी-
नरः C.

७ The other works have कार्षापण.

८ Yajñ. has दशार्हः; Bō., Kās. V.
दशार्ह.

९ पथ्यः स्त्रीः B. C. F.; पथ्यं स्त्री D.

१० ऊङ्युतो^० B.; ऊङ्युनो रज्ज्वादे-
ष्टेति ऊङ् F.; ऊङ्युतो^० चेति कुट D.;
ऊङ्युतो^० चेति ऊङ् C.; see P. iv. 1, 66;
177 vārtt.

११ असुरः B. C.